

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

ВИДАЄТЬСЯ З 1947 Р.

№ 4 (274) 2011

ЛИПЕНЬ – СЕРПЕНЬ

ЗМІСТ

До 20-ї річниці незалежності України

<i>Маковська Н. В.</i> Акт проголошення незалежності України – унікальний документ Національного архівного фонду	5
<i>Бичек С. М.</i> Кроки до незалежності України (за документами ЦДАГО України). 11 “...Ми будемо йти дорогою для щастя, для всіх, які живуть на землі українській...” (Прес-конференція Голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчука по закінченні візиту у Львівську область. 5 березня 1991 р.) Підготувала <i>Кагальна М. В.</i>	22
<i>Пустовіт Т. П.</i> Документи Державного архіву Полтавської області про суспільно-політичне життя Полтавщини у другій половині 1980-х – поч. 1990-х років	31
<i>Фотодобірка.</i> До Дня незалежності України. Упорядник <i>Климович Н. М.</i>	52

Статті та повідомлення

<i>Морозова А. В.</i> Інформаційна діяльність Державного архіву Чернігівської області в 1943–1960 рр.	58
<i>Юдіна Л. М.</i> Тематика сучасних досліджень за документами Державного архіву Харківської області: аналіз, тенденції, портрет користувача	76

З історії архівів та архівних зібрань

<i>Беляя О. М.</i> Новий погляд на історію Державного архіву Київської області	82
<i>Осередчук О. А.</i> Бібліотека архіву Львівського університету (1894–1939): проблеми реконструкції.....	100

Джерелознавчі дослідження

<i>Воробьева Н. Н.</i> “Русская Жорж Санд” (об одном неизвестном архивном источнике по истории русско-турецкой войны 1877–1878 гг.)	114
---	-----

Огляди джерел та документальні нариси

<i>Пиріг Р. Я.</i> Джерела з історії Української революції 1917–1921 років: періодична преса	132
<i>Берковський В. Г.</i> Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава)	146
<i>Коптєва О. С.</i> Фонди особового походження учасників Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. у Державному архіві Харківської області	155
<i>Кузовова Н. М.</i> Особовий фонд Євгена Горностаєва у Держархіві Херсонської області	170
<i>Балишева О. В.</i> Проект Белгородського єпархіального жіночого училища в документах ЦДНТА України	178
<i>Тупчієнко-Кадирова Л. Г.</i> Свідчення про події Великої Вітчизняної війни: структурний аналіз.....	186

<i>Фесенко А. А.</i> Новий погляд на діяльність адмірала Олексія Грейга – Головного командира Чорноморського флоту і портів Чорного моря, військового губернатора міст Миколаєва та Севастополя	194
---	-----

Унікальний документ

Документ першої половини XVIII ст. про діяльність останнього православного єпископа Досіфея Угольського на території сучасного Закарпаття (з фондів Державного архіву Закарпатської області). Підготував <i>Вискварко С. А.</i>	206
---	-----

Особистості

<i>Бондарчук В. В.</i> Історик-документознавець Андрій Введенський (1891–1965): до 120-річчя від дня народження.....	210
---	-----

Інформація і рецензії

<i>Прилепішева Ю. А.</i> 12-та Загальна конференція Євро-Азійського регіонального відділення Міжнародної ради архівів та чергове засідання Консультативної ради керівників державних архівних служб держав-учасниць СНД	226
<i>Шиханов Р. Б.</i> Нове науково-довідкове видання з історії євреїв Південної України.....	236
<i>Козак О. В.</i> Документальні свідчення про життя латиської громади на Харківщині	239

In memoriam

Пам'яті Олександра Георгійовича Мітюкова	241
--	-----

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ольга ГІНЗБУРГ (головний редактор), Віктор ВОРОНІН,
Володимир ЛОЗИЦЬКИЙ, Наталія МАКОВСЬКА,
Володимир МЕЛЬНИЧЕНКО (Російська Федерація), Ольга МУЗИЧУК,
Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ, Руслан ПИРІГ, Юлія ПРИЛЕПШЕВА,
Світлана СЕЛЬЧЕНКОВА, Леонід СКРИПКА, Валерій СМОЛІЙ,
Валерій СОЛДАТЕНКО, Павло СОХАНЬ, Дмитро ТАБАЧНИК,
Ніна ТОПШКО, Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ

СПІВЗАСНОВНИКИ:

Державна архівна служба України
Інститут історії України Національної академії наук України
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України
Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства
Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій та не несе відповідальності
за достовірність наведених ними даних.

“Архіви України” on-line: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>
http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Au/index.html

- © Державна архівна служба України, 2011
- © Інститут історії України НАН України, 2011
- © Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України, 2011
- © Український науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства, 2011

CONTENTS

To the 20th Anniversary of Declaration of Independence of Ukraine

<i>Makovs'ka N. V.</i> The Act of Declaration of Independence of Ukraine – the Unique Document of National Archival Fond.....	5
<i>Bychek S. M.</i> Steps to the Independence of Ukraine (on the Documents of Fonds of Political Parties, Stored in the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine)	11
“...We Will Walk the Road to Happiness for All Living on the Ukrainian Land...” (Under the Press-conference of L. Kravchuk, the Head of Verchovna Rada of USSR, After the Visit to the Lviv Oblast. March 5, 1991). Prepared by <i>Kagalna M. V.</i>	22
<i>Pustovit T. P.</i> The Documents on Socio and Political Life of Poltava Region in the Second Half of 1980 – Beginning of 1990s, Stored in State Archives of Poltava Oblast	31
<i>Photo collection.</i> To the Independence Day of Ukraine. Complier <i>Klymovych N. M.</i>	52

Articles and Notices

<i>Morozova A. V.</i> The Information Activity of State Archives of Chernihiv Oblast in 1943–1960	58
<i>Yudina L. M.</i> The Topics of Modern Researches on the Documents of the State Archives of Kharkiv Oblast: Analysis, Tendencies, Portrait of User	76

From the History of Archives and Archival Collections

<i>Belaya O. M.</i> The New Look on the History of State Archives of Kyiv Oblast	82
<i>Oseredchuk O. A.</i> The Library of Archives of Lviv University (1894–1939): the Problems of Reconstruction	100

Source Researches

<i>Vorobyova N. N.</i> “The Russian George Sand” (About One Unknown Archival Source on the History of Russo-Turkish war of 1877–1878)	114
---	-----

Sources Reviews and Documentary Essays

<i>Pyrih R. Y.</i> The Sources on History of Ukrainian Revolution in 1917–1921: periodicals	132
<i>Berkovs'kyi V. G.</i> The Sources on Legal Status of City Life of Southeast Volhyn at the Beginning of 18 Century (on the Example of Old and New Zaslav)	146
<i>Kopteva O. S.</i> The Personal Fonds of Participants of Great World War of 1941–1945 in the State Archives of Kharkiv Oblast	155
<i>Kuzovova N. M.</i> The Personal Fond of Euhén Gornostaev in State Archives of Kherson Oblast	170
<i>Balysheva O. V.</i> The Design Solution on the Building of Belgorod Diocesan Woman's School Under the Documents of the Central State Scientific and Technical Archives of Ukraine	178
<i>Tupchienko-Kadyrova L. G.</i> The Evidences on the Events of Great Patriotic War: the Structural Analysis	186
<i>Fesenko A. A.</i> A New Look on the Activity of Admiral Olexiy Greig – Chief Commander of Black Sea Fleet and Ports, the Military Governor of the Mykolayiv and Sevastopol Cities	194

A Unique Document

- The Document Dated the First Half of 18th Century on the Activity of the Last Orthodox Bishop Dosifey Uholskyi (on the Fonds of State Archives of Zakarpattya Oblast). Prepared by *Vyskvarko S. A.* 206

Personalities

- Bondarchuk V. V.* The Historian and Document Expert Andriy Vvedensky (1891–1965): to the 120th Anniversary 210

Information and Reviews

- Prylepisheva Y. A.* General Conference of Euro-Asian Regional Branch of International Council of Archives and Regular Meeting of Advisory Board of Heads of State Archival Services of CIS Countries 226
- Shyhanov R. B.* The New Reference Issue on the History of Jews in South Ukraine .. 236
- Kozak O. V.* The Collection of Documents About the Life and Activities of the Kharkov Latvians 239

In memoriam

- In Memory of Olexandr Heorhiyovych Mitukov 241

УДК [930.253:94](477)"1991"

Н. В. МАКОВСЬКА*

**АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ –
УНІКАЛЬНИЙ ДОКУМЕНТ
НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВНОГО ФОНДУ**

Публікується Акт проголошення незалежності України. Характеристику унікальності документу, умов його створення подано на тлі короткої хроніки основних подій, які відбувалися після прийняття Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 року.

Ключові слова: Акт проголошення незалежності України; унікальний документ Національного архівного фонду; знакові події історії України початку 90-х років ХХ ст. в архівних документах; Верховна Рада України.

Скарбниця Національного архівного фонду зберігає закарбовані в документах миті нашої історії від ХІІІ століття до сьогодення. Дбайливо опрацьовані архівістами документи дозволяють не тільки ознайомитися з хронологією та перебігом подій, дізнатися про “дійових осіб” української історії, але й відчувати дух, дихання, атмосферу часу. Кожен архівний документ – по-своєму унікальний. Але є особливі. І серед них – не тільки вкриті “сивиною часу” рукописні фоліанти, дивом вцілілі під час війн і революцій документальні свідчення тих буремних літ, але й зовсім “молоді” за історичними масштабами документи, які зафіксували події проголошення та становлення незалежної України. Ці документи зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України. У складі майже 2,2 мільйона справ ЦДАВО широко представлено документальні свідчення діяльності різних владних структур, що функціонували на теренах України бурхливого ХХ століття. Тернистий шлях державотворення відображено у документах Української Центральної ради, Української Народної Республіки, Української держави гетьмана П. Скоропадського, Директорії Української Народної Республіки, ЗУНР, Карпатської України, УСРР та УРСР. У сховищах архіву зберігаються й історичні

---

* *Маковська Наталія Василівна* – кандидат історичних наук, доцент, директор Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

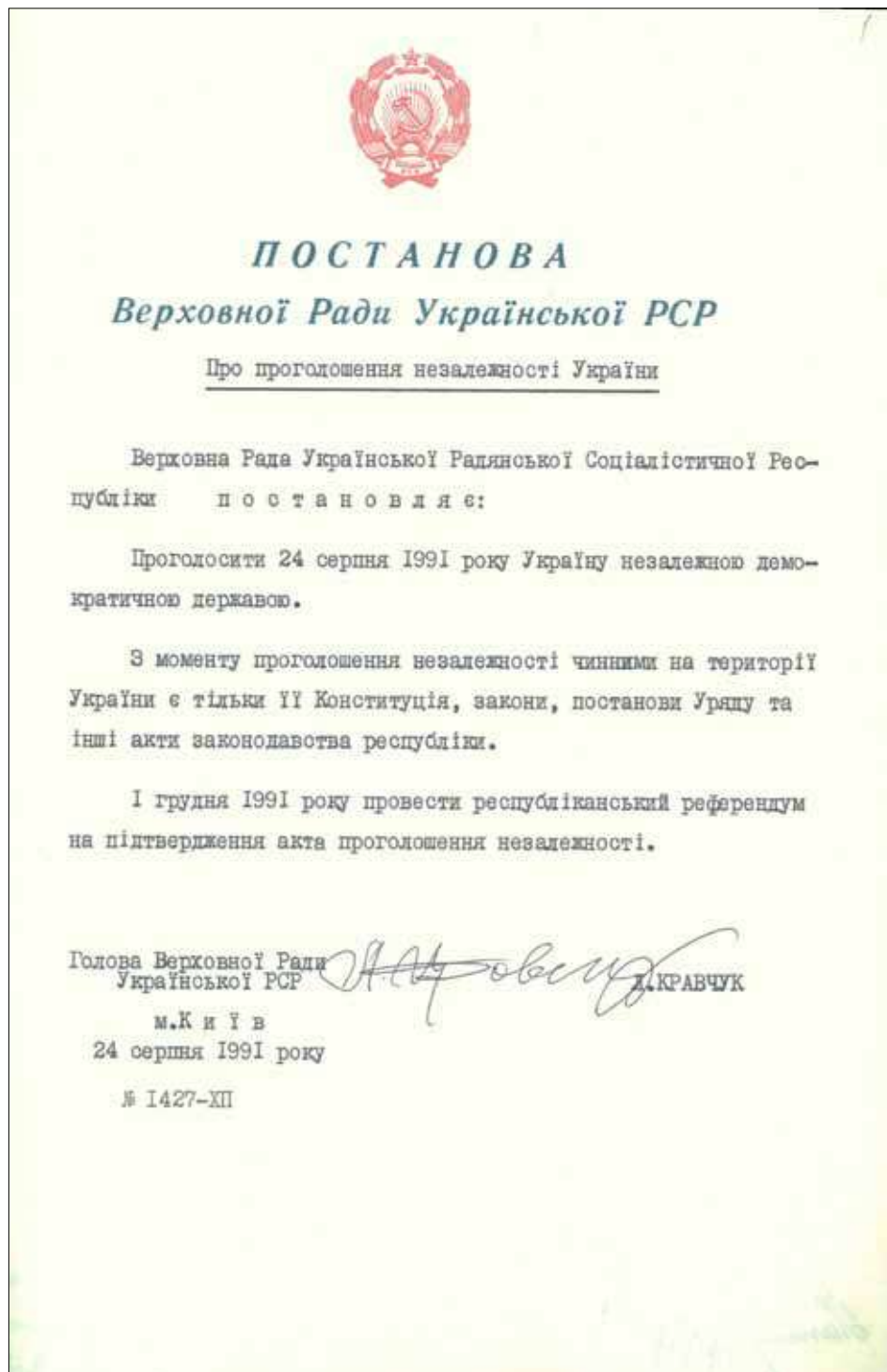
документи, що відображають перші кроки державотворення сучасної незалежної України.

До 20-річчя прийняття Декларації про державний суверенітет України цей унікальний документ Національного архівного фонду було представлено на сторінках часопису “Архіви України” (№ 3–4, 2010, 167–179 с.).

І короткий опис історичних умов створення документу, і характеристика його унікальності логічно та природно вимагали продовження: Декларація стала провісницею Акту проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року, підтвердженого результатами Всеукраїнського референдуму 1 грудня того ж року.

Незважаючи на певну історичну обумовленість проголошення незалежності у серпні 1991 року, останній відрізок багатоговікового шляху до власної державності і демократії, який торувала країна від ухвалення Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 року до Акту проголошення незалежності України, також не був легким. Об’єктивно віддзеркалює складнощі процесу (зокрема, питання здобуття чи “отримання” незалежності) історіографія періоду проголошення та становлення незалежної України, яка поповнюється новими доробками. Серед останніх привертають увагу два видання: “Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення” (голова ред. ради В. М. Литвин; кер. авт. кол. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – К.: Вид-во “Дніпро”, 2010. – 636 с.) та “Декларація про державний суверенітет України. Історія прийняття, документи, свідчення. Житомир: “Рута”, 2010. – 868 с.). Перше з них, присвячене 20-річчю українського парламентаризму, відобразило як роль Верховної Ради України у створенні незалежної держави, так і історичні корені українського парламентаризму. Друге – є документально-публіцистичною розповіддю про прийняття Декларації про державний суверенітет України у липні 1990 року безпосередніх учасників, які оцінюють історичну подію і емоційно, і аналітично, і ностальгічно.

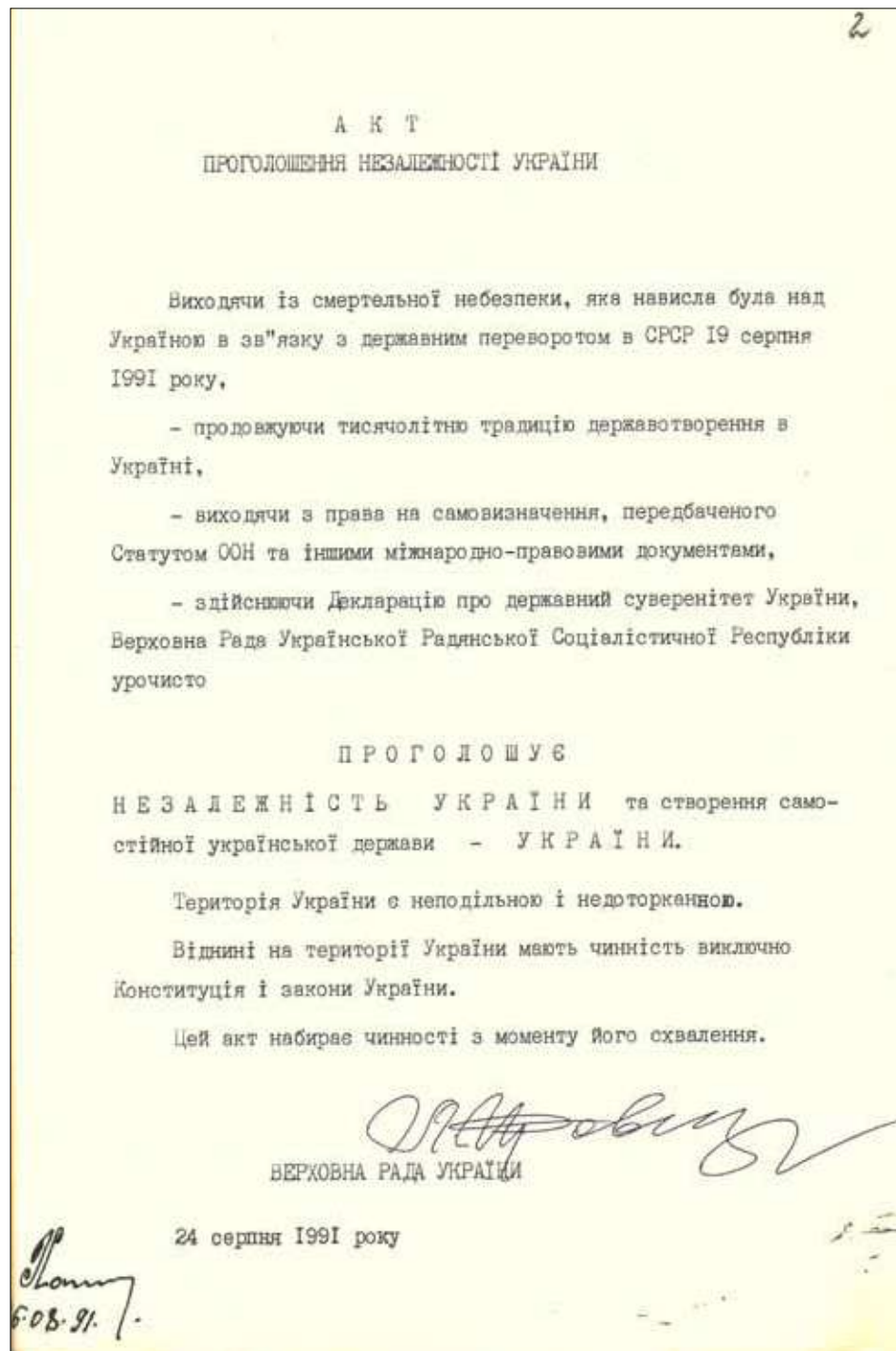
Збільшилась також кількість дослідників цієї проблематики в читальному залі ЦДАВО України. Саме тут можна ознайомитися з документальними першоджерелами, що “зафіксували” знакові події початку 90-х років ХХ ст. Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року – найцінніший з-поміж них, один із унікальних документів ЦДАВО з фонду Верховної Ради України (ф. 1, оп. 16, спр. 4630, арк. 2). Звичайний за зовнішніми ознаками аркуш (папір формату А4, машинопис) увібрав у себе багатоговікову пам’ять державності, став втіленням мрії багатьох поколінь про незалежність, розбудову власної держави. Архівні документи дозволяють вибудувати чітку хронологію подій, що передували позачерговій сесії Верховної Ради України

Постанова Верховної Ради УРСР "Про проголошення незалежності України".

24 серпня 1991 р.

ЦДАВО України, ф. 1, оп. 16, спр. 4630, арк. 1.

Акт проголошення незалежності України.
24 серпня 1991 р.
ЦДАВО України, ф. 1, оп. 16, спр. 4630, арк. 2.

24 серпня 1991 року, відчуті напругу пристрастей не тільки в сесійній залі українського парламенту, але й навколо – на площах і вулицях українських міст, у студентських аудиторіях, всюди, де не було громадян байдужих до свого майбутнього. Безперечно, сьогодні, коли поряд з нами ще багато безпосередніх учасників і творців історичних подій 1990–1991 років, офіційно стримані рядки архівних документів можуть видаватися надто “скупими”. Але ж архіви зберігають навічно пам’ять народу, і саме, перегортаючи аркуші архівних документів, наші нащадки зможуть “зазирнути історії в вічі”.

Реалізація положень Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 року вимагала від влади рішучих кроків. Якими вони були, як ухвалювалися відповідні рішення – це засвідчують архівні документи фонду 1 ЦДАВО України за 1990–1991 роки. Серед них: Закони і постанови, протоколи і стенограми засідань Верховної Ради, укази і постанови Президії Верховної Ради, документи з підготовки та проведення сесій, проекти указів, постанов, довідки, доповідні записки, документи комісій Верховної Ради України, документи Центральної виборчої комісії по виборах народних депутатів, проведення референдумів, виборів Президента України. Тільки за описом 16 (протокольна частина загального відділу Верховної Ради України) фонду 1 ЦДАВО за період від липня 1990 р. по серпень 1991 р. налічується 81 справа. Кожна з них вміщує від 10 до 50 документів, без інформації яких важко скласти повну картину подій, що відбувалися в період між прийняттям Декларації про державний суверенітет України та Актом проголошення незалежності України. Так, наприклад, тільки у справі 4606 (“Закони та постанови, прийняті на третій сесії Верховної Ради Української РСР дванадцятого скликання”, 25 червня – 5 липня 1991 р.) представлено 52 документи, у тому числі: Закон про систему оподаткування (25.06.1991), Закон про захист споживчого ринку в Українській РСР (25.06.1991), Закон про митну справу в Українській РСР (25.06.1991), Закон про охорону навколишнього природного середовища (25.06.1991), постанова про проект Договору про Союз Суверенних Держав, представлений Президентом СРСР (26.06.1991), Закон про підвищення соціальних гарантій для трудящих (03.07.1991), Закон про всеукраїнський та місцеві референдуми (03.07.1991), Закон про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР (05.07.1991), Закон про Президента Української РСР (05.07.1991), Закон про вибори Президента Української РСР (05.07.1991). В архіві зберігаються документи, пов’язані з розглядом питання про відставку В. А. Івашка (18 липня 1990 р.); прийняттям рішення про повернення до України для продовження служби всіх солдат Радянської Армії, призваних з її території (30 липня 1990 р.); розглядом вимог голодуючих студентів (жовтень 1990 р.); положень

нового Союзного договору (грудень 1990 р.); результатами проведення референдуму 17 березня 1991 р.

24 серпня 1991 року Верховна Рада конституційною більшістю голосів – 346 народних депутатів “за”, 4 – “проти”, при незначній групі тих, що утрималися, схвалила Акт проголошення незалежності України, підтриманий волевиявленням українського народу на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р.

Публікуємо Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року та постанову Верховної Ради Української РСР Про проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року.

Публикуется Акт провозглашения независимости Украины. Характеристика уникальности документа, условий его создания представлены на фоне краткой хроники основных событий, происходивших после принятия Декларации о государственном суверенитете Украины 16 июля 1990 года.

Ключевые слова: Акт провозглашения независимости Украины; уникальный документ Национального архивного фонда; знаковые события истории Украины начала 90-х годов в архивных документах; Верховная Рада Украины.

There is published the Act of Independence of Ukraine in the article. The characteristics of document uniqueness, the terms of its creation are presented against the background of a brief chronicle of major events that occurred after the signing of the Declaration on State Sovereignty of Ukraine on July 16, 1990.

Keywords: the Act of Independence of Ukraine; the unique document of National Archival Fond; the landmark events in history of Ukraine at the beginning of 1990 in archival documents; the Verkhovna Rada of Ukraine.

УДК [930.253:94](477)"1988/1991"

С. М. БИЧЕК*

КРОКИ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (за документами ЦДАГО України)

Подається короткий огляд процесу виникнення в радянській Україні громадських правозахисних організацій та політичних партій опозиційного до КПРС-КПУ спрямування у 1988–1991 рр. На основі документальних матеріалів фондів політичних партій ЦДАГО України висвітлено їх діяльність та основні здобутки національно-демократичних сил на шляху до незалежності української держави і становлення багатопартійності в Україні.

Ключові слова: Українська робітничо-селянська спілка; Українська Гельсінська Спілка; Українська Республіканська партія; Демократична партія України; Народний Рух України за перебудову; Декларація; суверенітет; незалежність; багатопартійність.

Становлення в Україні громадських організацій та політичних партій починається задовго до проголошення незалежності, вона закорінена у попередніх історичних періодах – передовсім у русі шістдесятників і діяльності Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод. Переважна більшість особистостей, що брали активну участь у боротьбі за права українців в шістдесятих-сімдесятих роках, зіграли ключову роль і у подіях кінця вісімдесятих – початку дев'яностих. Цей зв'язок вказує на безперервність національно-визвольного руху України, на закономірність проголошення незалежності української держави.

Історія і діяльність опозиційних до радянської влади неформальних громадських організацій, політичних партій та персоналій, оцінка їх внеску у здобуття Україною незалежності стали об'єктом дослідження як фахових істориків: О. Гарань з працею “Убити дракона”, Г. Гончарук – “Народний Рух України. Історія”, Г. Касьянов – “Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80 років”, А. Русначенко – “Національно-визвольний рух в Україні – середина 1950-х – початок 1990-х років”, так і учасників цих подій: М. Горинь – “Запалити свічу”, В. Овсієнко – “Світло людей”, О. Шевченко – “Київська весна”. Загалом, зазначена проблематика досліджується достатньо інтенсивно і різнобічно. Останнім часом побачили світ нові цікаві видання: збірник

---

* *Бичек Станіслав Миколайович* – архівіст I категорії відділу формування НАФ і діловодства Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

документів “Провісники свободи, державності і демократії”, підготовлений Центральним державним архівом громадських об’єднань України та Національною Академією наук України, до якого увійшли документальні матеріали Народного Руху України і ЦК Компартії України, пов’язані зі створенням і діяльністю НРУ, які зберігаються у фондах ЦДАГО України; книга спогадів колишнього голови Української Гельсінської Спілки Л. Лук’яненка “До історії Української Гельсінської Спілки” та виданий Українським інститутом національної пам’яті альбом “Українська Гельсінська Спілка (1988–1990 рр.)” у світлинах і документах.

Такі вагомні публікації наочно доводять виняткову важливість збереження документів опозиційних до Компартії громадських організацій та політичних партій. Законодавством функції формування Національного архівного фонду та комплектування архіву такими документами, їх державного обліку та зберігання покладено на ЦДАГО України. Нині в архіві вибудовується цілий комплекс документів організацій, рухів та партій, які безпосередньо виборювали незалежність України у 1980-х – початку 90-х рр. Звичайно, він ще не досить повний, і відділ формування Національного архівного фонду ЦДАГО України постійно працює над його доповненням. Так, нещодавно фонди архіву поповнилися оригінальними документами з особистого архіву голови Української Гельсінської Спілки Л. Лук’яненка, що дає змогу суттєво розширити джерельну базу вивчення явища національно-визвольної боротьби в Україні у другій половині ХХ ст. Найближчим часом, після закінчення науково-технічної обробки, згадані матеріали стануть доступними для більш глибокого дослідження широкими колами науковців і зацікавленої громадськості. Крім того в ЦДАГО України існують окремі фонди Демократичної партії України (ДемПУ) (ф. 272), громадського об’єднання Народний Рух України за перебудову (ф. 270) та Української Республіканської Партії (УРП) (ф. 271).

Передані до ЦДАГО України документи висвітлюють нові форми боротьби патріотичної частини суспільства за незалежність після поразки УПА в середині 1950-тих. Ненасильницький етап протистояння відкрила Українська робітничо-селянська спілка (УРСС), що діяла в 1958–1961 рр. на Львівщині.¹ Цікаво, що за ідеологією це була марксистсько-ленінська організація. Очолював її колишній фронтовик, юрист за фахом Л. Лук’яненко. УРСС поставила собі за мету здобуття незалежності України мирними, конституційними методами та мала перетворитись на партію. Але у 1961 р. її членів заарештували, а керівника засудили до страти, яку пізніше замінили на 15 років ув’язнення. У 1991 р. Л. Лук’яненко проаналізував матеріали власної слідчої справи 1961 р. і в документі “Кілька вступних слів до програми УРСС”, який разом із фрагментом розширеного проекту програми УРСС ви-

явлено в нових надходженнях матеріалів УГС та УРП, дав відповідь на питання, чи вважав автор програми УРСС марксизм-ленінізм правильним вченням.

Наступним витком боротьби стала діяльність культурологічно-просвітницьких організацій, які хоча й не ставили прямо питання про незалежність України, проте за допомогою проведення мистецьких виставок, літературних і творчих вечорів намагалися пробудити в суспільстві потребу у відродженні українських національних традицій і мистецтва. У 1960 р. при Київському міськкомі комсомолу виник Клуб творчої молоді “Сучасник” (КТМ), він об’єднував талановиту київську молодь – молодих прозаїків і поетів-початківців, художників, письменників і науковців, співпрацював із львівським КТМ “Пролісок” та клубами творчої молоді Одеси та Харкова, таким чином ставши національно-культурним центром України. Серед найактивніших учасників клубу були літературні критики І. Дзюба та Є. Сверстюк, поети Л. Костенко, І. Світличний, В. Симоненко, В. Стус, в майбутньому перший голова Народного Руху України за перебудову І. Драч, журналісти О. Шевченко та другий голова Народного Руху України В. Чорновіл, літературознавець і майбутній голова Демократичної партії України Ю. Бадзьо. Невдовзі з’ясувалося, що діяльність Клубу виходить за офіційні межі. У 1965–1966 рр. та 1972 р. було заарештовано десятки талановитих представників української творчої і наукової інтелігенції. Внаслідок ідеологічного погрому опинилися за ґратами чи зазнали різноманітних утисків і гонінь майже всі учасники творчого середовища, яке згодом отримало назву українського шістдесятництва.

1 серпня 1975 р. СРСР підписав Заключний акт Гельсінської наради з безпеки і співробітництва в Європі. Його основою стала Декларація принципів, якими держави-учасниці зобов’язувалися керуватись. Цей документ передбачав повагу до прав людини та основних свобод. Та тим часом в СРСР продовжувались репресії, у радянських таборах утримувалися С. Параджанов, Є. Сверстюк, І. Світличний, В. Стус, В. Чорновіл та багато інших представників української інтелігенції.

Така політика радянської влади не могла не викликати опір. У листопаді 1976 р. у Києві була створена Українська група сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ), що успадкувала правозахисну традицію Української робітничо-селянської спілки та стала прямим продовженням демократичного руху шістдесятництва. Біля початків її створення стояли шістдесятники і політв’язні: О. Бердник, П. Григоренко, І. Кандиба, Л. Лук’яненко, М. Руденко, М. Маринович, М. Матусевич, О. Мешко, Н. Строката, О. Тихий. Не зважаючи на те, що УГГ була правозахисною організацією, її діяльність мала і політичний характер, коли йшлося про захист прав усього народу. З перших місяців діяльності УГГ почалося переслідування її членів органами КДБ. Всього-

го з 1976 р. по 1985 р. до Групи вступило 41 і було засуджено 36 осіб.² В цей період у тюрмах померли Ю. Литвин, В. Марченко, В. Стус, О. Тихий та А. Турик. Попри це все, опинившись у таборах та на засланні, учасники Групи продовжували правозахисну діяльність, інформуючи світ про порушення прав людини в умовах ув'язнення. Так, у 1979 р. вони передали за кордон складену Л. Лук'яненком та І. Гелем заяву до Генерального секретаря ООН з клопотанням про реєстрацію в ООН України як колонії³.

У нещодавно прийнятих на державне зберігання у ЦДАГО України матеріалах УГС та УРП виявлено скаргу Генеральному прокурору СРСР від подружжя Лук'яненків з приводу незаконного обшуку в їх квартирі у 1977 р. А також знайдено низку документів УГГ, серед яких: стаття “Наші завдання”, яка розкриває причини виникнення та мету діяльності УГГ, описує приклади порушень прав людини, залякувань та вбивств; Меморандум УГГ 1979 р., переданий за кордон; написаний 1980 р. у Мордовії відкритий лист до Мадридської наради країн, що підписали Гельсінські Угоди “Роззброєння в серці”; біографії більшості членів УГГ, датовані 1979–1980 рр.

У середині 1980-х, намагаючись надати радянській системі більш гуманне обличчя, Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов оголосив про необхідність переходу до демократії і гласності. Розпочалася так звана “перебудова”. Перш за все вона стосувалася економічної сфери, а згодом перебудова почалася й у сфері ідеології. Стрімка політизація суспільства яскраво виявилася у створенні та діяльності різноманітних “неформальних” груп та організацій, невідконтрольних КПРС. Серед них – заснований у 1987 р. Український культурологічний клуб, до якого належало чимало дисидентів та колишніх політв'язнів (О. Матусевич, Л. Мілявський, С. Набока, О. Шевченко). Того ж року в Україні з ув'язнення повертаються М. Горбаль, М. Горинь, В. Чорновіл. В. Чорновіл відновлює роботу “Українського вісника”, перший випуск якого присвячує пам'яті В. Стуса. Продовжується діяльність УГГ, яка за ініціативою В. Чорновола влітку 1988 р. для більш організованої опозиційної політичної діяльності перетворюється на Українську Гельсінську Спілку.

Засновники УГС М. Горинь, З. Красівський та В. Чорновіл створили Виконавчий комітет і запросили Л. Лук'яненка, який на той час ще перебував на засланні, стати головою організації. Влітку 1988 р. Л. Лук'яненко приїздив у відпустку у с. Хрипівка Чернігівської області, де зустрівся з виконавчими секретарями УГС М. Горинем, З. Красівським та В. Чорноволом для обговорення шляхів розвитку організації. Сьогодні в ЦДАГО України зберігаються документальні свідчення цих та інших подій, пов'язаних із діяльністю УГС. Серед них, наприклад, фотознімки згаданої зустрічі виконавчих секретарів УГС із

Л. Лук'яненком, а також інші фото, на яких зафіксовано розгортання громадської діяльності УГС та їх народну підтримку. Це знімки учасників конференції представників національно-демократичних рухів народів СРСР в м. Лооді 1989 р., учасників мітингів за участі Л. Лук'яненка у Закарпатській, Полтавській та Миколаївській областях. Також до архіву передані різні варіанти редакції основного програмного документу УГС "Декларація принципів УГС" 1988–1989 рр., протоколи засідань Всеукраїнської координаційної ради (ВКР) 1989 р., велике зібрання пресових видань – листки прес-служби, обіжники, "Інформатори" та інші документи видавничої діяльності УГС 1988–1990 рр; матеріали, що висвітлюють всесоюзні та міжнародні зв'язки Спілки, серед яких відозви та звернення ВКР УГС до Президента США Р. Рейгана, Генерального секретаря ООН, Всесвітньої Гельсінської Федерації 1988 р. Крім згаданих документів особливий інтерес складає альтернативний проект Закону Української РСР про вибори народних депутатів УРСР, за яким пропонувались прямі пропорційні вибори до Верховної Ради УРСР та вибори на альтернативній основі з більшим ніж місць числом кандидатів. Восени 1989 р. по всій Україні відбулися мітинги на підтримку змін до Закону про вибори з обговоренням альтернативного проекту Закону. Верховна Рада УРСР не змогла проігнорувати їх вимоги, і вже у березні-квітні 1990 р. вибори Верховної Ради УРСР та місцевих рад відбулися за новим, більш демократичним законом. До Верховної Ради УРСР було обрано 12 членів УГС.

Загалом, наприкінці 1988 р. демократичний рух в Україні поділився на дві течії. Прихильниками першої, більш радикальної, залишалась УГС, а друга, поміркованіша, розвивалась у середовищі Спілки письменників та науково-дослідних установ АН УРСР. Визрівала ідея створення структури, подібної до Народних фронтів країн Прибалтики. Суспільство потребувало такої організації, яка б прискорила процеси перебудови, не відлякуючи різнонаціональні прошарки населення націоналістичними гаслами. Тому створення Народного Руху України за перебудову підтримали як націоналісти, так і демократично налаштовані комуністи.

Ініціаторами створення НРУ за перебудову виступили колишні шістдесятники І. Драч, Д. Павличко та радянські письменники Ю. Мушкетик і В. Яворівський. Запропонований ними Проект Програми Руху неодноразово обговорювався на партійних зборах Спілки письменників у присутності завідувача ідеологічного відділу ЦК Компартії України Л. Кравчука⁴. Програма визнавала керівну роль Компартії у діяльності НРУ, основною метою Руху проголошувалось сприяння Комуністичній партії у розвитку демократії. Однак, незважаючи на поміркований характер основних положень проекту, компартійні органи зустріли його гострою критикою. 16 лютого 1989 р. проект Програми Народного

Руху України за перебудову був опублікований у газеті “Літературна Україна”.

У ЦДАГО України фонд громадського об’єднання Народний Рух України за перебудову та політичної партії Народний Рух України представлений документами за 1989–1998 рр. (ф. 270 “Громадське об’єднання “Народний Рух України”). Це матеріали установчого з’їзду, програми, статuti прийняті у різні роки, постанови та ухвали центральних органів Руху, листи, заяви та звернення. Особливо цікаві документи періоду становлення української державності: тези виступів делегатів I з’їзду, постанови та ухвали з підготовки до виборів Верховної Ради УРСР 1990 р., про зупинку Чорнобильської АЕС, про Союзний договір, з питань організації масових акцій на захист української мови та державного суверенітету, звернення та заяви щодо соціальної, економічної та політичної ситуації в країні⁵.

У зв’язку з оприлюдненням проекту програми НРУ відбулося розширене засідання Львівської філії УГС за участю М. Гориня і В. Чорновола, на якому було вирішено активізувати роботу в передвиборчий період для пропаганди Народного Руху України за перебудову. Члени УГС одночасно ставали і членами НРУ. До складу Координаційної ради і оргкомітету з підготовки I з’їзду Руху було обрано 13 членів УГС⁶. Очолив оргкомітет В. Яворівський. Вплив УГС на Рух зростає. НРУ об’єднав у своїх лавах різноманітні офіційні та неформальні організації, у тому числі й ті, що входили до складу УГС або співпрацювали з нею, та став наймасовішою громадською організацією України.

8–10 вересня 1989 р. відбувся Установчий з’їзд НРУ. Л. Лук’яненко закликав з’їзд вилучити з Конституції СРСР статтю, яка проголошувала керівну і спрямовуючу роль КПРС в суспільстві. В. Чорновіл наголосив на необхідності боротьби мирними демократичними шляхами за повну державну незалежність України. В результаті з програми Руху зникли будь-які згадки про керівну роль КПРС та йшлося, що Рух виступає за суверенність Української республіки в складі Союзу РСР. Головою Секретаріату НРУ з’їзд обрав члена УГС М. Гориня⁷.

Певну частину документів УГС разом із документами УРП також було передано на зберігання у ЦДАГО України ще у 1996 р. Так, у фонді УРП окремими справами зберігаються протоколи засідань Координаційної ради однієї з найпотужніших організацій Спілки – Львівської обласної філії УГС. Вони відтворюють дискусію та розвиток подальших подій після з’їзду НРУ, який по суті підтримав основну програмну вимогу “Декларації принципів УГС” – державний суверенітет. Однією з найбільших акцій, у яких взяли участь УГС та Рух, був “Ланцюг Єднання”, коли майже 450 тисяч (за офіційними даними)⁸ людей взяли за руки, з’єднавши Львів та Київ у день 71 річниці Злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1990 р. Рішення про відзначення дня Соборності України і

утворення Живого ланцюга було ухвалене на засіданні Великої Ради Руху⁹. У Львові організаційні питання цієї акції розглядались на засіданні Координаційної Ради Львівської обласної філії УГС¹⁰.

Важливою подією на шляху до незалежності України стало рішення наради представників демократичних об'єднань України, у якій взяли участь Рух, Товариство української мови (ТУМ) та УГС (у зв'язку з тим, що УГС не була офіційно зареєстрованою, члени Спілки висувалися кандидатами у депутати ТУМом), про створення Демократичного блоку для спільної участі у виборах депутатів Верховної Ради УРСР у березні–квітні 1990 р. Виборчий Маніфест Народного Руху України за перебудову з викладом рішень наради зберігається в ЦДАГО України у фонді НРУ¹¹. Саме Рух підтримав зміни до Закону УРСР про вибори на численних мітингах. Завдяки цим подіям вперше кандидати від опозиції взяли участь у виборах і стали депутатами Верховної Ради УРСР.

На початку 1990 р. серед лідерів Руху виникла ідея створення опозиційної партії. Д. Павличко запропонував створити таку партію на основі НРУ. Але, оскільки Рух не мав фіксованого членства і об'єднував людей з різними політичними поглядами, виникала небезпека втрати значної кількості прихильників. Різко проти висловився В. Чорновіл, який разом із соратниками по УГС саме планував створення партії на основі УГС. Втім, 14 травня 1990 р. у Києві відбулося засідання ініціативної групи по створенню Демократичної партії України. Фондаторами нової партії були І. Драч, Д. Павличко, В. Яворівський, провідним теоретиком партії став відомий правозахисник, літературознавець Ю. Бадзьо. 31 травня 1990 р. на шпальтах газети “Літературна Україна” з'явився “Маніфест Демократичної партії України”, складений Ю. Бадзьо¹².

Установчий з'їзд ДемПУ відбувся 15–16 грудня 1990 р., головою партії обрано Ю. Бадзьо. Новостворена партія, ще не беручи участі у виборах, уже мала своїх представників у групі Народна Рада Верховної Ради УРСР, обраних від Демократичного блоку¹³.

29–30 квітня 1990 р. відбувся Установчий з'їзд УГС, на якому Спілка остаточно реорганізувалась у суто політичну організацію – Українську Республіканську партію (УРП).

Відтоді НРУ діяв як коаліція двох партій – УРП та ДемПУ і, власне, як Рух.

Наступним вагомим кроком на шляху до здобуття незалежності стало утворення у Верховній Раді УРСР організованої опозиції. Представникам Демократичного блоку вдалося створити демократичну більшість, завдяки чому було розроблено і висунуто на розгляд сесії проект Декларації про державний суверенітет Української РСР. Співавторами цього документа стали Б. Горинь та О. Шевченко.

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет. З цієї нагоди 24 липня 1990 р. Рух організу-

вав громадський хід від Софійського собору до Київради та урочисте підняття національного синьо-жовтого прапора на шоглі біля будинку міськради. Прапор підняв заступник Голови Київського міськвиконкому О. Мосіюк¹⁴. У запропонованому представниками Демократичного блоку проекті рішення Президії Київської міської Ради народних депутатів від 20 липня 1990 р. “Про українську національну символіку і її використання в м. Києві”, що зберігається в ЦДАГО України у фонді НРУ, йдеться про встановлення синьо-жовтого прапора на будинках, де проводяться сесії міської і районних рад, використання тризуба та гімну “Ще не вмерла Україна” на території Києва поруч із радянською державною символікою у зв’язку із проголошенням державного суверенітету Української РСР¹⁵. Рішення було прийняте. Фактично на тій же підставі українську національну символіку можна було використовувати по всій території України. Так Україна повернула собі найважливіші атрибути державної суверенності – Прапор, Герб, Гімн. Невдовзі за пропозицією О. Шевченка пл. Жовтневої революції в Києві перейменовано на Майдан Незалежності¹⁶.

25-28 жовтня 1990 р. II Всеукраїнські збори НРУ за перебудову внесли принципові зміни до Програми Руху – з назви Народного Руху України були вилучені слова “за перебудову”, а головною метою Руху проголошено відновлення державної незалежності України, створення парламентськими методами демократичної держави¹⁷. Документи II Всеукраїнських зборів НРУ, представлені в ЦДАГО України в фонді НРУ у справі № 85, оп. 1, яскраво ілюструють загострення конфронтації між демократичними та консервативними силами в Україні. Так, в ухвалі про Союзний договір лунають звинувачення на адресу правлячої КПРС у розпалюванні міжнаціональних конфліктів, роздробленні території України на автономії, викриваються наміри Москви експлуатувати українські землі для задоволення власних потреб, нехтуючи потребами українців¹⁸.

На наступному етапі основним завданням демократичних сил було не допустити підписання З’їздом народних депутатів СРСР нового союзного договору, текст якого готувався у Москві. З цього приводу Велика Рада НРУ прийняла Ухвалу про політичну ситуацію в Україні, створення у Верховній Раді УРСР опозиційної комуністичному режимі Народної Ради та заклик до народних депутатів СРСР від України виступати проти прийняття нового Союзного договору¹⁹.

24 грудня 1990 р. З’їзд народних депутатів СРСР прийняв постанову “Про проведення референдуму СРСР з питання про Союз Радянських Соціалістичних Республік”, призначений на 17 березня 1991 р. У відповідь засідання Центрального проводу НРУ прийняло заяву, в якій проголосило проведення референдуму в Україні незаконним, таким що суперечить Конституції УРСР і Декларації про державний суверенітет, прийнятої законно обраним вищим законодавчим органом України²⁰.

На всесоюзний референдум, який відбувся 17 березня 1991 р. було винесене питання: “Чи вважаєте ви необхідним збереження СРСР як оновленої федерації республік, де будуть повною мірою гарантовані права і свободи людини кожної національності?” та одночасно з референдумом було вирішено провести опитування населення Української РСР із питання: “Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?”.

В ЦДАГО України у фонді ДемПУ серед інших документів, що характеризують позицію партії, щодо проведення референдуму та підписання Союзного договору, зберігається заява від 13 квітня 1991 р. про необ’єктивність результатів референдуму, “...оскільки він готувався поспіхом і питання референдуму сформульовані не досить чітко... Тому приблизно половина учасників референдуму в Україні проголосувала водночас за обидві пропозиції, хоч вони взаємно заперечують одна одну”, – зазначено у ній²¹.

Загалом, в Україні за входження Української РСР до складу Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України проголосували понад $\frac{2}{3}$ громадян²².

Тим часом групою консервативно налаштованих діячів з керівництва ЦК КПРС, уряду СРСР, армії та КДБ з метою збереження діючого Союзного договору, припинення курсу реформ М. Горбачова і усунення його від влади у Москві був утворений Державний комітет з надзвичайного становища (ДКНС). 19–21 серпня 1991 р. у Москві відбувся так званий “серпневий путч”. Дії ДКНС супроводжувались оголошенням надзвичайного стану, жорсткою цензурою в ЗМІ та обмеженням конституційних прав та свобод громадян, залученням військових підрозділів і техніки. Такі дії були розцінені як спроба державного перевороту. По всій країні відбулися мітинги протестувальників.

19 серпня Голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук запросив до свого кабінету керівників опозиційних політичних партій та Руху і закликав до відповідального поведіння, щоб не довести до введення надзвичайного стану в Україні та кровопролиття²³.

Серед найцікавіших документів ЦДАГО України, у контексті боротьби національно-демократичних сил за незалежність, які стосуються цього переломного історичного моменту, варто виокремити два звернення Президії національної ради ДемПУ: до громадян України та до президії Верховної Ради України із закликом не коритися наказам ДКНС, відмежуватися від заколотників і вжити всіх заходів для захисту державного суверенітету України. У зверненнях зазначалось, що Державний переворот дає підстави законно обраній Верховній Раді України денонсувати союзний договір 1922 р. і проголосити повну державну незалежність України²⁴. Обидва звернення було розповсюджено українською та російською мовами.

Рішучий опір заколотникам з боку тисяч громадян, які заповнили центр Москви, дії керівництва РСФСР на чолі з Б. Єльциним, вагання військ, перехід окремих військових частин на бік демократичних сил, нерішучість самого ДКНС спричинили провал заколоту 22 серпня 1991 р.

Під тиском національно-демократичних сил Верховна Рада УРСР 24 серпня прийняла історичний документ виняткового значення для долі українського народу – Акт проголошення незалежності України. За Акт проголосувала абсолютна більшість депутатів Верховної Ради. Українська Радянська Соціалістична Республіка перестала існувати. На геополітичній карті світу постала нова самостійна держава – Україна. 27 серпня 1991 р. І. Драч від імені НРУ оприлюднив відповідну заяву²⁵.

У зв'язку з підготовкою до виборів Президента України восени 1991 р., УРП і ДемПУ, всупереч позиції НРУ обрати єдиного кандидата в особі В. Чорновола, висунули власних кандидатів на пост Президента України, що і стало однією з причин поразки національно-демократичних сил.

Протягом першого багатопартійного десятиліття заявили про себе такі партії, очолювані колишніми членами УГС: Українська християнсько-демократична партія (Петро та Василь Січки), Організація українських націоналістів-державників (І. Кандиба), Українська консервативно-республіканська партія (С. Хмара), Республіканська християнська партія (М. Горбаль, Михайло та Богдан Горині, В. Овсієнко), Державна самостійність України (Р. Коваль), Українська національна асамблея (Д. Корчинський) тощо²⁶.

Настали часи, коли вирішальну роль у жорсткій міжпартійній конкуренції стали відігравати накопичені партіями кошти. НРУ, УРП, ДемПУ та інші демократичні партії почали відходити на другий план. Нові часи стали вимагати нових ідей і нових героїв.

Проте зосереджені в ЦДАГО України документальні матеріали свідчать, що політичні партії, рухи та громадські об'єднання кінця 1980-х стали рушійною силою процесів здобуття незалежності, демократизації, пробудження національної свідомості суспільства та його самоідентифікації. Тому комплекс цих документів є багатим джерелом вивчення, як історії їх розвитку та діяльності, так і історії становлення української державності, історії економіки, культури, національних відносин, політичної історії України в цілому.

---

¹ Лук'яненко Л. До історії Української Гельсинської Спілки. – К.: Фенікс, 2010. – С. 9.

² Там само, с. 14.

³ Там само.

⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2658, арк. 28–34.

⁵ Там само, ф. 270, спр. 57, 59, 62, 63, 65, 66, 85, 89, 96, 97, 101, 114

⁶ А. Русначенко. Місце УГС в українській революції на межі 1980-х – 1990-х років. Альманах “Молода нація”, спецвипуск № 51. – Смолоскип, 2011. – С. 40

⁷ Там само. – С. 42.

⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2767, арк. 2–4.

⁹ Там само, ф. 270, оп. 1, спр. 95, арк. 1–2.

¹⁰ Там само, ф. 271, оп. 1, спр. 1, арк. 19–20.

¹¹ Там само, ф. 270, оп. 1, спр. 81, арк. 2.

¹² Там само, ф. 272, оп. 1, спр. 1, арк. 1–4.

¹³ Там само, ф. 270, оп. 1, спр. 96, арк. 4.

¹⁴ Там само, ф. спр. 102, арк. 57.

¹⁵ Там само, ф. 272, оп. 1, спр. 109.

¹⁶ О. Шевченко. Перший постріл переможної революції. Альманах “Молода нація”, спецвипуск № 51. – Смолоскип, 2011. – с. 29.

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 270, оп. 1, спр. 85, арк. 26–26 зв.

¹⁸ Там само, арк. 22зв.–23.

¹⁹ Там само, ф. 270, оп. 1, спр. 96, арк. 1.

²⁰ Там само, арк. 13–14.

²¹ Там само, ф. 272, оп. 1, спр. 8, арк. 4–5.

²² Там само, ф. 270, оп. 1, спр. 97, арк. 35зв.–36зв.

²³ Там само, ф. 272, спр. 24, арк. 20.

²⁴ Там само, спр. 31, арк. 67.

²⁵ Там само, ф. 270, оп. 1, спр. 112, арк. 9.

²⁶ В. Кініані. УГС: політичні дискусії та долі лідерів. Альманах “Молода нація”, спецвипуск № 51. – Смолоскип, 2011. – С. 207.

Представлен краткий обзор процесса возникновения в советской Украине общественных правозащитных организаций и политических партий оппозиционного КПСС–КПУ направления в 1988–1991 гг. На основе документальных материалов фондов политических партий ЦГАОО Украины раскрывается их деятельность и основные завоевания национально-демократических сил на пути к независимости украинского государства и развития многопартийности в Украине.

Ключевые слова: Украинский рабоче-крестьянский союз; Украинский Хельсинский Союз; Украинская Республиканская партия; Демократическая партия Украины; Народный Рух Украины за перестройку; Декларация; суверенитет; независимость; многопартийность.

The article gives the brief overview of the process of establishment of human rights organizations and political parties opposite to the Communist Party in Soviet Ukraine in 1988-1991. There are highlighted their activity and main achievements of the national democratic forces towards the independence of the Ukrainian State and formation of multiparty in Ukraine on the basis of documents of fonds of political parties, stored in Central State Archives of Public Organizations of Ukraine.

Kywords: Ukrainian Workers and Peasants Union; the Ukrainian Helsinki Union; Ukrainian Republican Party; Democratic Party of Ukraine; Narodnyi Rukh of Ukraine for Reconstruction; the Declaration; sovereignty; independence; multiparty.

УДК [930.253:94](477.83)"1991"

М. В. КАГАЛЬНА*

**“...МИ БУДЕМО ЙТИ ДОРОГОЮ ДЛЯ ЩАСТЯ, ДЛЯ ВСІХ,
ЯКІ ЖИВУТЬ НА ЗЕМЛІ УКРАЇНСЬКІЙ...”**

**(Прес-конференція Голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчука
по закінченні візиту у Львівську область. 5 березня 1991 р.)**

Публікується стенограма прес-конференції Голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчука по закінченні візиту у Львівську область. Подається короткий опис історичних подій кінця 1980-х – початку 1990-х рр.

Ключові слова: Л. Кравчук; Союзний договір; кризові явища; опозиція; Декларація про державний суверенітет України; референдум.

У духовному і політичному житті кожного народу є події й роки, які назавжди входять в його історію, свідомість, визначають місце і роль у світових процесах. Однією з таких подій в нашій історії є проголошення в 1991 р. незалежності України. 20 років минуло: є що переосмислити, є над чим поміркувати. Чи все те, що планувалося, реалізувалося?.. Але залишимо роздуми про це політикам та політологам. Повернімося в період кінця 80-х початку 90-х рр., коли ідея незалежності нашої держави стала на шлях практичного втілення. Адже успіх нинішнього українського державотворення залежить від того, чи зуміємо ми об’єктивно проаналізувати власний історичний досвід, зокрема усвідомити, як формувалася та реалізовувалася українська державницька ідея.

У цьому значною мірою можуть допомогти матеріали державних архівів. Зокрема, джерельна база ЦДАГО України містить безліч документів, які відображають буремні події, що передували часу здобуття Україною незалежності: утворення та діяльність громадських організацій, зародження та функціонування політичних партій, їх взаємовідносини з пануючою Компартією (фонди 1, 270, 271, 272). Ці документи дають можливість проаналізувати зміни суспільно-політичної ситуації на зламі років, простежити формування державницької ідеї не лише в членів громадських організацій, але і серед посадовців, очільників КПУ. Один із таких документів – стенограма прес-конференції голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчука у Львові від 5 березня 1991 р.¹ Вона є цікавою з точки зору зміни політичних орієнтирів, які відбувалися в середовищі партійних керівників під впливом нових віянь часу.

---

* Кагальна Марія Володимирівна – секретар-друкарка Центрального державного архіву громадських об’єднань України.

1985 р. для України та інших радянських республік став доленосним. Адже на квітневому пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар М.Горбачов висловився за зміни у галузі економіки, політики, соціальному і духовному житті нашої країни. Був узятий курс на так звані “перебудову”, “демократизацію”, “гласність”. Ці заходи мали оновити і зміцнити стару командно-адміністративну систему, вдихнути в неї “нове життя”, зробити більш мобільною та життєздатною.

Горбачовська перебудова з її загальною лібералізацією суспільно-політичного життя створила в країні атмосферу піднесення національного духу, активізувала широку громадськість. Остання активно включалася в політичну діяльність, вимагала від керівництва рішучих перетворень у суспільстві. Неабияку роль у цьому зіграла проблема Чорнобиля та позиція влади, яка намагалася приховати небезпечні наслідки аварії. Перші голоси протесту вийшли з середовища інтелігенції, що призвело до виникнення неформальних громадських організацій – Український культурологічний клуб (серпень 1987 р.), Українська Гельсінська спілка на чолі з Л. Лук’яненком (березень 1988 р.), Історико-просвітницьке товариство “Меморіал” (березень 1989 р.), студентські організації “Громада”, Українська студентська спілка. Саме ці організації створили основу для формування опозиції Комуністичній партії.

Першим масовим політичним об’єднанням у республіці став Народний Рух України за перебудову, що офіційно сформувався 8–10 вересня 1989 р. Його створення відображало об’єктивну потребу економічного та політичного реформування суспільства. Програма Руху орієнтувалася на підтримку реформаторського курсу КПРС, проголошувала метою своєї діяльності побудову демократичного суспільства, відродження української нації (документи зі створення та діяльності Руху зібрані у збірнику “Провісники свободи, державності, демократії” (К., 2009), підготовленому співробітниками ЦДАГО України²). У 1990 р. в країні почався новий етап розмежування політичних сил – створення політичних партій, альтернативних комуністичній. Протягом 1990–1991 рр. було засновано Українську республіканську партію, Демократичну партію України, Партію зелених та ін. Метою їх діяльності проголошувалось боротьба за незалежний, демократичний розвиток України.

Комуністична партія втрачала політичну ініціативу й змушена була пристосуватися до якісно нової ситуації. М. Горбачов вперше з 1917 р. наважився реформувати владні структури, адже спроба трансформувати економічну базу політичного режиму в попередні роки зазнала краху, а соціально-економічна криза на середину 80-х рр. загострювалася. Реформа передбачала перетворення органів влади на дійсні владні структури, що не залежали від партійних комітетів. “Спрямовуюча”

роль партії мала реалізовуватися інакше – шляхом виборів. Реформатори сподівалися, що комуністична партія витримає випробування вільними виборами, її керівниками стануть люди, обрані самим народом, і вона посилить свій вплив у суспільстві. Але сталося все з точністю до навпаки. Реформа владних структур запустила в рух механізм, що руйнував основи тоталітарного ладу, і як наслідок призвів до зникнення з політичної карти світу держави СРСР. Результатом виборів до Верховної Ради УРСР (березень 1989 р., березень 1990 р.) стали зміни в політичній розстановці сил. Багатьох партійних керівників виборці повторно не обрали (перші секретарі Закарпатського, Львівського, Чернігівського обкомів партії). Натомість депутатами стали журналісти, викладачі, письменники, активісти Руху. Саме ці люди своєю діяльністю в парламенті створили підґрунтя для втілення ідеї української державності в життя. Завдяки плідній роботі прогресивної інтелігенції вдалося створити в Верховній Раді УРСР офіційну опозицію Комуністичній партії у вигляді Народної ради та під її впливом 16 липня 1990 р. прийняти Декларацію про державний суверенітет України.

Втрата Компартією України монополії на владу прискорила наростання в ній кризових явищ та поглиблення розколу в її лавах. Розуміння нової політичної ситуації в країні змушувало радянських політиків переглядати свої політичні переконання.

Запропонована стенограма прес-конференції Голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчука у Львові найбільш точно відображає цю тезу. Адже керівник ідеологічного відділу ЦК Компартії України, другий секретар ЦК КПУ, а з 23 липня 1990 р. – Голова Верховної Ради України Л. Кравчук, одним із перших серед очільників партійного керівництва став на шлях українського державотворення.

Прес-конференція відбувалася напередодні Всесоюзного референдуму з питання підписання нового Союзного договору, який планувалося провести 17 березня 1991 р. Наперед зазначу, що у бюлетені крім основного питання збереження СРСР як “оновленої федерації суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності” було додатково включено питання: “Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?”. На перше питання позитивно відповіли 70,2% учасників, на друге – 80,2%³. Тобто Декларація про державний суверенітет України здобула переважну підтримку громадян республіки.

Результати референдуму 17 березня 1991 р. офіційна Москва і офіційний Київ трактували кожен по-своєму. М. Горбачов новий союзний договір бачив за формулою: “сильний центр – сильні республіки”, натомість Л. Кравчук надавав перевагу другій частині формули. Можливо б політики дійшли консенсусу, якби не путч 19–21 серпня 1991 р.,

що був спробою припинити розпад колись могутньої радянської держави. 24 серпня Верховна Рада УРСР проголосила Акт незалежності України.

Документ подається мовою оригіналу у скороченому вигляді з висвітленням суспільно-політичних моментів життя української держави напередодні проголошення незалежності.

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2900, арк. 14-44.

² Провісники свободи, державності, демократії. Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України / Національна Академія наук України, Інститут історії України, Центральний державний архів громадських об'єднань України – К: Інститут історії України НАН України., 2009. – 454 с.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 11, спр. 2268, арк. 23–24.

ПРЕС-КОНФЕРЕНЦІЯ

Голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчука по закінченні
візиту у Львівську область

16.00–17.30

05.03.1991 р.

Сесійний зал Львівської обласної
Ради народних депутатів.
Вів прес-конференцію В.Чорновіл.

Присутні журналісти газет, журналів,
агентств, прес-служб та ін.

На трибуні, з якої виступав Л. Кравчук, **замість Герба УРСР*** був начеплений **тризуб**. Але цього Л. Кравчук не міг бачити, оскільки його завели з тильної сторони трибуни. В залі на підставках з підлоги стояли два прапори – державний УРСР та жовто-блакитний. Маленький жовто-блакитний прапор на маленькому деревку був прибитий до кута трибуни, з якої виступав Л.Кравчук. Зауваження з цього приводу Л.Кравчук не робив.

Прес-конференція розпочалася з того, що голова Львівської міськради В. Шпіцер вручив Л. Кравчуку гетьманську булаву – символ влади. Булава була зроблена зі скла. У порожній порожнечі булави був вложений маленький жовто-блакитний прапор. Л. Кравчук булаву прийняв і сказав слідує:

... Я коли був учасником першого з'їзду народного руху України за перебудову, то там вносилися пропозиції, щоб переіменувати голову народного Руху України Івана Федоровича Драча в гетьмана. І він відмовився. І я вже ніколи не думав в той час, що на Львівщині раптом мені подарують гетьманську булаву. (Сміх в залі. Л.Кравчук сам сміється). І я також не думав, що я її візьму, тому що я просто не думав, що станеться така ситуація. Але це так пригадав, коли виголошувалась коротенька така промова і вручення цього подарунку. Я вважаю, що це високий подарунок. Але до тієї булави, бачите, вона має свою велику силу, і вона має свою надзвичайно глибоку історію. Всім нам треба дорости не в плані гетьманщини, а в плані позиції своєї, в плані свого розуміння тієї ситуації, в якій ми знаходимося і тієї відповідальності, яку кожен взяв на себе

* Тут і далі по тексту виділено у документі.

за те, що нам довірив народ. Я думаю, що ми всі свідомі тої відповідальності, і керівники, і влади, і політичні партії, і **четверта влада** наша – журналісти, свідомі тої відповідальності, тому що сьогодні вирішується дійсно, це вже не просто звичні, я б сказав, слова і формулювання, сьогодні дійсно вирішується доля народу України. І як ми зробимо і поступимо сьогодні, такою буде і наша доля завтра, і доля наших дітей і наших онуків.

[...]

Ви знаєте, може, перш за все, за період перебування в деяких інших регіонах, я тут на Львівщині, і це мене вразило надзвичайно, ніхто мені не задавав таких запитань, коли буде підвищена заробітна плата, коли будуть в магазинах шарпетки, коли будуть давати житло і т. і. Я, повірте, чекав саме

цих питань. А мені задавали в основному, в тому числі і на “Електроні”, одне, ну стержневе запитання, яке проходило через всі зустрічі – **коли Україна буде суверенною?** (Бурхливі оплески в залі).

Я для себе зробив висновок, а сьогодні ще жінки по дорозі підтвердили це, що ми готові, каже, **готові ще гірше перетерпіти пусті полиці, аби ми знали, що ми йдемо дорогою до суверенітету. Ось яка, це сільські люди, ось яка важлива ситуація.** І знаєте, це настільки імponує всім нам сьогодні, і я ще раз хочу підтвердити, що суверенітет став нашим отче наш. І ми будемо йти дорогою суверенітету не на шкоду іншим народам, не на шкоду іншим представникам національних груп, людей, ми будемо йти дорогою для щастя, для всіх, які живуть на землі українській, і не тільки українській. Тому що ми не хочемо свій суверенітет завойовувати за рахунок позбавлення суверенітету, або чогось іншого народів, які йдуть поряд з нами. Тому я говорю, що я виступаю за Союз суверенних держав, держав рівноправних, держав вільних, держав самостійних, які будуть вирішувати всі питання, що належать їм, на своїй землі тільки вони і більше ніхто. І що їх закони, їх воля народів стане визначальною, а їх закони стануть верховинними, а механізми, які будуть утворені, будуть працювати так, щоб ці закони виконувались на благо народів, що живуть на нашій землі. І я не бачу в цьому нічого того, що могло б когось злякати. Ми ставимо перед собою таке завдання і будемо цього завдання добиватися всі, силами які тільки в нас є. І я думаю, що таке право ми маємо. Але ми реальні політики, ми бачимо, що сьогодні політичний розклад сил такий, який є, ми бачимо життя сьогодні таким, яким воно є, і я ще раз хочу сказати про те, що сьогодні ми можемо вийти з тої біди, в яку потрапили, і треба зараз аналізувати причини, вони всім відомі, ми можемо вийти тільки спільними зусиллями. І наше сьогодні бачення, і наші сьогодні обрії, горизонти нашого бачення, вони не є вічними, вони не є остаточними. Ми підходимо до Союзу і до Союзного договору діалектично. Тобто те, що зробимо сьогодні, зробимо сьогодні, а завтра будемо робити те, що буде змінено за наших умов. [...]

[...] ось сьогодні ми побачили кооператив, зустрілись з фермером, молодий чоловік, троє дітей, молода симпатична жінка. Я задав йому одне запитання, крім інших. Я кажу, **а коли б Вам запропонували назад до колгоспу, що б Ви робили?** Він подивився і каже: – **Я дістав би кулет і якимось захищався.** (Сміх в залі). Людина працює три роки і вона повірила в це. **Я, правда, подумав, де б він його дістав, цей кулет (знову сміх в залі), але це вже деталі.** Але суть праці в тому, що людина повірила в свою працю, в силу своєї праці, в свою можливість самому господарювати і творити те, що людина сама хоче. Ось суть проблеми. Не те, що її нав'язують, рекомендують, планують, розподіляють, забирають, не віддають, а вона робить сама. Ось ця найвища сила людського ставлення до життя, коли свобода вимірюється не просто високими словами, а реальним економічним життям. [...]

[...]

Л.Кравчук читає запитання.

- У нас на “Електроні” вжито ряд заходів щодо розширення сфер функціонування української мови і виконання закону про мови. Та на шляху усунення наслідків русифікації і вживання української мови у виробничій, діловій, науково-технічній сферах виникає ряд проблем, вирішити які на рівні підприємства, області неможливо. Це такі проблеми, як українська термінологія, державна стандартизація, державна реєстрація науково-дослідних конструкторських робіт – це мені з “Електрону”, я обіцяв, що дам відповідь на ці запитання.

- Це абсолютно справедлива постановка питання. Ми не тільки в цьому плані, ми і в плані мови, скажімо, для отих, як, вилетіло у мене з голови, мови для комп’ютерів, ми також ще не маємо такої, як ми вийшли на світовий рівень і ми зараз над цими проблемами, і наука наша, і науково-дослідні інститути працюють, але для цього потрібен час, щоб всю термінологію переробити і видати книги.[...]

[...]

Питання: Як відомо, програма переходу України до ринкової економіки розроблена групою вчених, в яку входили і львівські економісти, в тому числі і член ради концерну “Електрон” Пінзеник, отримала високу оцінку в колах економістів Західної Європи, США та Канади, а до Українського парламенту ця програма дійшла в скороченому вигляді, що аж ніяк не сприяло її повному розумінню. Яка Ваша особиста оцінка цієї програми?

Л. Кравчук – Справа в тому, я шкодую, але я ґрунтовно з цією програмою не знайомився, мені Пилипчук, а він працював над програмою в основному переходу України до ринку, розповідав, що ця програма розглядалася і не тільки нашими вченими, там працювали консультанти із західних країн, і все що могли з урахуванням того, що таких програм було надзвичайно багато, в тому числі урядова, з цієї програми взяли. За оцінкою Пилипчука, я не можу не вірити йому, тому що він, на мою думку, кваліфіковано підходить до цієї справи, дійсно це програма добре пророблена і до неї потрібно ставитися з повагою.

Питання: Процес приватизації союзної власності на Україні, в тому числі створення акціонерного товариства “Електрон”, при теперішній політичній ситуації і дотриманні визначеного союзними законами порядку приватизації може затягнутись або проводитись не вигідними для економіки України наслідками. Що робиться Верховною Радою для того, щоб керувати процесом приватизації об’єктів союзної власності? Чи буде створено державний орган управління союзним майном підпорядкований уряду України, який координував би процеси приватизації?

Л.Кравчук – Справа ось у чому. Що декларацію ми сказали про те, що все що є у нас наше. Але механізму передачі, в тому числі і союзних підприємств, у нас не існує. Є дві точки зору. Одна точка зору полягає в тому, що якщо ми, а так ставиться зараз питання, делегуємо союзу певну суму, або певний обсяг, обсяг повноважень, то під ці повноваження потрібно передати і кошти, і власність на те, що є. Але ставиться питання так: чи то передається в користування, чи то передається у власність?

Більшість схильна до того, що це має бути передано в користування на договірних засадах. Що навіть оборонні підприємства повинні лишатися власністю тієї республіки, а на виробництво тієї чи іншої продукції здійснюється певне замовлення певними відомствами. Тому що не передається власність навічно, а передається для виконання повноважень, які делегуються республіками. [...]

[...]

В. Базів, газета “За вільну Україну” зі Львова

– Шановний Леоніде Макаровичу! Ви сьогодні дуже влучно висловилися, що наш отче наш – це суверенітет. Так от якщо 17 березня, не дай боже, станеться так, що більшість населення України і взагалі Союзу проголосує за Союз, в тому вигляді, як пропонується в союзному референдумі, і як союз розуміє нинішній союзний московський центр, як тоді в тих умовах, після такого голосування бачить Верховна Рада і Ви особисто дальшу боротьбу за суверенітет України?

Л. Кравчук – Ви знаєте, я може помиляюсь, чогось я не думаю, що навіть референдум найбільшої правової сили, тим більше, що у нас в країні немає досвіду проведення референдумів, ми ще й в цьому питанні невігласи, це правда, що референдум може визначити долю народу. Справа в тому, що голосування за Союз, не є для нас даному разі чимось, ну неймовірно новим. Адже ми, я говорив про себе, я за Союз суверенних держав. Далі наступить найбільш важлива робота. Ця робота по прийняттю договору. І в тому договорі розділ про розмежування повноважень і все інше, яке буде побудоване на принципі Україна суверенна, вільна держава, самостійна, він визначить її місце. І ніякий референдум тут не стане основоположним, для того щоб ми витяглися струнко і більше нічого не робили. Ми будемо воювати за те, через прийняття Союзного договору, а він може бути прийнятий тільки і тільки Верховною Радою України, більше ніде і ніким.

[...]

Кор. телестудії “Міст” – я перепрошую. [...] Кого із лідерів союзних республік Ви вважаєте своїм союзником у протистоянні з центром? Чи вважаєте Ви такими союзниками Єльцина і Прибалтійських керівників?

Л. Кравчук – Я не хочу зараз, щоб були такі високі слова як союзники. Я хотів би сказати про одностайність. Я хочу сказати Вам, що жодна республіка, навіть велика, якщо вона буде сьогодні однією, у відстоюванні своїх суверенних позицій, суверенітету реального, а не паперового, вона з таким завданням не справиться. Тому я, наприклад, знаю, що таку позицію, скажімо, як сьогодні я вам тільки що доповідав, займає Єльцин, займає Назарбаєв, займає Дементей Білоруський Голова Верховної Ради і займають ще більш радикальну позицію Прибалтійські республіки. Тому тут треба брати поверхи цього питання. Я про ту позицію, яку я займаю, таких є зараз, ось я вам назвав, і в тому числі і Карімов з Узбекистану, тобто ця ідея, ідея суверенних держав вона опанувала, я скажу більшості і це вже є сподівання того, що на засіданні будь-якому, жоден з нас не буде в цьому один. Тому що всі ми тут одностайні. Такого Союзу як був нам не потрібно. Він вичерпав себе і довів свою історичну неперспективу. Розумієте. Нам треба творити нове. Настільки нове, щоб забути про те, що було, а творити нову ситуацію.

[...]

Валерій Степанюк, інформаційна програма з “З Високого Замку” Львівське телебачення.

– Леоніде Макаровичу, яка еволюція у Вашому мисленні у розумінні політичної ситуації пройшла з часу теледискусій “Бути чи не бути Рухові” до сьогоднішнього дня?

Л. Кравчук – О!! (Сміх в залі).

В. Чорновіл – Мені здається відповідь достатня.

(Кравчук сам сміється).

Дякую, Леонід Макарович.

В. Степанюк – Тоді дозвольте ще одне запитання.

[...]

В. Степанюк – Якщо Союз суверенних держав, чи потрібний нам Все-союзний президент?

Л. Кравчук – Я думаю так. Це знову ж таки, бачите, от ми мислимо, це особливість нашого мислення, що ми мислимо сьогоднішньою ситуацією в ідеалі. Якщо взяти ідеал, так як держави об'єднуються в союз, держави, то не має потреби ще в одному президентові. Але ми маємо сьогодні особливу ситуацію. Ми передаємо частину своїх державних повноважень і стаємо неповною державністю. А те хто бере, також приймає ті повноваження, і не буде завершеною державністю. Це перехідний час і на той час нам обов'язково потрібен президент, потрібна влада, яка б управляла цими повноваженнями і не дала можливості в такому хаосі, в тій економічній анархії всьому розвалитись, розтрошити до, вщент.

[...]

В. Січко – [...] Західна політологія і взагалі світова демократія вважає, що діяльність парламенту без опозиції є шкідливою для держави, в якій цей парламент існує. Після арешту Степана Хмари і виходу найрадикальнішої частини депутатів із залу засідань, фактично народна Рада почала втрачати своє лице як опозиція. Чи не вважаєте ви як голова парламенту України, що діяльність парламенту України, як парламенту без опозиції, є шкідливою для українського народу?

[...]

Л. Кравчук – [...] Я не погоджуюсь з тим, що опозиція втрачає своє обличчя. Не погоджуюсь. Опозиція зараз навпаки почала працювати більш радикально, більш виважено і більш аргументовано і велика частина тих законів, які ми прийняли, і оті важливі статті, положення цих законів, які там є, вони стали можливими тільки завдяки взаємодії з опозицією, взаємодії. І опозиція працює так, як належить їй працювати. І в регламенті, який ми будемо приймати, є дуже важливе питання, питання, яке має обмежити більшість, і захистити меншість. Меншість і є опозиція. Ми з опозицією будемо працювати, опрацьовувати всі моменти, розвивати, підтримувати опозицію, щоб вона працювала як належить. І я говорив про Степана Хмару, прикро це, ситуація, але не може навіть два депутати, чи то з більшості, чи то з меншості, чи то з опозиції перечеркнути всю опозицію. Опозиція працює.

В. Чорновіл – Леонід Макарович, то мене зачепило, тому я теж скажу. Я теж вважаю, що опозиція працює, хоч я не беру участь до вирішення питання з Хмарою, у роботі Верховної Ради. Опозиція, правда, зараз розпалася на частини по партійній приналежності, і замість якогось загального керівництва – координаційна рада створена у народній раді, тобто опозиція неоднорідна. Але це не заважає їй по багатьох питаннях сходитися до одного знаменника. [...]

[...]

Ігор Пучило, газета "Рагуша", Львів

– Леоніде Макаровичу, в свій час президент Черчіль сказав, що добрий той політик, котрий може передбачити що станеться за тиждень, а потім пояснює, чому так не сталося? Чи можете Ви, як перспективний кандидат у президенти України, передбачити, якими будуть результати референдумів союзного і республіканського, а згодом, якщо Ваш прогноз не оправдається, як Ви поясните це? (Сміх в залі).

Л. Кравчук – Ви знаєте, я, якщо взяти в широкому плані, я думаю, що будуть позитивні результати обов'язково по другому бюлетеню опитування. Це дуже важливо. Я думаю, що вони будуть не просто позитивними, а вони будуть

позитивними з доброю цифрою. Можуть бути позитивні, я також думаю, і голосування по першому бюлетеню. [...]

[...]

Ганна Стеців, радіо “Свобода”

– Леоніде Макаровичу, свого часу, договір, який підписав Хмельницький, теж був добрий на папері. Запитання таке: чи, якщо в новому договорі конфедерації, яку Ви нам пропонуєте, не буде на практиці нам дотримано декларації України про суверенітет, чи Ви закличете до виходу з такого Союзу? Дякую.

Л. Кравчук – Ви розумієте хто тут є? (Кравчук всміхнувся).

Я знаю це порівняння і воно не на користь союзного договору. 1922 рік, той договір був перетворений просто в папірець. Але Ви знаєте оці п’ять років життя які дала, я реально ставлюсь до оцінки перебудови, але викликала до життя такі сили людські, таку невгасиму любов до демократії і до свободи, що тепер той політик, який не врахує того, що сталося, він приречений. Це перше. І друге, народ сам не дозволить перетворити новий договір, який буде схвалений народом або його Верховною Радою, уже в щось таке, що не буде виконуватись. Сам народ проти цього виступить. А коли виступить народ, то Ви знаєте, що то вже є.

Було ще декілька запитань задано, зокрема про українську книжку і т. д.
На цьому зустріч була закінчена.

Публикується стенограма пресс-конференции Председателя Верховного Совета СССР Л.Кравчука по окончанию визита во Львовскую область. Приводится краткое описание исторических событий конца 1980-х – начала 1990-х гг.

Ключевые слова: Л. Кравчук; Союзный договор; кризисные явления; оппозиция; Декларация о государственном суверенитете Украины; референдум.

There is published the record of press-conference of Leonid Kravchuk, the head of Verchovna Rada of USSR, after the visit to the Lviv Oblast. The brief overview of historical events of the end of 1980s – the beginning of 1990s years is given in the article.

Keywords: L. Kravchuk; the Union treaty; the crisis; the Opposition; the Declaration of State Sovereignty of Ukraine; the referendum.

УДК [930.253:94](477.53)"1980/1991"

Т. П. ПУСТОВІТ*

**ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ПОЛТАВСЬКОЇ
ОБЛАСТІ ПРО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ
ПОЛТАВЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1980-х –
ПОЧАТКУ 1990-х РОКІВ**

На основі архівних документів аналізується суспільно-політичного життя Полтавщини у період перебудови 1985–1991 рр. Автор подає своє бачення подій і демократичних перетворень у краї.

Ключові слова: документи; Полтавська область; перебудова; демократизація; національна символіка; незалежність України.

На думку науковців, відправним пунктом останнього періоду в історії СРСР став квітневий 1985 р. пленум ЦК КПРС, який наголосив на необхідності прискорення науково-технічного прогресу, аби привести “форми соціалістичного господарства відповідно до сучасних умов і потреб”. У доповіді щойно обраного Генерального секретаря ЦК КПРС Михайла Горбачова було вжито тоді новий термін “перебудова”, яка, за задумом партійних ідеологів, мала б поліпшити управління народно-господарським механізмом. Та за короткий час перебудова набула значно ширшого змісту і стала означати не тільки модернізацію усіх сфер суспільного життя, а й “очищення” соціалізму від багатолітніх негативних нашарувань.

До другої половини 1980-х рр. сподівання населення на поліпшення життя на місцях пов’язувалося насамперед із Москвою, перебудовою в центрі. Та проголошений КПРС курс на так звані “перебудову”, “прискорення”, “гласність” і “демократизацію” бажаних його ініціаторам наслідків не давав, і населення навіть невеликих міст швидко зневірювалося у всеспроможності центру та реальностях будівництва “світлого майбутнього”. Майже на очах руйнувалися основи, закладені колишньою імперією, а потім закріплені тоталітарним режимом СРСР. Разом із тим після чорнобильської аварії 1986 р. відкрилися інші екологічні злочини системи, як наприклад, забруднення навколишнього середовища, зведення шкідливих підприємств тощо.

Документи Державного архіву Полтавської області свідчать, що саме гострота невирішених екологічних проблем і спричинила у другій

---

* *Пустовіт Тарас Павлович* – заступник директора-начальник відділу інформації та використання документів Державного архіву Полтавської області, заслужений працівник культури України.

половині 1980-х рр. першу вибухову ситуацію в області. А поштовхом до соціального напруження стала публікація статті Леся Косиченка “Третье сожжение Камышей” в газеті “Сельская жизнь” від 26 лютого 1988 р. Кореспондент центральної газети цілком аргументовано бив на сполох у зв’язку з значним погіршенням екологічної ситуації у промисловому Кременчуці після пуску заводу білково-вітамінних концентратів, порівнював екологічні зрушення із самогубством.

За повідомленням секретаря Полтавського обкому КПУ “Про ситуацію в Кременчуці” від 19 березня 1988 р., після резонансної публікації у наддніпрянському місті сформувалася ініціативна група, яка вже 6 березня пікетувала Кременчуцький міськком КПУ з гаслами: “БВК – Чернобиль Кременчука”, “Геть БВК!”. Ініціативна група передала до міськвиконкому вимогу закрити завод БВК, посилити роботу щодо виконання природоохоронних заходів на інших підприємствах, найближчим часом покращити медичне обслуговування та постачання населення продуктами тваринництва¹. Аби зняти екологічну напругу в регіоні терміново, 9 березня 1988 р., була створена обласна комісія на чолі з заступником голови Полтавського облвиконкому Б. В. Чичкалом; для вирішення піднятих у Кременчуці питань приїхали розібратися у ситуації навіть гості із Києва – заступник голови Ради Міністрів УРСР В. Д. Гладуш, зав. відділу ЦК КПУ Б. І. Коробко, інструктор ЦК КПРС В. Г. Пахолков. До речі, комісією було зроблено невтішний висновок, що викиди в атмосферу від стаціонарних джерел підприємств міста за останні два роки збільшилися з 174,9 тис. тонни до 187,5 тис. тонн, переважно за рахунок кременчуцьких заводів – нафтопереробного, технічного вуглецю, ТЕЦ; обсяги викидів заводу БВК, приміром, за 1987 р. склали 118,6 тонни, у тому числі специфічного білку – 2,5 тонн².

Для місцевих владних структур такий організований виступ населення виявився досить несподіваним. Попри свою “самодіяльність” виступ показав, що органи влади відстають від динаміки суспільно-політичних процесів, які, немов ракові пухлини, визрівали на місцях.

Неспроможність партійно-радянської номенклатури сприймати реалії життя виявлялися і в питанні національного відродження. У цій площині компартія, уряд республіки продовжували проводити традиційну політику “інтернаціоналізму”, накреслену XXVII з’їздом КПРС, яка передбачала “послідовні здійснення ленінської національної політики” та “виховання непримиренності до будь-яких проявів національної обмеженості й національного егоїзму”. В результаті такої стратегічної лінії гасло національного відродження підняли не КПУ і уряд УРСР, а опозиційні сили, які почали масово з’являтися на політичній арені та набирати сили в Україні, у тому числі на Полтавщині.

Непроста, але почесна місія щодо національного відродження у Полтаві випала на долю культурологічного клубу “Рідне слово” (пра-

вонаступниками якого згодом стали Товариство української мови ім. Т. Шевченка, обласне об'єднання Всеукраїнського товариства “Прогрес” ім. Т. Шевченка), який заявив про своє існування в обласному центрі ще у жовтні 1987 р. Любов до рідної мови, національних традицій об'єднала тоді у невеличку громаду людей різного віку, соціального стану та професій. Біля її витоків стояли робітник комбінату “Полтавпромбуд”, колишній політв'язень Микола Кульчинський, літературознавець Петро Ротач, викладачі вузів Ольга Ганич, Ніна Жигилій, Віталій Покась, науковці Олександр Чирков та Михайло Дяченко. Згідно із прийнятим статутом, метою створення клубу було вивчення і популяризація української культури на теренах області.

Першими публічними заходами клубу “Рідне слово” стали: відзначення 174-ї річниці від дня народження Т. Г. Шевченка (упорядкування території біля дуба Шевченка у м. Полтава), збір підписів за державний статус української мови в 1989 р. (перші підписи серед полтавців, як не парадоксально, поставили тоді робітники-будівельники), проведення вечорів пам'яті видатних українських письменників В. Стуса, В. Симоненка, О. Теліги, О. Ольжича та ін.³ Поступово коло проблемних питань, порушуваних у середовищі інтелігенції, значно розширювалося. Під впливом бурхливих демократичних процесів, що відбувалися у Москві, Києві, Львові, Чернігові, публічні дискусії у найбільших містах області, передовсім відносно панівної ролі компартії в сучасному суспільстві, переносилися на вулиці і майдани міста й охоплювали все більше людей. “Гарячими” місцями таких зібрань ставали парки, майдани, де все своє невдоволення місцеві оратори переносили на партійну та радянську номенклатуру. Наслідків діяльності “Рідного слова” тоді не могли передбачити ні чиновники, ні так звані неформали: адже саме з цього культурологічного клубу незабаром “виросли” місцеві організації державницького спрямування “Зелений світ”, Меморіал, РУХ, “Прогрес”, “Союз Українок” й деякі інші громадські об'єднання.

Архівні джерела свідчать, що починаючи з весни 1988 р. діяльність неформальних організацій в Україні вперше набула мітингової форми. Не була винятком і Полтавщина, де стихійні мітинги, ініційовані лідерами місцевих неформальних об'єднань О. І. Келимом та М. Г. Кульчинським, почали періодично відбуватися у Полтаві, Кременчуці, Лубнах, Миргороді, Хоролі та ін. містах. Приміром, за інформаційними повідомленнями УМВС перші мітинги, у яких взяло участь близько тисячі чоловік, були організовані представниками неформальної групи “Демократизація” та клубу “Рідне слово” в обласному центрі 26 червня та 24 липня 1988 р.⁴ На мітингах піднімалися питання, пов'язані з соціально-економічним розвитком міста, ненормальною екологічною ситуацією, недоліками роботи у сферах обслуговування. Разом із тим промовцями висувалися і необгрунтовані претензії, висловлювалися

побажання, які не враховували реальної ситуації. До того ж, як повідомлялося в інформаційних документах обкому КПУ, на мітингах нерідко мали місце образливі вигуки на адресу окремих партійних працівників, радянських та адміністративних органів. За визнанням працівників партапарату, ці перші мітинги виявили серйозні недоліки в організаційно-пропагандистській роботі, в інформуванні населення з життєво важливих питань⁵.

Натхненником національного поступу ставала свідомо інтелігенція. Тож не випадково, що саме в її лавах розпочався рух, спрямований на сприяння перебудові, на перетворення її з урядової політики в усвідомленні дії народних мас. Організація, яка постала 1988–1989 рр. на Україні за ініціативою інтелігенції (у лютому 1989 р. в газ. “Літературна Україна було опубліковано проект програми Народного Руху України за перебудову) і увібрала в себе широкі верстви населення, так і називалася: Народний Рух України за перебудову. З цією силою народжувалося нове явище, осередок усіх опозиційних настроїв, альтернативна КПРС організація, що в певній мірі нагадувала народні фронти балтійських республік. І чим більше перепон чинилося партапаратом, тим чисельнішими ставали рухівські регіональні осередки, у тому числі й на Полтавщині, де 7–8 квітня 1990 р. була оформлена крайова організація (осередки НРУ на той час вже існували у Полтаві, Кременчуці, Хоролі, Лубнах, Великій Багачці, Лохвиці, Гадячі, Чорнухах, Чутовому, Решетилівці; ініціативні групи – у Козельщині, Кобеляках, Зінькові)⁶. Загалом же з появою такої масової громадсько-політичної організації як РУХ, в Україні створилася докорінно нова ситуація – з’явилася сила, яка змогла кинути виклик монополії партії на владу.

Спричинила в країні абсолютно нову політичну ситуацію і робота з’їзду народних депутатів СРСР. Населення все більше переконувалося в тому, що радянські органи влади ставали самостійними, а партпаратники не могли вже спрямовувати їхню діяльність (хоча органи радянської влади і продовжували очолювати компартійні керівники). Разом з тим робота з’їзду висвітлювалася у прямій трансляції радіо та телебачення і громадяни чи не вперше відчували себе учасниками історичних подій, побачили на трибуні людей, які промовляли “без папірця” про найгостріші і найактуальніші проблеми сьогодення. Крім того інші бурхливі політичні події, які відбувалися в Києві, Львові, Чернігові широко подавалися в ЗМІ, викликаючи значний резонанс на місцях. Напруженість грошового і споживчого ринку, зростання дефіциту на промислові та продовольчі товари, міжнаціональні конфлікти, нагромадження серйозних економічних проблем, екологічна ситуація, ріст злочинності – все це негативно впливало на настрої людей і викликало невдоволення ходом перебудовчих процесів. У більшості критика представників неформальних організацій щодо діяльності партійних

структур була правомірною, про що говорили на своїх зібраннях навіть самі комуністи. Так, на жовтневому 1989 р. пленумі Полтавського обкому КПУ зазначалося, що окремі міськкоми, райкоми партії відстають від динаміки суспільних процесів, діють мляво, запізнюються з оцінкою стану справ в економіці і соціальній сфері, виробленням реальних шляхів розв'язання проблем, не завжди ініціативні у вирішенні питань, що хвилюють людей. Крім того, з тривогою констатували доповідачі, зростає напруження в багатьох галузях народного господарства, не виконуються державні замовлення щодо найважливіших видів продукції, в тому числі нафти, залізної руди, вантажних вагонів, автомобілів і устаткування⁷.

Вже на січневому 1990 р. пленумі Полтавського обкому КПУ лідер місцевих комуністів О. С. М'якота зазначав: "Мітинги у Полтаві і Кременчуці показали, що значна частина членів обкому, міськкомів і райкомів партії бояться, або не бажають вступати в політичні бої. Не можна недооцінювати сил і можливостей самодіяльних громадських організацій. Треба нарешті всім зрозуміти, що зараз іде гостра політична боротьба за владу. І якщо ми самі не мобілізуємось і не переконаємо людей, то ми потерпимо поразку"⁸.

Природні глобальні політичні процеси керівники області сприймали і осмислювали по-різному. В цьому контексті певний інтерес може мати і думка одного з секретарів Полтавського обкому КПУ П. І. Матвієнка, висловлена ним також на обласному партійному пленумі 1990 р.: "Загострення суспільно-політичної ситуації в Полтаві і Кременчуці пояснюється й тим, що міськкоми, райкоми партії спочатку ігнорували наявність неформальних об'єднань, а потім перестали їх помічати. А обласний комітет партії, ідеологічний відділ не змогли довести необхідність перебудови у спілкуванні. плюралізмі різних політичних течій. Взагалі робота з неформальними об'єднаннями і на місцях, і в обласному комітеті партії – це той шматок роботи, який довго був на плечах тільки ідеологічних працівників, а вони його не витримали, і не могли втримати... Як не парадоксально, але ми не знаємо, давайте чесно признаємося в цьому, що ж ми побудували, яке суспільство, які ідеали повинні бути завтра теж в неясному для нас дні. Сьогодні ідеали розбиті, розкритиковані і, звичайно, з таким багажем нам, ідеологічним працівникам в першу чергу, важко спілкуватися з людьми, а наші непереконливі відповіді сьогодні лише дратують людей"⁹.

Компартійні органи, які до останнього часу зберігали розгалужену систему організаційних та пропагандистсько-агітаційних структур, наприкінці 1980-х років не могли вже володіти ситуацією, оскільки здебільшого діяли шаблонно, старими методами тиску, вольовими підходами, що нерідко викликало у населення зворотній ефект. Крім того загострились суперечності між первинними партійними організація-

ми і комітетами, разом з тим наростало непорозуміння між обкомами, міськкомаами, райкомаами партії та ЦК КПРС і його Політбюро. Чимало комуністів в області, навіть серед керівного складу, перебувало у стані розгубленості, не кажучи вже про багатьох рядових комуністів, які нерідко брали участь у акціях опозиційних режиму. Так, приміром, на установчому з'їзді РУХу, який проходив з 8 по 10 вересня 1989 р. у м. Києві Полтавську область представляло 25 чол., у тому числі з Полтави було 5 чол., Кременчука – 7 чол. Характерним було й те, що 5 представників з Полтавщини, які перебували на установчому з'їзді РУХу, водночас належали і до КПРС.

Втрата компартією України монополії на владу показувала її внутрішню слабкість. Фактично припинився приплив у партію свіжих сил, особливо молоді, і навпаки, досить масовим явищем став добровільний вихід з її лав робітників та інтелігенції. Про втрату авторитету комуністичної партії в Україні і зокрема в області промовисто свідчать статистичні дані. Так, протягом 1990 року з лав Полтавської обласної партійної організації, яка на 01.01.1990 р. налічувала 122 205 чол., вибуло 4 966 чол. Ця тенденція не зазнала особливих змін і наступного року. На початок липня 1991 р. чисельний склад облпарторганізації становив вже 109 324 чол. За перше півріччя 1991 р. вибуло з лав КПУ 3 417 чол.; з них 874 чол. здали свої партквитки, оскільки були кардинально незгодні з політикою партії, 353 чол. головною причиною свого рішення вважали зниження авторитету партії, 991 чол. подав заяву через невдоволення ходом перебудовчих процесів та ін. Упродовж першого півріччя 1991 р. найбільшу кількість своїх членів втратили партійні організації Полтави (1546 чол.), Кременчука (537 чол.), Лубен (147 чол.), Миргорода (87 чол.)¹⁰.

З демократизацією суспільства комуністична партія здавала свої позиції і не тільки кількісно. Під тиском громадськості та рядових комуністів партійна номенклатура відмовлялася від майже узаконених пільг та привілеїв на продовольче забезпечення, медичне обслуговування та ін. Вже наприкінці січня 1990 р. бюро Полтавського обкому КПУ визнало за необхідне передати готель по Першотравневому проспекті у Полтаві в розпорядження міськвідділу охорони здоров'я, водночас було рекомендовано усім керівним працівникам області стати на медичне обслуговування за місцем проживання; у Миргороді адміністративний будинок міськкому партії та міськвиконкому було перепрофільовано під поліклініку. Крім того позачергова партійна конференція у Кременчуці, що відбулася 10 лютого 1990 р., на вимогу мітингуючих прийняла радикальне рішення: було оголошено недовіру бюро міськкому партії (за результатами голосування жоден із дев'яти членів бюро до складу міськкому не ввійшов), водночас обрані тимчасове бюро та комісія з підготовки звітно-виборчої партійної конференції. Були при-

йняті й інші рішення: конференція визнала недоцільним функціонування двох райкомів партії, громадсько-політичний центр (колишній міський будинок політосвіти) передавався у розпорядження міської ради, змінювався статус газети “Кременчуцька Зоря” та ін.¹¹ А вже у травні 1990 р. припинили свою діяльність райкоми партії як у Полтаві, так і Кременчуці. До речі, питання щодо ліквідації райкомів партії у цих містах неодноразово піднімалися і в окремих партійних первинних організаціях, що в певній мірі свідчило про присутність морально здорових сил у робітничому середовищі.

З 1990 р. розпочинався новий етап в історії нашої країни, який характеризувався передовсім відкритою боротьбою за владу, за усунення з політичної арени КПУ. Ця боротьба швидко переростала рамки стихійності і вже під час виборчих перегонів набула в області організованого та гострого характеру. В цілому ж вибори 1990-го р. на Полтавщині продемонстрували посилення впливу опозиційних сил, представники яких (передовсім від РУХу, Товариства української мови ім. Т. Шевченка, асоціації “Зелений світ” та інших громадських опозиційних організацій) змогли увійти до міських рад, зокрема Полтави та Кременчука. Попри свою нечисленність, їх активна позиція виявилась уже під час засідань перших сесій, коли зав’язалися гострі дискусії навколо питання про обрання керівних органів. А невдовзі – почали вноситися на розгляд та обговорюватися і найгостріші проблеми часу.

Так, перша спроба винести питання про підняття національного синьо-жовтого прапора на розгляд сесії міської ради відбулася у Кременчуці 24 серпня 1990 р. Незважаючи на блокування більшості прокомуністично налаштованих депутатів, ця акція врешті-решт завершилася успішно і без особливих правопорушень, набувши досить широкого резонансу в області¹².

Успішне проведення акції демократичними силами Кременчука спонукало їхніх однодумців з Полтави до подібних, більш рішучих кроків. До цього заходу полтавці готувалися ретельно: збирали у перехожих підписи про необхідність відродження національної символіки, розповсюджували перші демократичні газети. А напередодні власними силами зварили високу металеву щоглу для прапора. Крім того крайовою організацією НРУ було випущено і роздано листівки, в яких населення інформувалося про винесення питання щодо підняття синьо-жовтого прапора на розгляд сесії міської ради 27 вересня 1990 р., а мешканці міста того ж дня запрошувалися на церемонію освячення і підняття національного прапора в центрі Полтави. Звернення рухівців закінчувалося такими словами: “Нехай ця історична мить ще більше згуртує нас. Не будемо байдужими до своєї долі, бо немає в світі нічого дорожчого за вільну людину на вільній землі. Будьмо вільними! Будьмо народом, що підвівся з колін і прагне сам будувати своє життя”¹³.

Проте, як показали наступні події, цивілізованого підняття не вишло. Для компромісу не вистачило у той час просто здорового глузду. Протистояння рухівців з органами місцевої влади та громадянами, що не поділяли погляди РУХу, УРП, СНУМу “вихлюпнуло” на центральні майдани обласного центру, де на тривалий час було заблоковано рух транспорту і розпочався багатолюдний мітинг (за офіційними даними присутніх було бл. 5 тис. чол). З метою стабілізації ситуації депутати міськради спільно з лідерами опозиційних режиму партій прийняли компромісне рішення, внаслідок якого 27 вересня 1990 р. національні прапори таки було піднято на одному із центральних будинків міста, приміщенні кінотеатру ім. І. П. Котляревського¹⁴.

У ситуації різкого погіршення відносин між союзними регіонами та центром 17 березня 1991 р. відбулося проведення Всесоюзного референдуму, головна мета якого була в збереженні СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік. Водночас з референдумом на регіональному рівні було проведення опитування про майбутній статус України. Готували громадську думку органи місцевої влади спільно з партапаратом на всіх рівнях. Найвпливовіша газета краю “Зоря Полтавщини” навіть завела спеціальну рубрику “За суверенну соціалістичну Україну в оновленому союзі”. Тож не дивно, що полтавці у переважній своїй більшості, за підказкою багатотиражних і підконтрольних ЗМІ, висловились за життя у так званому оновленому Союзі. Але, незважаючи навіть на такі очікувані владою підсумки, було помітно, що ідея суверенності й незалежності України все більше оволодівала народними масами. Ця ідея вже відверто проголошувалася не лише на мітингах, організованих націонал-демократами, а й у середовищі низових ланок самої компартії, де конфронтація щораз посилювалась. Про те, що в результаті недолугої політики центру незворотні зміни відбулися і у свідомості людей, невдовзі засвідчили і серпневі події, коли фарсові обставини, абсолютна відірваність від реалії життя верхівка заколотників ледь не привела вкотре до торжества тоталітаризму.

Серпень 1991 р. підсумував черговий етап новітньої історії, відкривши нові перспективи її закономірного розвитку, в якому ДКНС (ГКЧП) був лише епізод, а демократичний поступ – об’єктивна реальність. А вже у вересні 1991 р. в Україні розпочалося активне творення державних інститутів. Воно проходило на тлі кволих спроб союзного центру відновити хоча б формально якісь важелі влади. У Москві продовжували видаватися укази, розпорядження ще чинного Президента СРСР М. Горбачова про ліквідацію військово-політичних органів у військах, заборону діяльності політичних угруповань, створення комітету з оперативного управління народним господарством СРСР та ін., але в Росії, а тим більше в Україні ці нововведення уже ніхто серйозно не сприймав навіть у глибинці. Намагаючись проводити політику в інтер-

есах власного народу, Президія Верховної Ради України видала Указ про передачу підприємств, установ та організації союзного підпорядкування, розташованих на території України, у власність держави.

Невдовзі, 4 вересня 1991 р., Верховною Радою України було прийнято історичне рішення – про підняття національного прапора над будинком українського парламенту. Певним чином це стало своєрідним поштовхом для прийняття аналогічних рішень у багатьох обласних центрах, в тому числі й у Полтаві, де 7 вересня синьо-жовтий прапор було урочисто піднято над будинком міськради, а наступного дня його було піднято на щоглі біля кінотеатру ім. І. П. Котляревського. Проте свою консервативність щодо багатьох гострих поточних питань і, зокрема, своє ставлення до національної символіки вкотре виявили депутати-обласники. Вже у вересні сесія Полтавської обласної ради, попри загальне національне піднесення, відхилила пропозицію демократичних сил Полтави підняти над будинком облради, а також занести до зали синьо-жовтий прапор. Незважаючи на численні звинувачення, пов'язані з діяльністю керівників облвиконкому в дні путчу, депутати виявили довір'я голові обласної ради – голові виконкому І. О. Гопоєву та його заступнику М. М. Ждану¹⁵. І лише наприкінці листопада 1991 р. відбулося довгоочікуване громадськістю засідання виконкому Полтавської обласної Ради народних депутатів, на якому було розглянуто питання про встановлення національного прапора біля будинку обласної ради. Інформуючи полтавців про це засідання, часопис “Зоря Полтавщини” від 30 листопада 1991 р. писав: “Ідучи назустріч Всеукраїнському референдуму, враховуючи пропозиції голів постійних комісій, ряду депутатів та керуючись постановою Верховної Ради республіки “Про прапор України”, виконком обласної ради вирішив до прийняття Конституції України встановити біля будинку обласної ради поряд з державним синьо-жовтий прапор”.

Референдум 1 грудня 1991 р. увійшов в історію України як день національної гідності нашого народу. “Так!” Незалежності сказали 94,9 % виборців області, які взяли участь у голосуванні, або 1 206 801 чол. Відповіли “ні!” всього 44 308 виборців, або 3,7 %. Найбільшу кількість голосів на Полтавщині серед кандидатів у Президенти України отримав Л. М. Кравчук – 905 555 (75 %). Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. став вирішальною подією на шляху до повної ліквідації центральних владних структур, його результати ще раз засвідчили, що полтавці свій остаточний вибір зробили на користь свободи і незалежності. І голос їх пролунав цього разу могутньо і впевнено¹⁶.

Таким чином, суспільно-політична ситуація на Полтавщині наприкінці 1980-х поч. 1990-х рр. розвивалася стрімко, у руслі тих подій, що відбувалися в Україні. Боротьба за незалежність України, руйнування компартійно-тоталітарної системи проходили в гострих політичних су-

тичках. Повільно, в умовах спаду виробництва, зростання цін, зростання спекуляції та злочинних елементів відбувався перехід до ринкових відносин. Водночас, як у весняній повені, набувало розмаху очищення духовних джерел і відродження національних традицій – запорука збагачення культурного життя краю.

¹ Державний архів Полтавської області (далі – Держархів Полтавської обл.), ф. п. 15, оп. 38, спр.246, арк. 15–17.

² Там само.

³ [Пустовіт Т. П.] “Просвіта” Полтавщини: від клубу однодумців до політичної сили // “Просвіта”: історія та сучасність (1868–1998). – Київ: вид-во “Веселка”, 1998. – С.339–342.

⁴ Держархів Полтавської обл., ф. п. 15, оп. 38, спр. 244, арк. 184–186.

⁵ Там само.

⁶ Держархів Полтавської обл., ф. р. 9122, оп. 1, спр. 9.

⁷ Держархів Полтавської обл., ф. п. 15, оп. 40, спр. 141.

⁸ Держархів Полтавської обл., ф. п. 15, оп. 40, спр. 124, арк. 8.

⁹ Там само, арк. 60–61.

¹⁰ Держархів Полтавської обл., ф. п. 15, оп. 40, спр. 225.

¹¹ *Гаркуша А.* Бюро висловлено недовір'я // Комсомолець Полтавщини. – 1990. – 13 лютого.

¹² Держархів Полтавської обл., ф. п. 15, оп. 40, спр. 182.

¹³ Листівка Полтавської Крайової організації НРУ // Поточний архів Полтавського обласного товариства “Просвіта” ім. Т. Г. Шевченка. Документ не зафондований.

¹⁴ Держархів Полтавської обл., ф. п. 15, оп. 40, спр. 182.

¹⁵ *Макаренко О.* Не перший раз у перший клас // Зоря Полтавщини. – 2001. – 26 верес.

¹⁶ За Україну, за її волю! // Зоря Полтавщини. – 1991. – 3 груд.

* * *

**Інформаційний лист секретаря Полтавського обкому
КП України А. Ковінька
ЦК КПРС про ситуацію в м. Кременчуці після
публікації статті Л. Косиченка у газеті “Сельская жизнь”**

19 березня 1988 р.

В газеті “Сельская жизнь” от 26 февраля с.г. была опубликована статья “Третье сожжение камышей”. Ее автор Л. Косыченко в сенсационной форме, местами непродуманно и необъективно изложил экологическую обстановку в г. Кременчуге, в частности связанную с работой завода белково-витаминных концентратов (БВК). Автор допустил резкие, категорические оценки типа: “Экологический сдвиг в районе Кременчуга сравнивают с рецептом самоубийства”, “Мы имеем дело не просто с невежеством, а с экологическим авантюризмом” и др.

Все это вызвало обостренное внимание и тревогу жителей города. Среди них начало формироваться определенное общественное мнение. Появились

рукописные обращения к населению принять участие в демонстрации против строительства и дальнейшей эксплуатации завода.

6 марта с. г. группа людей собралась возле Кременчугского горкома партии с лозунгами: “БВК – Чернобыль Кременчуга”, “Долой БВК!”.

С прибывшими встретились руководители горкома партии и исполкома горсовета, дали разъяснения, ответили на поставленные вопросы. “Инициативная группа”, которая возникла во время встречи, передала горисполкому требования закрыть БВК, усилить работу по выполнению природоохранных мероприятий на других предприятиях, улучшить медицинское обслуживание, снабжение населения продуктами животноводства.

Для изучения обстановки и принятия мер распоряжением облисполкома от 9 марта с.г. была создана областная комиссия во главе с заместителем председателя облисполкома т. Чичкало Б. В. Совместно с ней работают квалифицированные специалисты ряда министерств СССР и УССР, а также ученые некоторых научно-исследовательских институтов.

Для решения поднятых вопросов в Кременчуг выезжали заместитель председателя Совета Министров УССР т. Гладуш В. Д., зав.отделом ЦК Компартии Украины т. Коробко Б. И., инструктор ЦК КПСС т. Пахолков В. Г.

Разъяснительную работу проводит оперативная группа, которую возглавил секретарь обкома партии т. Матвиенко П. И. Внимание сосредоточено на следующих вопросах.

Экологическая обстановка. Она действительно не простая. По данным Украинского республиканского управления по гидрометеорологии Главной геофизической обсерватории имени Войкова, по уровню загрязнения атмосферного воздуха г. Кременчуг находится на 16 месте в республике. Выбросы вредных веществ в атмосферу от стационарных источников предприятий города за последние два года увеличились с 174,9 тыс. тонны до 187,5 тонны, в основном за счет заводов нефтеперерабатывающего, технического углерода, ТЭЦ. Объем выбросов завода БВК за 1987 год составил 0,06 процента, или 118,6 тонны, в том числе специфического белка – 2,5 тонны.

Предпринимаются меры по усилению работы на природоохранных объектах. Минмедбиопром СССР заверил, что в 1988 году будут полностью освоены средства, выделенные на эти цели. Миннефтехимпрому СССР предложено до 1990 года запроектировать и осуществить работы по созданию санитарной зоны для предприятий Северного узла.

Охрана здоровья людей. Проведенный анализ не выявил каких-либо характерных отклонений среди взрослого населения г. Кременчуга по сравнению с областными и республиканскими показателями. Однако наблюдается увеличение аллергических заболеваний детей, что вызывает озабоченность жителей города. Для уточнения причинной связи этих заболеваний от состояния окружающей среды необходимо провести глубокое специальное изучение. Поэтому комиссия предложила Минздравам СССР и УССР серьезно заняться этим вопросом.

Снабжение населения продовольствием. Выделяемые г. Кременчугу продукты из областных фондов на душу населения по всем показателям, кроме молока, выше областного центра и среднего уровня потребления в области. Областному управлению торговли поручено дополнительно выделить городу

фонды на молоко. Комиссия обратилась с просьбой к Министерству торговли СССР увеличить фонды на мясопродукты и животное масло.

Результаты работы комиссии по изучению экологической обстановки в городе будут рассмотрены на заседании облисполкома.

По всем этим вопросам людям было разъяснено. Обстановка в городе нормализовалась. Однако после публикации 15 марта с. г. в газете “Комсомольская правда” статьи “Бомба” почтальона Васильева” снова появились рукописные призывы к демонстрациям, морально-психологическая ситуация в городе усложнилась.

В условиях, когда так остро затрагиваются вопросы экологии, здоровья людей, когда нет однозначной оценки происходящего, трудно вести разъяснительную работу, успокаивать общественность.

Областные службы обратились в компетентные союзные органы с просьбой глубоко изучить данную проблему и на основании полученных выводов решить возникшие вопросы.

Сообщаем в порядке информации.

Секретарь обкома компартии Украины

А. Ковинько

Держархів Полтавської обл., ф.п. 15, оп. 38, спр. 246, арк. 15–18. Машинописна копія.

Інформаційний лист Полтавського обкому КП України про соціально-політичну ситуацію в області

26 липня 1988 р.

Партийные комитеты в некоторой степени активизировали идеологическое влияние на новые процессы, происходящие в условиях демократизации и гласности. Партийные, советские, профсоюзные работники, руководители предприятий и организаций чаще встречаются с трудящимися, отвечают на вопросы, которые волнуют людей. Неплохо зарекомендовали себя дискуссионные клубы молодежи на заводах, фабриках, в учебных заведениях.

Вместе с тем партийные комитеты, исполкомы местных Советов, профсоюзные организации не нашли эффективных форм воздействия на проведение митингов, которые стали стихийно проводиться в гг. Полтаве и Кременчуге по инициативе неформальных объединений.

Например, в областном центре 26 июня и 24 июля 1988 года состоялись митинги, в которых приняло участие в общей сложности около тысячи человек. Их организаторами были представители неформальной группы “Демократизация” и клуба “Рідне слово”.

На митингах поднимались вопросы, связанные с социально-экономическим развитием города, ненормальной экологической обстановкой, недостатками в работе сферы обслуживания и др.

В то же время нередко выдвигались необоснованные претензии, высказывались пожелания, не учитывающие реальной обстановки и возможностей, а то и демагогические заявления, рассчитанные на обывателя. На последнем митинге имели место оскорбительные выкрики в адрес отдельных работников партийных, советских и административных органов.

В своих ответах участникам митинга первый секретарь горкома партии т. Кива А. Е. и председатель горисполкома т. Оноприенко И. Н. стремились дать исчерпывающие разъяснения по поднятым вопросам. Однако не все они воспринимались частью присутствующих с пониманием.

Эти митинги вскрыли серьезные недостатки в организационно-пропагандистской работе, в информировании населения по жизненно важным вопросам.

Проведение митингов отдается на откуп неформальным лидерам, которые, используя такое положение, стремятся диктовать свою волю партийным и советским органам. Это следствие того, что многие партийные и советские работники еще не готовы вести публичную дискуссию и противодействовать демагогическим выпадам.

Поэтому с целью совершенствования работы в условиях демократизации и гласности, считаем необходимым:

1. Горкомам, райкомам партии, первичным парторганизациям организовать изучение общественного мнения, морально-психологического климата, активно вести воспитательную работу в трудовых коллективах, по месту жительства населения, используя агитплощадки, оперативно информировать горожан по интересующим вопросам, упреждать негативные проявления.

К этой работе постоянно привлекать членов выборных партийных, профсоюзных и комсомольских органов, идеологический актив, хозяйственных руководителей, депутатов местных Советов. Из их числа создавать оперативные группы, которые целесообразно использовать в первую очередь в публичных дискуссиях.

Повысить требовательность к руководителям всех рангов, давать принципиальную оценку каждому негативному поступку.

2. К 1 августа с. г. Полтавскому горисполкому определить постоянные места встреч, сходов, митингов общественности города. Их ведение поручать представителям органов власти. При горисполкоме создать информационно-координационный центр по изучению общественного мнения и работе с предложениями и критическими замечаниями трудящихся.

3. Правоохранительным органам принять меры по укреплению правопорядка и дисциплины, оперативно, в рамках закона, пресекать экстремистские проявления, вести профилактическую работу.

4. Областным газетам “Зоря Полтавщини” и “Комсомолец Полтавщини”, облтелерадиокомитету под рубрикой “Учимся демократии” не реже одного раза в месяц публиковать и передавать материалы, посвященные этой проблеме, предоставлять слово ветеранам войны и труда, передовикам производства, представителям интеллигенции и молодежи, а также разоблачать демагогов, тунеядствующих болтунов, обывателей, раскрывать их иждивенческие цели и намерения.

5. Отделам обкома партии знать обстановку в трудовых коллективах курируемых отраслей и организаций, через партийные комитеты, первичные парторганизации оперативно решать возникающие вопросы и проблемы.

[Підпис]

П. Матвиенко

[Підпис]

Н. Ждан

[Підпис]

И. Прищепа

Держархів Полтавської обл., ф. п. 15, оп. 38, спр. 244, арк. 184–186. Машинописна копія.

Із інформаційної записки Полтавського обкому КП України про релігійну ситуацію в області

7 вересня 1988 р.

В настоящее время в области зарегистрировано 52 прихода русской православной церкви, 21 общину евангельских христиан-баптистов, одно религиозное общество адвентистов седьмого дня. Кроме этого, на учете состоят шесть групп верующих, находящихся вне регистрации: евангельские христиане-баптисты в Крюковском районе г. Кременчуга, христиане веры евангельской в с. Миновка Полтавского района и с. Белецковка Кременчугского района, сторонники “совета церквей ехб” (баптисты – раскольники) в гг. Полтаве и Миргороде и группа иеговистов в г. Кременчуге. В последние годы удалось склонить на законный путь деятельности и зарегистрировать группы баптистов-раскольников в г. Пирятине и пос. Гоголево Великобагачанского района.

Надо отметить, что до 1988 года религиозная обстановка в области не проявлялась особенной активностью и сложностью. Однако сейчас этого сказать нельзя. Прежде всего, активизация церковников наблюдается в стремлении к созданию новых религиозных обществ и открытию церквей. Такие заявления поступили из городов Комсомольска, Пирятина и Лубен, Зеньковского, Гадячского, Кременчугского, Хорольского, Великобагачанского, Карловского, Лохвицкого, Кобеляцкого, Лубенского и других районов.

Одним из поводов такого явления есть так называемые неосвоенные культовые здания. Кстати, их в области 17, и 14 таких, которые используются под складские помещения.

В большинстве случаев требования об открытии церквей исходят не от рядовых верующих, а от отдельных лиц, бывших когда-то в церковном активе или стремящихся стать в руководстве вновь созданного религиозного общества.

Например, инициатором и, прямо скажем, подстрекателем людей к закрытию в бывшем церковном здании с. Каменные Потоки музея религии и научного атеизма и возобновления в нем богослужений выступает некий Кононенко, который в одно время был старостой Успенской церкви г. Кременчуга и уволен оттуда верующими за грубые нарушения финансовой дисциплины. Эти люди ходят по домам жителей села, собрали уже сотни подписей, а местные власти, в том числе и правоохранительные органы, действенных мер не принимают.

В г. Пирятине подобные “глашатаи” организовали на площади возле райисполкома митинг и тоже начали требовать убрать из бывшей церкви экспонаты музея революционной, боевой и трудовой славы и передать это здание под богослужения. Кстати, зачинщики этой акции были предварительно известны, но никто с ними в нужном плане не поработал, не смог предупредить и предотвратить массовое сборище приверженцев церкви.

Иногда на местах неправильно разъясняют людям причины отказа в создании нового религиозного общества, не могут убедить верующих, что для этого нет оснований. Например, в Хорольском райисполкоме, в г. Комсомольске ходатаям о создании религиозных обществ заявили, что не могут их заре-

гистрировать только из-за отсутствия молитвенных зданий. Это подтолкнуло верующих к поиску таковых.

Вспышка религиозной активности резко ощущается и среди сектанства, причем не столько в тех, что находятся вне регистрации, сколько в зарегистрированных общинах. Так, в г. Полтаве под видом празднования 1000-летия крещения Руси руководство местной общины ехб намеревалось провести массовое богослужение на центральном пляже р. Ворсклы. При этом готовились пригласительные билеты, были попытки отпечатать красочные объявления с целью расклеивания их по улицам города и т. п.

Во время празднования “Дня гончара” на стадионе пос. Опошня группа молодых людей верующих ехб в несколько десятков человек организовала распевание псалмов, призывала присутствующих там неверующих граждан обратиться к богу и посещать молитвенные дома общин ехб пос. Опошня и г. Полтавы. Когда представители органов власти предупредили их, чтобы прекратили свои действия, противоречащие существующему законодательству о культах, последние заявили, что этот закон отменен, что сейчас демократия и гласность и они действуют правомерно. Подобные высказывания следовали также и от пресвитера Глобинской общины ехб Вышаря, от пресвитера Полтавской общины ехб Семиона и других служителей культа.

Дело в том, что среди священнослужителей, а, следовательно, и рядовых верующих, существует неверное, ошибочное истолкование происходящих в нашей стране процессов демократизации общественной жизни. Из беседований с верующими, с сектантским активом, объяснений по поводу допущенных нарушений порядка видно, что многие из них, в том числе в зарегистрированных общинах, считают, что существующее законодательство о культах в условиях демократии утратило силу, все ограничения сняты и наступила вседозволенность. Отсюда появляются неоправданные претензии, попытки своеобразного нажима на местные органы власти. Дополнительным побудительным мотивом таких действий стали события, связанные с празднованием 1000-летия введения христианства на Руси.

Проекстремистски настроенные церковные вожаки решили, что им выпал шанс для установления своего контроля над верующими, разжигания фанатизма, особенно там, где они почувствовали, что местные органы власти проявляют нерешительность. Многие нарушения закона со стороны религиозников остаются безнаказанными. Такое попустительство, в частности, проявил к инциденту на стадионе пос. Опашни Зеньковский райисполком. А это только поощряет экстремистов к новым действиям. Они выдвигают требования полной отмены атеистического воспитания и в то же время беспрепятственной пропаганды религии – с использованием печати, радио, телевидения, предоставления им неограниченных связей с клерикальными центрами и организациями Запада, исключение контроля со стороны органов власти за их деятельность.

Факты экстремистских проявлений не должны вызывать у кадров затруднений в решении задач политической и правоохранительной работы, а тем более – растерянности. В любой ситуации необходимы взвешенность оценок и продуманность действий в соответствии с существующим законодательством и требованиями партии, направленными на демократизацию нашей общественной жизни.

...

Зав. отделом пропаганды и агитации
обкома компартии Украины

[Підпис]

И. Прищепа

Уполномоченый совета по делам религии
по Полтавской области

[Підпис]

И. Нечитайло

...

Держархів Полтавської обл., ф.п.15, оп. 38, спр. 244, арк. 84–87. Машинопис-на копія.

**Звернення колишнього політв'язня М. Г. Кульчинського
до краян про створення у Полтаві культурологічного товариства
“Рідне слово” та необхідність відродження української
мови і культури**

б/д (не пізніше 1989 р.)

Шановні полтавці!

Процес демократизації і перебудови в житті країни набирає силу: висвітлюються білі плями нашої історії, дається сувора, але справедлива оцінка темним часам культу Сталіна, застійним часам 70 – початку 80 років. Поряд з іншими гострими питаннями нашого життя, що ми успадкували з тих часів, – національне.

В доперебудовні часи вважалося, що тут у нас немає і не може бути жодних проблем. Але події в Нагірному Карабасі, інших національних республіках показали, що це не так.

Для національного життя нашої республіки характерний процес – втрата значною частиною українського народу своєї мови і культури. Мільйони українців Лівобережної України уже втратили рідну мову і культуру і цей процес набирає силу, охоплюючи все нові й нові території. Полтава і Полтавщина не є винятком: зменшується кількість українських шкіл, основна маса жителів міста не хоче віддавати в них своїх дітей. Навіть вчорашні жителі села і ті прагнуть, щоб їх діти вчилися “на культурном языкє”.

Докорінна зміна ситуації може настати тільки з поворотом всієї нашої держави обличчям до української мови і культури. Певні ознаки цього вже є: українські письменники активно борються за те, щоб новозбудовані школи були українськими, щоб українська школа повернулася до вищої школи, державних установ, кінематографу, науки... Зараз після всенародного обговорення Верховна Рада УРСР накінець прийняла Закон про мови. Можливо, не все в ньому викликає захоплення, але перший крок уже зроблено. Далі все буде залежати від нас – людей. Всі ми повинні зрозуміти, що крім продовольчої проблеми, проблем екології, соціальної справедливості існує і проблема рідної мови і культури.

ПОЛТАВСЬКЕ ТОВАРИСТВО “РІДНЕ СЛОВО” ЗАКЛИКАЄ ПОЛТАВЦІВ ПОВЕРНУТИСЯ ОБЛИЧЧЯМ ДО РІДНОЇ МОВИ ТА КУЛЬТУРИ: віддавати своїх дітей в українські дитсадки, школи, сміливо ставити питання про переведення дитсадків та шкіл на українську мову навчання з тим, щоб процентне співвідношення українських та російських дитсадків та шкіл відпо-

відало процентному співвідношенню українського та російського населення міста Полтави.

ВСІХ, КОМУ НЕ БАЙДУЖА ДОЛЯ МОВИ І КУЛЬТУРИ ВЛАСНОГО НАРОДУ, ЗАПРОШУЄМО ДО ТОВАРИСТВА “РІДНЕ СЛОВО”.

Микола Кульчинський.

Поточний архів Полтавського товариства “Просвіта” ім. Т. Шевченка. Документ не зафондовано. Оригінал.

**Спецповідомлення чергового УВС Полтавської області
Полтавський обком
КП України про підняття національного прапора
у м. Кременчуці**

27 серпня 1990 р.

24 августа 1990 года в 9 часов в г. Кременчуге начала работу сессия горсовета. При обсуждении повестки дня демократическим блоком было внесено предложение о включении вопроса по националистической символике. При голосовании этот вопрос был не включен.

В знак протеста представители демблока в количестве 57 чел. покинули зал заседания. Так как кворума для проведения сессии не было, для решения вопроса о продолжении работы была создана совещательная комиссия. В 16 часов 30 минут сессия продолжила работу, включив в повестку дня вопрос о национальной символике. Возле здания горсовета находились члены РУХа в количестве 50 человек. В 18 часов 20 минут с импровизированной трибуны митинг открыл народный депутат СССР Куценко Н. А., где присутствовало около 2 тысяч чел. В 19 часов 5 минут шесть священнослужителей с г. Чернигова и Ивано-Франковска провели церемонию освящения желто-голубого флага, а в 19 часов 40 минут был поднят флаг на самодельном флагштоке возле здания горсовета. В 20 часов 45 минут митинг закончился. С 21 часа 10 минут до 21 часа 30 минут проходила церемония освящения памятника Шевченко Т. Г. по ул. 1 Мая, где было около 300 человек.

В 21 час 35 минут прибыло 4 автобуса и 1 автомобиль из Ивано-Франковска (около 150 человек) членов РУХа, которые на площади Победы встретились с членами РУХа г. Кременчуга.

Два автобуса и автомобиль выехали в направлении г. Луганска, а 2 с артистами – жители Ивано-Франковска остались в г. Кременчуге. У представителей РУХа Ивано-Франковска имеются 8 носимых радиостанций, работающие на милицейской волне, которые они получили в Ивано-Франковском ГОВД. Нарушений общественного порядка не было.

Дежурный УВД
Полтавской области

[Підпис]

В. В. Сватенко

Держархів Полтавської обл., ф. п.15, оп. 40, спр. 182, арк. 80. Оригінал.

**Інформація виконуючого обов'язки начальника Полтавського
обласного управління внутрішніх справ обкому КПУ
про події у Полтаві 27 вересня 1990 року**

28 вересня 1990 р.

27 сентября 1990 г. возле здания областной филармонии, где проводилась сессия горсовета, с 10 до 17–30 часов постоянно находилось 20–30 человек, членов НРУ, СНУМа и УРП, выставивших желто-голубые и черно-красные флаги, плакаты. Основное требование собравшихся – решить вопрос об установлении в центральной части города желто-голубого флага.

Депутатской комиссией городского совета до сессии проводилось изучение мнения полтавчан о национальной символике, и поскольку в большинстве своем мнение не однозначно, при рассмотрении этого вопроса на сессии депутаты решили определиться по результатам II сессии Верховного Совета УССР. Однако, с целью давления на депутатов, к 18-00 часам к зданию филармонии собралось около 700 человек, которые по ул. Октябрьской, скандируя “Ганьба КПРС”, двинулись в сторону площади Луначарского. Неорганизованная толпа перекрыла движение общественного транспорта в районе площади.

Отдельные представители политизованных объединений срывали штанги с троллейбусов, преграждали путь автобусам и автомашинам, что вызывало справедливое возмущение полтавчан. Движение общественного транспорта было парализовано в течение 3-х часов. После остановки движения на площади собралось около 5 тысяч человек.

Многие депутаты городского совета, ориентируясь в обстановке, принимали попытки совместно с правоохранительными органами восстановить движение, не допустить нарушение общественного порядка. Другие же, как депутат Кульчинский Н.Г., обращались к собравшимся на площади провести здесь митинг в знак протеста и требовать установления желто-голубого флага.

В десятом часу вечера собравшиеся на площади по призыву депутата Кульчинского Н. Г. и лидера НРУ Келыма А. И. выдвинулись к зданию горисполкома, где был организован митинг. Выступающие на митинге в резкой форме высказывались в адрес КПСС, областных партийных и советских органов, депутатского корпуса, не разделяющего их точку зрения.

Активное участие в проведение этой акции приняли отдельные члены СНУМа и УРП, прибывшие из других областей. Среди них имелись депутаты иногородних районных Советов Онисьяк Ростислав Михайлович депутат Пустомитовского районного Совета Львовской области.

Собравшиеся на митинг требовали вернуть флагшток, который был изъят как вещественное доказательство у гр-на Педченко В. Г., члена УРП, проживающего по адресу пер. Тыловой, 3. Гр-н Педченко В. Г. самовольно использовал электроэнергию путем подключения к линии электропередач в обход счетчика для проведения сварочных работ по изготовлению в своем хозяйстве флагштока. По заявлению городского отдела энергосбыта 27.09.1990 г. оперативной группой Октябрьского РОВД осуществлен выезд на место и задокументированы противоправные действия. Решается вопрос о привлечении гр. Педченко В. Г. к ответственности.

Обращение работников милиции с призывами к здравому смыслу, к уважению законного распоряжения горсовета не нашли поддержки.

С целью стабилизации обстановки депутаты горсовета вместе с руководителями неформальных объединений сели за стол переговоров и приняли компромиссное решение: разрешить собравшимся временно вывесить желто-голубые флаги на здании кинотеатра им. Котляревского. После этого страсти улеглись.

Митингующие двинулись к кинотеатру и на его фасадной стороне установили 3 желто-голубых флага, сопровождая эту акцию песнопением, бурным восторгом. Спустя полчаса стихийно возникший митинг закончился и, оставив охрану флагов, присутствующие разошлись.

В УВД создана и работает группа по документированию противоправных действий участников несанкционированных мероприятий.

Информируя о вышеизложенном, рекомендуем обязать партийных, советских, хозяйственных руководителей усилить воспитательную и разъяснительную работу в трудовых коллективах и среди населения.

И.о. начальника управления

[Підпис]

Н. А. Кузь

Держархів Полтавської обл., ф. п. 15, оп. 40, спр. 182, арк. 82–84. Оригінал.

**Повідомлення в.о. прокурора Полтавської області
обком КП України про масові зібрання населення
та підняття національного прапора у Полтаві**

31 жовтня 1990 р.

27.09.1990 года состоялась сессия Полтавского городского Совета народных депутатов, которая проходила в здании областной филармонии. Возле здания филармонии с 10 часов до 17 часов 30 минут постоянно находилось 20–30 человек НРУ, СНУМа и УРП с желто-голубыми и черно-красными флагами и плакатами. Основное требование собравшихся – решить вопрос об установлении в центральной части города желто-голубого флага.

До проведения сессии городского Совета депутатской комиссией проводилось изучение мнения полтавчан о национальной символике. Поскольку в большинстве своем мнение полтавчан неоднозначно, при рассмотрении этого вопроса на сессии депутаты решили определиться по результатам второй сессии Верховного Совета УССР.

Однако, с целью оказания давления на депутатов, к 18 часам у здания филармонии собралось около 700 человек, которые по ул. Октябрьской, скандируя лозунг “Ганьба КПРС”, двинулись в сторону площади им. Луначарского. На площади толпа перекрыла движение общественного транспорта.

Отдельные представители политизированных объединений срывали штанги с троллейбусов, преграждали путь автобусам и автомашинам, что вызвало справедливое возмущение полтавчан. Всего на площади собралось около 5 тысяч человек.

Движение общественного транспорта было парализовано в течение 3 часов.

Активное участие в проведении этой акции приняли отдельные члены СНУМа и УРП, прибывшие из других областей, а также депутаты иногородних районных Советов.

По факту организации и активного участия в групповых действиях, нарушающих общественный порядок, что было сопряжено с явным неповиновением законным требованиям представителей власти и повлекло за собой нарушение работы транспорта, прокуратурой г. Полтавы была проведена проверка и 01.10.1990 г. возбуждено уголовное дело по признакам преступления, предусмотренного ст.1873 УК УССР. Для расследования уголовного дела создана следственно-оперативная группа. Расследование уголовного дела проводится согласно плана.

В настоящее время следственно-оперативной группой проводятся мероприятия по установлению всех лиц, которые принимали активное участие в беспорядках.

Ход расследования контролируется прокуратурой области.

О результатах расследования будет сообщено дополнительно.

И.о. прокурора области

[Підпис]

В. В. Кривобок

Держархів Полтавської обл., ф. п.15, оп. 40, спр. 182, арк. 88–89. Оригінал.

Заява представників демократичних сил Полтавщини про спротив з боку місцевої влади відзначити річницю прийняття Декларації про державний суверенітет України

23 липня 1991 р.

Святкову маніфестацію 16 липня в День Незалежності демократичні організації Полтави розпочали від будинку обласної Ради народних депутатів, яка уособлює собою владу на Полтавщині.

Та не гостинно зустріла полтавців площа біля будинку обласної Ради! Не побажали зустрітися з виборцями в цей, офіційно проголошений Верховною Радою святковим день депутати, які напередодні в приміщенні філармонії клялися в вірності Декларації про суверенітет та народу України!

Чи не злякалися народні обранці свого народу, виставивши проти нього замість себе щільний кордон міліції з кийками? (Так, у повній бойовій готовності відзначила річницю прийняття Декларації про державний суверенітет України міліція Київського РВВС, очолювана особисто начальником райвідділу Кушніром С. П. та замполітом Барсуковим М. П.)

Це ще раз підтверджує, що одна справа проводити “урочисті збори трудящих”, згідно спущеного зверху циркуляру, під звуки гімну останньої в світі імперії (“Союз нерушимый республик свободных сплотила на веки великая Русь...”), а зовсім інша – дії виборців, які прагнуть справжнього, а не паперового суверенітету України.

Від обласної Ради колона полтавців з синьо-жовтими прапорами рушила до пам’ятника основоположнику нової української літератури Івану Котляревському, біля якого на існуючій щоглі і був піднятий національний український синьо-жовтий прапор, що було логічним проявом віри в Декларацію про державний суверенітет України. Та вночі прапор було нагло зірваний...

А що ж місцеві власті? Адже коли хтось облив фарбою постамент пам’ятника Леніну, то була порушена кримінальна справа. А тут наші “обранці” мовчать: циркуляру відносно прапора не було! Прийняла Верховна

Рада рішення про святкування Дня Незалежності – і в нас “вірнопідданих” проводять “урочистості”, прийме уряд синьо-жовтий прапор – і “наші” піднімуть та ще й будуть клястись, що давно його домагалися! Та чи зміниться їхня антиукраїнська сутність?

Обурюючись актом наруги над нашим прапором та фарисейством місцевої влади, яка ігнорує волевиявлення значної кількості полтавців (під час референдуму біля 37 % полтавців проголосували проти Союзу, тобто за незалежність України – а це ж було ще до павловського підвищення цін!), ми переконані, що лише проклята рука могла поглумитися над священними домаганнями народу до державної незалежності, яку уособлює святиня України – національний синьо-жовтий прапор!

Виходячи з вищесказаного і враховуючи природне право на встановлення національного прапора в проголошений Верховною Радою День Незалежності, вимагаємо: рішення виконкому міської Ради народних депутатів про охорону піднятого полтавцями синьо-жовтого прапора; порушення кримінальної справи та покарання винних у нарузі над національною святинею;

Звертаємось до засобів масової інформації з проханням обнародувати цю заяву та в подальшому більш активно сприяти відродженню України.

Полтавські міські організації

Народного Руху України,

голова

Микола Кульчинський

Товариства української мови

голова

Ганна Кіященко

Демократичної партії України,

голова

Сергій Скриль

Асоціації “Зелений світ”,

член Ради

Валентин Худін

Українська республіканська партія

І. О. Овсій

Партія демократичного відродження

України

І. П. Яковенко

Поточний архів Полтавського обласного товариства “Просвіта” ім. Т. Шевченка. Документ не зафоновано. Копія.

На основани архивних документів анализується общественно-политической жизни Полтавщины в период перестройки 1985–1991 гг. Автор излагает свою точку зрения на события и демократические преобразования в области.

Ключевые слова: документи; Полтавская область; перестройка; демократизация; национальная символика; независимость Украины.

There are analyzed the socio and political life of Poltava Region during the reconstruction period of 1985–1991 on the basis of archival documents. The author gives its point of view of events and democratic reforms in the region.

Keywords: the documents; Poltava Region; reconstruction; democratization; the elections; the national symbols; the Independence of Ukraine.

УДК [930.253:94](477)"1992/1999"

Н. М. КЛИМОВИЧ*

ДО ДНЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Подано фотодокументи із фондів ЦДКФФА України, що висвітлюють заходи із нагоди відзначення Дня незалежності України у різні роки.

Ключові слова: фотодокумент; архів; річниця; День незалежності України.

Із 1992 р., після ухвалення Верховною Радою України відповідної постанови, 24 серпня відзначається як День незалежності України. Традиційними для цього свята стали військовий парад, феєрверк, покладання квітів до пам'ятників видатних українців, святкові ярмарки, паради вишиванок, спортивні змагання, виставки тощо. Колекція світлин, які відклалися у фондах Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного висвітлює святкові заходи, що відбувалися у різних містах нашої країни, починаючи від 1992 р. У поданій добірці представлено частину фотодокументів зазначеної тематики.

Виступ ансамблю пісні і танцю Одеського військового округу біля Одеського театру опери і балету під час святкування Дня незалежності України.

Одеса, 24 серпня 1992 р. Автор зйомки І.Павленко.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-224083.

* *Климович Наталія Миколаївна* – завідувач сектору публікації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного.

Кияни біля пам'ятника
Т. Г. Шевченку під час
святкування 1-ї річниці
незалежності України.
Київ, 24 серпня 1992 р.
Автор зйомки В. Соловійов.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 0-227917.

Авіашоу під час святкування 2-ї річниці незалежності України.
Київ, 24 серпня 1993 р.
Автор зйомки В. Фалін.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-210026.

Урочистий марш духових оркестрів на вул. Хрещатик під час святкування
Дня незалежності України.

Київ, 24 серпня 1993 р. Автор зйомки В. Фалін.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-210024.

Учасники фольклорного вокального ансамблю “Джерело” під час святкування
Дня незалежності України.

Рівне, 24 серпня 1995 р. Автор зйомки П. Здоровило
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-236343.

Театралізоване свято на майдані Незалежності м. Рівного.
Рівне, 24 серпня 1995 р.
Автор зйомки П. Здоровило.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-225157.

Парад спортсменів на вул. Хрещатик під час святкування 7-ї річниці
незалежності України.
Київ, 24 серпня 1998 р. Автор зйомки Ю. Ільєнко.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-229753.

Парад ретро-автомобілів під час театралізованого дійства на вул. Хрещатик з нагоди 7-ї річниці незалежності України.
Київ, 24 серпня 1998 р. Автор зйомки В. Самохоцький.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-229749.

Військовий парад на вул. Хрещатик під час святкування 7-ї річниці незалежності України.
м. Київ, 24 серпня 1998 р. Автор зйомки Я. Дацюк.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 2-155605.

Кияни на майдані
Незалежності.
м. Київ, 24 серпня 1999 р.
Автор зйомки С. Кузнецов.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пиєничного,
од. обл. 0-239170.

Представлены фотодокументы из фондов ЦГКФФА Украины, которые освещают мероприятия по случаю празднования Дня независимости Украины в разные годы.

Ключевые слова: фотодокументы; архив; годовщина; День независимости Украины.

There are given the photo documents of Central State Archives of Film, Audio and Visual Documents, that highlighted the Independence Day of Ukraine celebration events on different years.

Keywords: photo document; the archives; anniversary; The Independence Day of Ukraine.

УДК 930.25(477.51)"1943/1960"

А. В. МОРОЗОВА*

**ІНФОРМАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
В 1943–1960 рр.**

Розглядаються різноманітні аспекти використання інформації документів у Держархіві Чернігівської області у період після визволення області від нацистської окупації у вересні 1943 р. й до передачі архівів у підпорядкування органам виконавчої влади у 1960 р.

Ключові слова: Державний архів Чернігівської області; використання документів; наукові публікації; археографія.

Архівне будівництво в Україні другої половини 1940-х – початку 1960-х рр. – один із складних і суперечливих періодів історії архівної справи. Його особливості закладалися ще в 1930-ті рр., коли централізація галузі, масові репресії, підпорядкування архівів НКВС і зосередження їхньої діяльності на виконанні запитів партійних і силових органів відбивалися на подальшій історії архівного будівництва. Черговим випробуванням для архівної галузі стала Друга світова війна, під час якої було зруйновано чи пошкоджено матеріальну базу більшості архівних установ, знищено значну частину архівного фонду республіки, втрачено кваліфіковані кадри архівістів. Тому в повоєнні роки архівне будівництво спрямовувалося передусім на подолання негативних тенденцій, які склалися в результаті подій 1930-х – першої половини 1940-х рр., та на подальшу розбудову галузі.

На думку окремих дослідників, в архівному будівництві цього періоду виокремлюються два етапи. Перший (друга половина 1940-х – перша половина 1950-х рр.) характеризується відновленням діяльності архівних установ та відбудовою їхніх приміщень. Основні зусилля архівістів спрямовувалися на повернення вивезених у роки війни архівних документів республіки зі східних районів СРСР і з-за кордону, концентрацію в них матеріалів, які з різних причин опинилися поза

* *Морозова Анна Валеріївна* – кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу використання інформації Держархіву Чернігівської області.

межами архівів, та документів, що відклалися впродовж Другої світової та Великої Вітчизняної 1941–1945 рр. воен. Другий етап (середина 1950-х – друга половина 1960-х рр.) відбиває зміни в галузі, пов’язані із загальною лібералізацією суспільного життя в країні в умовах “хрущовської відлиги”, що призвело до часткового розсекречення документів, розширення науково-дослідницької та науково-інформаційної роботи, спрощення доступу дослідників до архівних документів, розширення міжнародних зв’язків архівних установ тощо¹.

Державний архів Чернігівської області є одним із найбагатших архівів України за своїм фондовим складом і змістом документів. Окремі сторінки його історії висвітлювалися у статтях, повідомленнях, виступах працівників на конференціях, радіо та періодичній пресі². Так, у праці В. М. Половця проаналізовані видання Держархіву Чернігівської області 1957–1997 рр. та використання архівної інформації користувачами читальних залів архіву³. Але й донині відсутні роботи, які розкривали б загальні тенденції використання інформації архівних документів, значення науково-видавничої діяльності архіву для розвитку вітчизняної історичної науки. У той же час досвід наших попередників має враховуватися при подальшому плануванні та здійсненні цього важливого напрямку діяльності архівної установи. Пропонована стаття базується майже виключно на архівних джерелах – документах як фонду Державного архіву Чернігівської області (ф. Р-651), так і фонду Архівного відділу виконкому Чернігівської обласної ради народних депутатів (ф. Р-647), які дозволяють розкрити усі аспекти інформаційної діяльності Державного архіву Чернігівської області у 1943–1960 рр.

Вибір хронологічних меж дослідження обумовлений наступним: 1943 р. – це звільнення Чернігівщини від нацистських загарбників та поновлення діяльності архівних установ області, 1960 р. – рік передачі архівних органів з підпорядкування МВС до органів виконавчої влади.

Взимку 1942–1943 рр. було звільнено значну частину Ворошиловградської, Сталінської і Харківської областей, де відразу почали відновлювати свою роботу архівні установи. Питання відбудови мережі архівів на визволеній території обговорювалося 29–30 грудня 1942 р. у м. Златоусті на нараді керівників евакогруп держархівів УРСР та начальників центральних державних архівів УРСР. Відновлення роботи архівів відбувалося в складних умовах: більшість приміщень була зруйнована або вимагала капітального ремонту, а їхнє обладнання й меблі – розграбовані. 23 квітня 1943 р. НКВС УРСР затвердив “Інструкцію про організацію роботи органів Управління державними архівами НКВС УРСР у районах України, визволених від німецько-фашистських окупантів”. У ній визначалися основні завдання відбудови архівного господарства республіки: відновлення діяльності відділів держархівів УНКВС областей, обласних архівів та їхніх філіалів, міських і районних архівів; організація охорони приміщень архівів; виявлення й концентрація до-

кументів періоду Великої Вітчизняної війни, у тому числі окупаційних установ, організацій і підприємств; організація використання архівної інформації з оперативною, науковою та агітаційно-пропагандистською метою; збирання матеріалів про звірства і злочини фашистів і надання допомоги місцевим комісіям у складанні відповідних актів⁴.

21 вересня 1943 р. від нацистських загарбників був визволений Чернігів, а вже 27 вересня 1943 р. відділ держархівів УНКВС у Чернігівській області поновив свою діяльність⁵. Німецько-фашистські окупанти завдали архівам Чернігівщини, й зокрема облдержархіву, великої шкоди. З шести архівосховищ обласного архіву вціліли лише 2, а 4 разом з документами, бібліотекою, реставраційною майстернею, науково-довідковим апаратом і обладнанням були знищені. Під час окупації загинуло майже 1,5 млн од. зб.⁶ Тому за період з 15 жовтня по 31 грудня 1943 р. діяльність працівників архіву була спрямована на приведення до ладу приміщень архівосховищ: частково засклені та частково забиті фанерою вікна, відремонтовані двері, замки, складені на стелажі документи, що вціліли. Почалося комплектування бібліотечного фонду науково-довідкової бібліотеки архіву⁷.

Питання організації *використання архівної інформації в оперативних і народногосподарських цілях* було одним із найважливіших напрямів роботи після відновлення діяльності архіву. Та за підсумками роботи 1944 р. було визнано, що здійснювалося це недостатньо активно. Після аналізу звітів за 1944 рік відділ держархівів УНКВС у Чернігівській області 29 січня 1945 р. видав розпорядження, яким передбачалося упродовж року вжити наступних заходів:

“...1. Популяризувати документальні матеріали державних архівів практичного значення путём написання статей в місцеву газету, для радіопередач, а також путём організації совещань з працівників плануючих органів спільно з представниками державних архівів.

2. Організувати учёт ефективності використання документальних матеріалів в народногосподарських цілях згідно нашого № 13-245 от 16.06.1944 г.

3. Требувати от організацій отзывів об ефективності використання ими документальних матеріалів практичного значення, представляемых им госархивами”⁸. Це питання було розглянуто на виробничій нараді наукових та архівно-технічних працівників облархіву 16 лютого 1945 р. й прийняте рішення щодо активізації виявлення матеріалів практичного значення при звірванні справ з описами та описуванні документів з розсипу⁹.

На початок 1945 р. архівісти виявили та направили організаціям, що займалися відбудовою народного господарства області, переліки виявлених документів: Чернігівському облплану (про крейдяні кар’єри,

торфорозробки на території області, креслення спиртового та лісопильного заводів у Чернігові), Чернігівському облкомунгоспу (розрахунки на будівництво житлових будинків і пішохідних мостів через р. Стрижень), Чернігівській катонінній фабриці, Щорському райвиконкому (проект та розрахунки будівництва електростанції в м. Щорсі)¹⁰.

На підставі 5-річних планів розвитку областей державними архівами були розроблені плани виявлення та використання документальних матеріалів з практичною метою на 1946–1950 рр.¹¹ Координацією робіт щодо виявлення необхідної інформації з метою її використання для відбудови економіки України займалося й Управління держархівами НКВС УРСР. Так, 20 лютого 1946 р. до обласних архівів був надісланий обіжник щодо відомостей про родовища вапняку та глини в Новгород-Сіверському районі Чернігівської області¹².

У 1946 р. за дорученням Управління держархівами МВС УРСР проводилося виявлення геодезичних планів міст області та державних актів на вічне користування землею колгоспами й інших документів щодо землевпорядкування¹³.

Загалом упродовж 1946 р. було переглянуто понад 10 тис. од. зб. і виявлені матеріали про видобуток торфу, будівництво та обладнання фабрик і заводів, мостів і залізниць. На ці документи склалися переліки, які були надіслані до установ і організацій Чернігова та області, а також Брянському та Орловському облвиконкомам¹⁴. 30 вересня 1946 р. надійшов лист з Брянського облплану з вдячністю за надані матеріали про наявність корисних копалин на територіях колишніх Стародубського, Мглинського, Суразького та Новозибківського повітів Чернігівської губернії, оскільки “многие месторождения <...> не были известны облплану”¹⁵.

Протягом наступних років робота щодо використання документів з народногосподарською метою продовжувалася, але ефективність її, на жаль, була невисокою. Так, 1947 р. у майже 17 тис. од. зб. був виявлений лише 61 документ, що був використаний для відбудови приміщень Чернігівської музичної фабрики¹⁶. У липні цього ж року архівом був надісланий перелік мап і креслень міст, повітів Чернігівської губернії для Центрального науково-дослідного інституту геодезії, аерозйомки та картографії СРСР¹⁷, а у листопаді – витяги зі збірника “Черниговщина. История, естественное и экономическое описание края” 1919 р. видання для Чернігівської обласної планової комісії про фабрично-заводське виробництво, борошномельні та винокурні підприємства області¹⁸. Наступного 1948 р. Архівне Управління МВС УРСР проаналізувало використання документів практичного значення за період з 1944 р. та визнало його недостатньо ефективним¹⁹. Для покращення цієї роботи пропонувалося організувати надсилання зацікавленим установам і організаціям довідок, переліків, тематичних оглядів документів народногосподарського значення, а керівникам архівних

установ тримати це питання під постійним контролем і заслуховувати результати роботи на засіданнях наукових рад або виробничих нарадах²⁰. 1949 року робота поживалася, але ефективність використання матеріалів, що були виявлені в фондах архіву, була майже нульовою, про що свідчила відсутність зацікавленості жодної з поінформованих установ²¹. 26 червня 1951 р. відбулася нарада начальників відділів облдержархіву з представниками обласних установ з питань використання архівних документів у народному господарстві, зокрема на нараді були визначені теми та характер потрібних документів. Але 1951 р. були виявлені та направлені лише фотокопії планів та креслень міст Чернігівської області для Гіпромісту УРСР²². Наступного 1952 року робота продовжувалася, але під час перегляду 301 од. зб. було складено лише 14 тематичних карток, а відомості про виявлені документи не були надані жодній організації чи установі²³. В огляді роботи держархівів УРСР щодо виявлення та використання документальних матеріалів з народногосподарською метою від 21 березня 1953 р. зазначалося, що “<...> такие государственные архивы как <...> Черниговский не уделили должного внимания вопросам организации этой работы, <...> ограничились выполнением запросов, поступивших от учреждений и организаций <...>”²⁴. Відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР про зрошення земель активізувалося виявлення матеріалів цієї тематики, і у травні 1953 р. до Чернігівського обллісоуправління були передані відомості про виявлені документи щодо укріплення пісків і робіт з насадження лісів на Ніжинщині в 1917 р. та до управління сільськогосподарства – рукопис наукової праці про геологічні дослідження Чернігівщини під керівництвом М. Димо у 1915 р.²⁵ Крім того обласній плановій комісії були направлені документи про будівництво Чернігівської електростанції, використання торф’яників “Замглай”, потужності Новгород-Сіверського вапняного заводу у довоєнний період²⁶. Під час перевірки у грудні 1955 р. Держархіву області працівниками АУ МВС УРСР знову відзначалася “вялость, пассивность сотрудников в деле использования материалов в народнохозяйственных целях”²⁷, що спонукало активізувати цю роботу, й у звіті за 1955 рік повідомлялося про виявлення та направлення установам і організаціям матеріалів про розвиток сільського та рибного господарства, стан промисловості, охорони здоров’я та народної освіти напередодні Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., діяльність Носівської сільськогосподарської дослідної станції до та після революції 1917 р.²⁸

“Хрущовська відлига” в політичному житті СРСР позитивно позначилася на подальшому розвитку історичної науки, і з 1956 р. значно розширилися хронологічні рамки та тематика запитів від юридичних осіб. Так, протягом 1956–1959 рр. були виявлені за тематичними запитомі установ і організацій, а також за ініціативою архіву документи про промислові підприємства Чернігова у довоєнний період, розвиток

фізкультури та спорту, історію міст і сіл, письменників – уродженців і мешканців Чернігівщини, з історії Оружейної палати в Москві тощо²⁹.

З перших днів після відновлення роботи архів приділяв увагу виконанню запитів як фізичних, так і юридичних осіб. З 1948 р. значно зростає кількість запитів стосовно окремих осіб, у т. ч. за секретними документами. Так, якщо в 1946 р. було виконано 176 запитів, у 1947 – 345, то в 1948 р. – вже 993. Запити виконувалися протягом 1–3 днів. Позитивні відповіді становили близько 37 %, що пояснювалося неповною збереженістю або відсутністю документів взагалі³⁰. Відповідно до наказу ГАУ МВС СРСР у 1949 р. були призначені зберігачі фондів архіву, відповідальні за виконання запитів соціально-правового характеру. Загалом протягом 1949 р. надійшло 363 запити, на 116 з яких були надані позитивні відповіді. Відзначимо, що терміни виконання запитів не перевищували трьох днів. Окремі випадки виконання цих запитів протягом більшого терміну обумовлювалися необхідністю додаткових запитів до філіалів архіву в Прилуках і Ніжині³¹. Наступні роки спостерігається стійка тенденція щодо збільшення кількості запитів, які надходили до архіву, та співвідношення позитивних і негативних відповідей (1950 р. – 130 з 436, або 30 %; 1951 – 257 з 660, або 39 %; 1952 – 203 з 888, або 23 %) ³². Під час перевірки у грудні 1951 р. роботи архіву з виконання запитів соціально-правового характеру були відзначені як недоліки в роботі: загальна реєстрація цих запитів з іншою вхідною кореспонденцією та відсутність реєстраційної картотеки; відсутність у столі довідок інструкції з довідкової роботи за їх наявності у начальників відділів, що опікувалися цим; недотримання вимог правил щодо форм запитів; видача довідок та копій документів без пред'явлення документів і розписки про їхнє отримання³³. З 1953 р. спостерігається значне збільшення кількості довідок, що були виконані працівниками архіву: 1953 р. було виконано 2120 запитів, у т. ч. 1163 “несекретні”; 1954 р. – 1316, у т. ч. 313 з позитивним результатом, 1955 р. – 2099, з яких 626 “секретних”, у т. ч. 438 з позитивним результатом, 1956 – 4231, у т. ч. 827 з позитивним результатом, 1957 р. – 3858, у т. ч. 1062 з позитивним результатом³⁴. Це змушувало залучати до роботи більшість працівників архіву для вчасного виконання запитів громадян і офіційних органів. Для покращення роботи стола довідок було започатковано створення алфавітних картотек за документами особового складу найбільших фондів підприємств та організацій, якими архівісти користуються й донині (лише 1957 р. складено понад 2500 карток)³⁵, що допомогло вже наступного 1958 р. з найменшими зусиллями виконати 3138 запитів (з них 647 “секретних”), у т. ч. 730 з позитивним результатом³⁶.

З перших днів після відновлення діяльності велика увага в держархіві Чернігівської області приділялася *використанню архівних документів з науковою та агітаційно-пропагандистською метою.*

Як свідчать річні звіти, впродовж 1944–1945 рр. у держархіві дослідники з документами не працювали, 1946 р. в архіві працювало лише 11 дослідників, а протягом 1947 р. – 69 дослідників: представники Чернігівських фабрик первинної обробки вовни та музичної, облплану, методкабінету Чернігівського історичного музею, науковці з метою підготовки кандидатських і докторських дисертацій, кореспонденти центральних та місцевих газет тощо, яким було видано 1020 од. зб.³⁷ Станом на 1947 р. облархів не мав спеціального приміщення читального залу, й дослідники вимушено працювали в робочих кімнатах відділів.

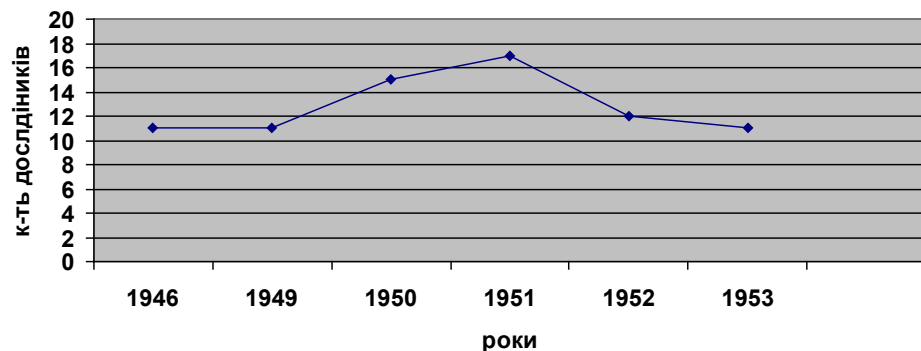
11 червня 1947 р. МВС СРСР видало наказ “О работе читальных залов республиканских, краевых, областных государственных архивов”, який не лише констатував недоліки, але й передбачав певні кроки щодо покращення роботи:

“<...>1. Министрам внутренних дел республик и начальникам УМВД по краям и областям принять практические меры к обеспечению читальных залов государственных архивов помещениями, вполне пригодными для нормальной работы исследователей, а также обеспечить читальные залы необходимым количеством мебели и оборудованием.

2. В работе читальных залов <...> обеспечить выполнение <...> “Инструкции о порядке пользования документальными материалами ГАФ Союза ССР в читальных залах государственных архивов СССР”.

3. Обеспечить точное соблюдение установленных правил допуска исследователей к документальным материалам государственных архивов. При этом особое внимание обратить на порядок допуска исследователей к секретным материалам <...>”³⁸.

Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. кількість дослідників була незначною (див. Діаграму).

Це були викладачі та аспіранти вищих навчальних закладів, лектори, які працювали переважно над темами з історії революції, Великої Вітчизняної війни, розбудови промисловості³⁹.

У 1951 р. архів все ще не мав читального залу, й дослідники працювали в робочих кімнатах відділів. Під час перевірки архіву відзна-

чалися недоліки в роботі з дослідниками: реєстрація дослідників велася лише з 1950 р.; користувачі архівних матеріалів не надавали попередніх планів своїх робіт; працівники архіву не брали підписок про ознайомлення дослідників з “Правилами для посетителей читальных залов государственных архивов СССР” та надавалася можливість роботи з архівними матеріалами окремим дослідниками за особистими заявами⁴⁰. За півроку всі недоліки були виправлені, що засвідчила контрольна перевірка цієї ділянки роботи архіву⁴¹.

Робота архівів завжди була спрямована на задоволення потреб користувачів. У 1954 р. АУ МВС УРСР виступило з пропозицією організувати роботу читальних залів архівів у вечірній час та вихідні дні. Враховуючи невелику кількість дослідників, які працювали в Чернігівському облдержархіві, було вирішено один раз на тиждень працювати у вечірній час⁴². 28 липня 1955 р. в архіві провели нараду дослідників, присвячену роботі з обслуговування дослідників і заходам щодо покращення роботи читального залу облдержархіву. Виступаючі звернули увагу на тривалість оформлення дозволу на роботу в читальному залі, відсутність науково-довідкового апарату, зокрема путівника по фондах архіву та оприлюднених наукових описів найбільших фондів архіву⁴³.

Під час підготовки до XX з'їзду КПРС група відомих істориків того часу звернулася до ЦК КПРС з проханням дозволити публікацію документів, підписаних “ворогами народу”, без зазначення персоналій, але “з назвою установ і організацій, від імені яких ці документи виходили”⁴⁴. У постанові Ради Міністрів СРСР “О мерах по упорядочению режима хранения и лучшему использованию архивных материалов министерств и ведомств”, прийнятій 7 лютого 1956 р., відзначалося, що значну частину архівних документів необґрунтовано засекречено, через що їх не можна використовувати. Зазначалося, що широке використання архівних документів обмежене відсутністю в архівах, бібліотеках і наукових установах сучасної техніки для мікрофотокопіювання та читання мікрофільмів, а поганий фізичний стан багатьох архівних документів унеможливило їх надання для опрацювання дослідникам. Суттєвим недоліком було визнано не завжди відповідальне ставлення до архівів керівників установ, підприємств і відомств. Відтак більшість документів відомчих архівів перебувала у непорядкованому стані, зберігалася в непридатних приміщеннях, псувалася і розкрадалася⁴⁵.

Практичним наслідком часткової демократизації галузі стало розсекречення деяких архівних фондів, що сприяло розширенню тематики науково-дослідницьких робіт, залученню до наукового обігу нових документів. Спрощення доступу до архівів позитивно позначилося на збільшенні кількості користувачів архівної інформації. Якщо 1955 р. у читальних залах працювало 30 дослідників, які здійснили 283 відвідування і використали 865 од. зб., то 1956 р. цифри були такими: 45 дослідників, 415 од. зб., використаних у читальних залах. У 1957 р.

кількість дослідників зросла до 97 (353 відвідування, 768 використаних од. зб.). Наприкінці 1950-х рр. кількість дослідників у читальних залах почала зменшуватися: 1958 р. – 64 дослідники (368 відвідувань, 1041 використана од. зб.)⁴⁶. Спад дослідницької активності відбувся через призупинення розсекречення архівних документів.

Необхідно відзначити і прагнення самих архівістів популяризувати документи. Так, 1946 р. для місцевого радіо та газет було підготовлено 14 статей, присвячених переважно періоду окупації Чернігівщини німецько-фашистськими загарбниками, військовим і партійним діячам минулого⁴⁷.

1947 р. ця робота продовжувалася, було підготовлено 11 передач для місцевого радіо та статей для газети, зокрема про Михайла Ломоносова, документи архіву про О. В. Суворова, допомогу Чернігівщини слов'янам у Російсько-турецькій війні 1769–1773 рр., до 25-річчя архіву тощо⁴⁸.

Через необхідність закінчити упорядкування документів підготовка публікацій була майже припинена. Так, згідно зі звітом архіву за 1948 р., працівниками були підготовлені “в неурочное время” статті за документами архіву про революційний рух на Чернігівщині в 1911–1913 рр.⁴⁹ Лише у 1950 р. планово за документами архіву було підготовлено дві радіопередачі (“Реформа 1861 р. на Чернігівщині” та “Святкування 1 Травня на Чернігівщині”) та опубліковано дві статті в обласній газеті “Деснянська правда” (“Чернігівська соціал-демократична організація Чернігівщини” та “Народна освіта та охорона здоров'я на Чернігівщині до Жовтневої революції”)⁵⁰. Та вже наступного року через значну роботу, що проводилася архівом з виявлення документів для республіканських та всесоюзних збірників документів, архів знову припинив роботу в цьому, на наш погляд, одному з найважливіших для архівів виді інформаційної діяльності. Лише у 1954 р. була підготовлена й опублікована в обласній газеті “Деснянська правда” стаття про знахідки цікавих документів у фондах архіву⁵¹. Дещо активізувалася ця робота у наступні роки: 1955 р. було підготовлено та опубліковано в обласній та районних газетах 9 статей та передано 3 радіопередачі, що базувалися переважно на документах, виявлених для республіканських збірників про революцію 1905–1907 рр.; 1956 року – 6 статей для обласної газети “Деснянська правда”; 1957 р. – 5 статей⁵². Протягом двох наступних років чернігівськими архівістами підготовлено лише 3 статті, дві з яких були надруковані в обласній газеті⁵³.

Однією з форм використання документів архіву з метою популяризації було їх експонування на виставках як у приміщеннях архіву, так і за його межами, хоча робота ця велася не систематично. Так, у 1950 р. було організовано 3 виставки в архіві (до річниці смерті В. І. Леніна, про святкування 1 Травня та про охорону здоров'я на Чернігівщині)

та надано 9 документів і 2 фотокопії документів для експонування на загальноміській виставці, присвяченій 150-й річниці від дня смерті О. В. Суворова⁵⁴. Наступна велика фотодокументальна виставка чернігівськими архівістами була підготовлена 1953 р. до 10-ї річниці визволення міста від окупації⁵⁵. А 1955 р. на виконання доручення обкому КП(б)У Чернігівський облдержархів разом з Чернігівським історичним музеєм і музеєм М. Коцюбинського підготували загальноміську фотодокументальну виставку, присвячену 50-річчю революції 1905–1907 рр., на якій було представлено 106 документів. За час функціонування виставки (7 серпня – 31 грудня 1955 р.) її відвідало 5587 осіб, працівниками архіву та історичного музею було проведено 63 екскурсії.⁵⁶ Того ж року чернігівські архівісти допомогли у створенні аналогічних виставок у Ніжинському педінституті та Чернігівській середній школі № 10⁵⁷.

Інформаційна діяльність архівів була підпорядкована цілям і завданням офіційної ідеології. Показовою в цьому плані є постанова ЦК КПРС від 14 серпня 1957 р. “О мерах по дальнейшему развитию общественных наук и повышению их роли в коммунистическом строительстве”. Закладена в ній однобічна орієнтація на виявлення і використання в основному джерел з історії радянського суспільства стала лейтмотивом усієї діяльності архівів України щодо використання документів ДАФ та їх публікації⁵⁸. Все це не дозволило розгорнути виставкову діяльність, про що свідчить і той факт, що у 1957–1958 рр. чернігівськими архівістами готувалася лише одна фотодокументальна виставка на рік: у 1957 р. – до 40-річчя Жовтневої революції; у 1958 р. – до 40-річчя декрету про архівне будівництво, та були надані копії документів для виставок про встановлення радянської влади Ніжинському педінституту й Чернігівському історичному музею⁵⁹.

13 серпня 1958 р. Рада Міністрів СРСР затвердила нове Положення про Державний архівний фонд Союзу РСР і мережу центральних державних архівів СРСР⁶⁰. У новому Положенні більше уваги приділялося використанню архівних матеріалів з практичною, науково-освітньою і культурною метою, вказувалося на науково-дослідницький характер діяльності держархівів центрального і обласного рівнів.

Організація наукової діяльності архівних установ України передбачала *археографічну роботу* її невід’ємною складовою. Темпи і характер цієї роботи зростали відповідно до завдань, що ставилися перед архівами України партійними та радянськими установами.

Але виходячи із завдань “Інструкції про організацію роботи органів Управління державними архівами НКВС УРСР в районах України, звільнених від німецько-фашистських окупантів” від 23 квітня 1943 р. науково-видавнича діяльність Чернігівським облдержархівом у 1943–1945 рр. взагалі не проводилася, а з 1946 р. переважало виявлення та археографічна обробка документів для збірників, що готувалися цен-

тральними архівами СРСР та України, Архівним управлінням НКВС (МВС) УРСР. Зокрема, впродовж 1946 – 1960 рр. архівом було проведено виявлення документів до “Очерка истории КП(б)У”, збірників документів і матеріалів “Национализация промышленности СССР”, “Борьба за Октябрь на Украине”, “Рабочий контроль и национализация промышленности на Украине”, “Русско-турецкая война 1769–1773” тощо⁶¹. Загалом чернігівські архівісти взяли участь у виявленні та підготовці до друку документів до понад 20 збірників документів і матеріалів, що були видані в цей період.

Документальні видання були не збірниками, а радше популярними брошурами на теми, запропоновані партійними ідеологами. У них майже не дотримувалися правил передачі текстів архівних джерел, головним було якнайшвидше випустити злободенну збірку. Часто надзвичайно багато вад мали видання, присвячені тимчасовій нацистській окупації України. Вони хилили на заідеологізованість, довільне ставлення упорядників до документів, відсутність науково-довідкового апарату тощо.

Збірники 1940-х рр. пізніше слушно критикували й за інші грубі порушення правил видання, зокрема завеликі передмови, що фактично переростали у відірвані від самих опублікованих документів статті, невдалі коментарі, примітки, легенди й недосконалий науково-довідковий апарат.

Пожвавленню публікації історичних джерел, безумовно, посприяло створення на початку 1946 р. в АУ МВС УРСР науково-видавничого відділу, головним завданням якого стало керівництво археографічною діяльністю держархівів республіки та надання їм методичної допомоги⁶². Від 1954 р. керівництво АУ республіки виступило з пропозицією організації аналогічних відділів у структурі центральних державних архівів, а також архівів Київської, Львівської, Одеської, Дніпропетровської областей. В інших архівах створювалися групи фахівців, які займалися виявленням документів, підготовкою до видання збірників та науково-довідкової літератури. Це сприяло залученню до видавничої діяльності широкого кола співробітників держархівів, створенню на місцях біль-менш постійних авторських колективів.

Нове покоління археографів-архівістів, яке почало працювати в галузі публікації документальних джерел наприкінці 1940-х – 1950-х років (насамперед І. Л. Бутич, В. І. Стрельський, Ф. П. Шевченко), намагалося відродити найкращі традиції Археографічної Комісії Центрального Архівного Управління, зокрема перспективне планування. Перший такий план видання документів був складений 1946 р. на п'ятирічний період. Він охоплював не лише обов'язкові теми (революція, Велика Вітчизняна війна, соціалістична перебудова в промисловості і сільсько-му господарстві), але включав і такі розділи, як воєнне минуле україн-

ського народу, громадські рухи на українських землях, історія української культури і науки. Аналогічний план був складений і в держархіві Чернігівської області, але видавнича тематика обмежувалася історією встановлення радянської влади, селянського руху та колгоспного будівництва на Чернігівщині⁶³. Ці плани були перевантаженими, при їхньому складанні не враховувалися кадрові та матеріальні можливості архівних установ, відсутність власної поліграфічної бази.

До планів вносилися зміни в зв'язку з відомими документами ЦК ВКП(б) з питань ідеологічної роботи та розвитку історичної науки, щодо журналів “Звезда” та “Ленинград”, а також аналогічними документами ЦК КП(б)У 1946 – 1947 рр. про журнали “Перець” і “Вітчизна” та ін. Так, планом заходів архівних установ України від 24 жовтня 1947 р. щодо забезпечення виконання планів науково-видавничої роботи був переглянутий 5-річний план науково-видавничої діяльності держархівів УРСР відповідно до рішення ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР⁶⁴.

Врахувавши вказівки партійних органів, АУ затвердило інший “Перспективний план науково-видавничої роботи архівних установ УРСР на 1948–1950 рр.”, який передбачав підготовку серій збірників з історії встановлення радянської влади і соціалістичного будівництва. Частина запланованих раніше збірників з історії України до 1917 р. було вилучено.

У жовтні 1950 р. АУ МВС УРСР розглянуло підсумки виконання планів науково-видавничої роботи архівів України за 1946–1950 рр. Відзначивши певні досягнення, АУ констатувало, що в архівах цій роботі не приділялася належна увага та не виявлялася ініціатива щодо підготовки збірників та добірок документів, не встановлювалися зв'язки з науковими установами та навчальними закладами для співпраці⁶⁵. Архівам пропонувалося перспективні плани наукової роботи на 1951–1955 рр. складати з урахуванням аналогічних планів науково-дослідницьких та навчальних закладів і запропонованої тематики досліджень⁶⁶.

Державним архівом Чернігівської області був складений 5-річний план наукової роботи на 1951–1955 рр., який передбачав підготовку трьох досить значних за обсягом збірників документів: “Трудящиеся Черниговщины в борьбе за власть Советов в годы Гражданской войны и иностранной интервенции”, “Колхозное строительство на Черниговщине в годы первой сталинской пятилетки (1928–1932 гг.)” та “Крестьянское движение на Черниговщине в годы первой русской революции (1905–1907 гг.)”⁶⁷. До підготовки збірників передбачалося залучити крім провідних фахівців архіву працівників Ніжинського та Прилуцького філіалів, Чернігівського історичного музею. Але одразу зазначи-

мо, що чернігівським архівістам вдалося реалізувати лише один з цих проєктів, та й то тільки наприкінці 1950-х рр.

На якість збірників документів негативно впливали недостатнє матеріально-технічне забезпечення, відсутність кваліфікованих архівістів-археографів, плінність кадрів тощо. Відчутною нестача висококваліфікованих архівістів була й на місцях, зокрема у Чернігові. Ще 26 лютого 1946 р. начальник відділу Жовтневої революції і соціалістичного будівництва звернувся до начальника відділу держархівів УНКВС у Чернігівській області з проханням проведення курсів або семінару з метою підвищення кваліфікації наукових співробітників у зв'язку з тим, що “основная масса не имеет специального образования”⁶⁸.

Водночас не треба забувати, що ці видання стали першими археографічними спробами після багаторічної перерви.

Саме в Чернігові вперше в Україні було випробувано й таку незвичну форму документальної публікації, як хронологічний довідник про тимчасову окупацію населених пунктів⁶⁹. Аналогічна робота згодом провадилась у всіх державних архівах областей, хоч на заваді розгортанню її стояли певні чинники ідеологічного характеру.

Були у цей період і спроби підготовки чернігівськими архівістами самостійних видань. Так, ще у 1946 р. були відібрані документи для збірника “Оккупационный режим немцев на Черниговщине” й направлені для рецензування до обкому КП(б)У⁷⁰, але цей збірник так і не побачив світ.

У січні 1953 р. з ГАУ МВС СРСР надійшли вказівки щодо складання перспективних планів науково-видавничої роботи архівів на 1953–1955 рр., які не лише визначали актуальні теми, враховували наявні кваліфіковані кадри, але й пропонували підготовку та видання науково-довідкової літератури: описів, оглядів фондів, тематичних оглядів⁷¹. Перспективним планом науково-видавничої роботи держархіву Чернігівської області на 1953–1956 рр. передбачалося продовження підготовки збірника документів і матеріалів “Борьба трудящихся Черниговщины за установление и укрепление советской власти” (протягом наступних років назва неодноразово змінювалася) та участь у виявленні й археографічній обробці документів для республіканських збірників⁷².

Важливе значення в науково-видавничій діяльності архівних установ мали “Основные правила публикации документов Государственного архивного фонда Союза ССР” (М., 1945), які, незважаючи на стислість, відбили накопичений досвід радянських археографів і сприяли підвищенню наукового рівня документальних видань. З метою зміцнення методичної бази видавничої діяльності, обміну досвідом і поширення архівних знань, починаючи з 1947 р. АУ МВС УРСР розпочало видання Науково-інформаційного бюлетеня, на сторінках якого відбувався обмін практичним досвідом у справі публікації документів,

друкувались методичні поради тощо⁷³. “Правила издания исторических документов” (М., 1955) значно ширше висвітлювали комплекс заходів щодо підготовки збірників документів, починаючи від визначення теми і завершуючи зовнішнім оформленням видання. Водночас поза увагою авторів правил практично залишилося питання типів і видів видань, у них перелічено лише види видань за змістом документів. Лише в загальних рисах окреслено питання скороченої публікації архівних документів радянського періоду⁷⁴.

Після XX з’їзду КПРС, який піддав серйозній критиці стан розвитку історичної науки в СРСР та вказав на наявні в галузі суспільних наук явища догматизму, ілюстративності та тенденційності у висвітленні історичних подій, було суттєво переглянуто всю науково-видавничу діяльність архівних установ. Оскільки упорядники безпідставно викреслювали прізвища рядових учасників революційних виступів, збірники документів перших повоєнних років недостатньо відображали роль трудящих в історії. Безоглядне скорочення та редагування текстів документів призвело до перекручення окремих фактів та історичних подій. Тематика видань висвітлювалася однобічно.

Піднесенню видавничої діяльності державних архівів сприяла згадувана постанова Ради Міністрів СРСР “О мерах по упорядочению режима хранения и лучшему использованию архивных материалов министерств и ведомств”, яка містила широку програму вдосконалення архівної справи. Вона дозволяла використовувати в наукових цілях та в публікаціях документи, підписані особами, яких надалі було відсторонено від керівництва; зобов’язувала керівників державних та відомчих архівів організувати систематичне видання описів та оглядів несекретних архівних фондів. Відповідну постанову прийняла і Рада Міністрів УРСР⁷⁵.

“Хрущовська відлига” позитивно вплинула на подальше поживлення видавничої роботи. З 1956 р. було значно розширено рамки можливих публікацій, і якщо за всі 10 повоєнних років українськими архівістами було видано 30 збірників та довідкових видань, то за 1956–1957 рр. вийшло друком 42 збірники, в т. ч. у 1957 р. – переважна більшість (37 видань). Серійні, тематичні збірники документів готувалися центральними і обласними державними архівами. На цьому етапі розвитку археографічної діяльності архівних установ вдалося здійснити те, до чого прагнула АК ЦАУ ще в 1930-х рр. – залучити до едиційної діяльності всі державні архіви. У плані науково-видавничої діяльності держархіву Чернігівської області з’являються теми з історії окремих населених пунктів, підготовка наукових описів фондів періоду до 1917 року⁷⁶.

На жаль, перекіс у підходах до публікації документів, зумовлений ідеологічними чинниками, зберігся і в наступні роки. Публікація архівних документів посідала важливе місце в ідеологічно-пропагандист-

ській роботі. Цим пояснюється як вибір тем (переважно революційні події різних епох), так і тенденційний добір документів, характер їхнього коментування. Проте сама публікація таких документів мала позитивне значення.

Ще 1947 року чернігівські архівісти розпочали підготовку збірника документів і матеріалів “Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917–1919 гг.)”, який побачив світ 1957 р. Зазначимо, що до 40-річчя Жовтневої революції 1917 р. архівістами України було видано понад 30 збірників аналогічної тематики⁷⁷.

Незважаючи на досить тривалий час підготовки цього збірника, археографічний рівень документального видання виявився не досить високим. Зокрема, частим було необґрунтоване скорочення текстів, наводилися примітки, які не задовольняли читача, допускалися великі відступи від тексту оригіналів, не уніфікувалися заголовки, всупереч правилам, документи датували не за часом створення їх, а за часом описуваних у них подій, на що неодноразово вказували як фахівці Архівного управління МВС УРСР, так і рецензенти. Задля збільшення кількості надрукованих документів автори відмовилися від укладання іменних і предметних покажчиків, розгорнутого науково-довідкового апарату⁷⁸. Але необхідно відзначити, що це був перший збірник, підготовлений чернігівськими архівістами, до якого увійшло 340 документів і матеріалів не лише держархіву області та партійного архіву, а й центральних архівів СРСР і УРСР. Цінність цього збірника підвищується зараз і тому, що в ньому оприлюднені документи, які пізніше були передані з Чернігівського до Брянського облдержархіву і не завжди доступні сучасним дослідникам. Крім того, в цьому виданні вперше чернігівськими архівістами започатковане складання історичної хроніки подій періоду, якому присвячений збірник.

1960 р. відбулися зміни в управлінні архівною галуззю. 28 червня 1960 р. відповідно до рішення Чернігівського облвиконкому від 9 червня 1960 р. та наказу МВС УРСР від 16 червня 1960 р. відбулася передача архівного відділу УВС облвиконкому та підпорядкованих йому державних архівів виконкому Чернігівської облради⁷⁹. 9 вересня 1961 р. уряд республіки затвердив “Положення про Архівне управління при Раді Міністрів УРСР”⁸⁰, згідно з яким головним завданням архівних установ визнавалося збереження документальних матеріалів та забезпечення їх наукового використання. Почалася нова сторінка історії державного архіву Чернігівської області...

Оцінюючи інформаційну діяльність Держархіву Чернігівської області цього періоду, необхідно враховувати час та умови, в яких доводилося працювати архівістам. Незважаючи на ідеологічні та матеріальні обмеження, ними проводилася велика робота щодо виконання запитів соціально-правового характеру, була введена до наукового обі-

гу велика кількість документальних джерел; набутий архівістами досвід археографічного опрацювання документів застосували вже у наступний період.

¹ *Кентій А. В.* Розбудова мережі архівних установ і підготовка кадрів архівістів / *А. В. Кентій, І. М. Мищак* // Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. *І. Матяш та К. Климової*. – К., 2002. – С. 465–466.

² *Зуб Т. І.* Державний архів Чернігівської області – скарбниця пам'яті народної / *Зуб Т. І.* // Збірник статей, виступів за документами Державного архіву Чернігівської області. – Чернігів, 1998. – С. 1–6; *Сурабко Л. Ф.* Архівне будівництво на Чернігівщині у 20–30-ті роки / *Сурабко Л. Ф.* // Збірник статей, виступів за документами Державного архіву Чернігівської області. – Чернігів, 1998. – С. 31–41; *Болва Л. П.* Держархів області в роки Великої Вітчизняної війни та відбудови народного господарства / *Болва Л. П.* // Збірник статей, виступів за документами Державного архіву Чернігівської області. – Чернігів, 1998. – С. 52–60; *Воробей Р.* Державному архіву Чернігівської області – 85 років / *Р. Воробей* // Сіверянський архів. – Вип. 2. – Чернігів, 2008. – С. 5–14; *Морозова А.* З історії Державного архіву Чернігівської області у 20–30-х рр. ХХ ст. / *А. Морозова* // Сіверянський архів. – Вип. 2. – Чернігів, 2008. – С. 14–18.

³ *Половець В. М.* Архівні фонди як джерело розвитку історичної науки / *Половець В. М.* // Збірник статей, виступів за документами Державного архіву Чернігівської області. – Чернігів, 1998. – С. 12–30.

⁴ *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973 / *Мітюков О. Г.* – К., 1975. – С. 145.

⁵ Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. Р-647, оп. 7, спр. 13, арк. 1.

⁶ *Болва Л. П.* Держархів області в роки Великої Вітчизняної війни та відбудови народного господарства / *Болва Л. П.* // Збірник статей, виступів за документами Державного архіву Чернігівської області. – Чернігів, 1998. – С. 56.

⁷ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-651, оп. 1, спр. 161, арк. 1 зв.

⁸ Там само, спр. 183, арк. 1.

⁹ Там само, спр. 179, арк. 6.

¹⁰ Там само, спр. 183, арк. 3–8.

¹¹ Там само, спр. 265, арк. 167.

¹² Там само, спр. 192, арк. 14.

¹³ Там само, арк. 3, 9.

¹⁴ Там само, спр. 198, арк. 2.

¹⁵ Там само, спр. 206, арк. 20.

¹⁶ Там само, спр. 222, арк. 23.

¹⁷ Там само, спр. 203, арк. 11.

¹⁸ Там само, арк. 6–8.

¹⁹ Там само, спр. 251, арк. 1.

²⁰ Там само, спр. 265, арк. 139–139 зв., 167–168

²¹ Там само, спр. 268, арк. 2.

²² Там само, спр. 321, арк. 9.

²³ Там само, спр. 348, арк. 7.

²⁴ Там само, спр. 370, арк. 4.

- ²⁵ Там само, спр. 376, арк. 12, 14; спр. 410, арк. 5.
- ²⁶ Там само, спр. 375, арк. 9.
- ²⁷ Там само, спр. 414, арк. 9.
- ²⁸ Там само, спр. 410, арк. 5.
- ²⁹ Там само, спр. 429, арк. 3; спр. 449, арк. 3; спр. 464, арк. 5–6.
- ³⁰ Там само, спр. 198, арк. 3; спр. 222, арк. 21 зв.; спр. 247, арк. 4.
- ³¹ Там само, спр. 266, арк. 5.
- ³² Там само, спр. 294, арк. 6; спр. 326, арк. 7; спр. 348, арк. 5.
- ³³ Там само, спр. 326, арк. 7–7 зв.
- ³⁴ Там само, спр. 375, арк. 6; спр. 395, арк. 9; спр. 410, арк. 6; спр. 429, арк. 4; спр. 449, арк. 4.
- ³⁵ Там само, спр. 449, арк. 3.
- ³⁶ Там само, спр. 464, арк. 7.
- ³⁷ Там само, спр. 222, арк. 21–21 зв.
- ³⁸ Там само, спр. 220, арк. 59–59 зв.
- ³⁹ Там само, спр. 247, арк. 3 зв.–4; спр. 267, арк. 4.; спр. 294, арк. 5.
- ⁴⁰ Там само, спр. 326, арк. 1–2.
- ⁴¹ Там само, спр. 354, арк. 1 зв.
- ⁴² Там само, спр. 376, арк. 35.
- ⁴³ Там само, спр. 398 а, арк. 111–111 а.
- ⁴⁴ Хорхордіна Т. История Отечества и архивы. 1917–1980-е гг. / Т. Хорхордіна. – М., 1994. – С. 301.
- ⁴⁵ *Кентій А. В., Мищак І. М.* Розбудова мережі архівних установ ... – С. 471–472.
- ⁴⁶ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-651, оп. 1, спр. 410, арк. 8; спр. 464, арк. 6.
- ⁴⁷ Там само, спр. 198, арк. 2.
- ⁴⁸ Там само, спр. 222, арк. 4.
- ⁴⁹ Там само, спр. 247, арк. 3 зв.
- ⁵⁰ Там само, спр. 294, арк. 8.
- ⁵¹ Там само, спр. 321, арк. 10; спр. 395, арк. 10.
- ⁵² Там само, спр. 410, арк. 910; спр. 429, арк. 4; спр. 449, арк. 5.
- ⁵³ Там само, спр. 481, арк. 311–312.
- ⁵⁴ Там само, спр. 294, арк. 8; спр. 302, арк. 46.
- ⁵⁵ Там само, спр. 375, арк. 10.
- ⁵⁶ Там само, спр. 398 а, арк. 35.; спр. 410, арк. 6.
- ⁵⁷ Там само, спр. 410, арк. 6.
- ⁵⁸ *Кентій А. В., Мищак І. М.* Розбудова мережі архівних установ ... – С. 473.
- ⁵⁹ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-651, оп. 1, спр. 449, арк. 5; спр. 464, арк. 7.
- ⁶⁰ Собрание постановлений Правительства Союза Советских Социалистических Республик. – 1958. – № 14. – С. 112.
- ⁶¹ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-651, оп. 1, спр. 197, арк. 1; спр. 198, арк. 2; спр. 220, арк. 15, 40; спр. 222, арк. 4.
- ⁶² *Прилепішева Ю. А.* Археографічна діяльність архівних установ / Ю. А. Прилепішева // Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Матяш та К. Климової. – К., 2002. – С. 492–493.
- ⁶³ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-651, оп. 1, спр. 292, арк. 1–2.
- ⁶⁴ Там само, спр. 220, арк. 113.

- ⁶⁵ Там само, спр. 300, арк. 145.
- ⁶⁶ Там само, спр. 300, арк. 145–147.
- ⁶⁷ Там само, спр. 292, арк. 1–2.
- ⁶⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-651, оп. 1, спр. 192, арк. 11.
- ⁶⁹ Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією. 1941–1943 / Упоряд.: П. В. Дніпровський, С. В. Малкієль. – Чернігів, 1947.
- ⁷⁰ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-651, оп. 1, спр. 198, арк. 2.
- ⁷¹ Там само, спр. 342, арк. 5–5 зв.
- ⁷² Там само, спр. 377, арк. 9–10 зв.
- ⁷³ *Прилепішева Ю. А.* Археографічна діяльність архівних установ ... – С. 493.
- ⁷⁴ Там само. – С. 496.
- ⁷⁵ Там само. – С. 497.
- ⁷⁶ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-651, оп. 1, спр. 398 а, арк. 88–89.
- ⁷⁷ Видання державних архівних установ України. 1925 – 2000. Бібліографічний покажчик / Автори-упоряд. В. Осноч, Р. Семенчук. – К., 2001. – С. 27–31.
- ⁷⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-651, оп. 1, спр. 425, арк. 23–26; спр. 426 а, арк. 404–420.
- ⁷⁹ Там само, спр. 495, арк. 1–4.
- ⁸⁰ *Кентій А. В., Мищак І. М.* Розбудова мережі архівних установ ... – С. 473.

Рассматриваются различные аспекты использования информации документов в Госархиве Черниговской области в период после освобождения области от нацистской оккупации в сентябре 1943 г. и до передачи архивов в подчинение органам исполнительной власти в 1960 г.

Ключевые слова: Государственный архив Черниговской области; использование документов; научные публикации, археография.

The article deals with various aspects of use of documents in the State Archives of Chernihiv Oblast in the period after the liberation from Nazi occupation region in september 1943 and to transfer archives to the subordination of the executive in 1960.

Keywords: State Archives of Chernihiv Oblast; the use of documents; publications; archeography.

УДК 930.253:167

Л. М. ЮДІНА*

**ТЕМАТИКА СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЗА ДОКУМЕНТАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ:
АНАЛІЗ, ТЕНДЕНЦІЇ, ПОРТРЕТ КОРИСТУВАЧА**

Проведено аналіз тематики сучасних досліджень (період 2006–2010 рр., вибірково – за більш ранній період) за документами Держархіву Харківської області. Визначено тенденції дослідницької роботи з використанням архівних документів та надано характеристику користувачам документами НАФ.

Ключові слова: читальний зал; користувач документами НАФ; використання документів.

Однією з найважливіших функцій державної архівної установи є використання документів Національного архівного фонду (далі – НАФ), які вона зберігає. Крім популяризації цих документів через засоби масової інформації, видавничу діяльність, теле-, радіопередачі, виставки архівних документів тощо, архіви забезпечують реалізацію зазначеної функції через сектори користування документами – читальні зали, які останнім часом стали потужним центром для проведення наукових, краєзнавчих досліджень, досліджень генеалогічного характеру, розвідок, які спрямовані на відновлення пам'ятників архітектури та містобудування тощо. Тривають наукові пошуки дослідників за різними напрямками (історія, економіка, медицина, промисловість, демографія тощо), краєзнавча робота з метою відтворення невідомих сторінок історії певної адміністративно-територіальної одиниці, створення чи поповнення виставкових експозицій у музеях, навчальних закладах, на підприємствах, в установах, організаціях, підготовка теле- та радіопередач і т. ін. Збільшилася кількість користувачів, зацікавлених у відтворенні історії власного роду. Якщо на кінець минулого століття (1997–1999 рр.) середньорічна кількість користувачів документами НАФ (далі – користувачі), які працювали у читальних залах держархіву області, становила 200 осіб¹, то на сучасному етапі ці показники помітно зросли: 2005 р. – 360 користувачів (3 005 відвідувань)², 2006 р. – 402 (3 781 відвідування)³, 2007 р. – 397 (4 561 відвідування)⁴, 2008 р. – 455 (4 562 відвідування)⁵, 2009 р. – 435 (4 046 відвідувань)⁶ та 2010 рр. – 457 (4 041 відвідування)⁷.

Збільшення попиту на роботу з документами НАФ з боку юридичних та фізичних осіб обумовлено, перш за все, можливістю доступу до

---

* Юдіна Лариса Миколаївна – кандидат історичних наук, заступник директора Державного архіву Харківської області.

документів, передбаченому на законодавчому рівні (ст. 15 Закону України “Про Національний архівний фонд та архівні установи”, Закон України “Про інформацію”) та регламентованому Порядком користування документами НАФ, що належать державі, територіальним громадам, затвердженим наказом Держкомітету архівів України від 24.11.2005 № 139 та зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 09.12.2005 за № 1473/11753, зі змінами.

Архівна установа як спеціально створена інституція для зберігання національної архівної спадщини забезпечує реалізацію одного з основних прав людини, передбачених Конституцією України, – права на інформацію.

Інформаційний потенціал НАФ, частково представлений джерельною базою Держархіву Харківської області, є надзвичайно потужним. У його складі понад 52,9 мільйона одиниць зберігання (не менше 5 мільярдів документів, 50 мільярдів аркушів)⁸. 4 % загального обсягу документів НАФ зберігається у фондосховищах Держархіву Харківської області, який за обсягом архівних документів посідає 3 місце серед державних архівів областей України, поступаючись лише державним архівам Львівської та Київської областей⁹.

Джерельна база Держархіву Харківської області представлена документами періоду другої половини XVIII – початку XXI ст. Серед них – документи на паперовій основі, електронних носіях інформації, фото-, фоно-, кіно- та відеодокументи.

За станом на 1 січня 2011 р. у держархіві області зберігається 4 704 фонди, з яких 4 654 – управлінські та 50 – особового походження. Це: 2 340 220 справ періоду 1739–2010 рр., з яких управлінські документи становлять 2 321 223 од. зб. (у т. ч. 3 579 од. зб. періоду незалежності), особового походження – 6 243 од. зб., науково-технічні документи – 12 754 од. зб. (1780–1972 рр.), фотодокументи – 35 631 од. зб./35 663 од. обл. (1945–2008 рр.), фотодокументи – 1 362 од. зб./1 307 од. обл. (1959–2009 рр.), кінодокументи – 805 од. зб./4 584 од. обл. (1966–1988 рр.) та відеодокументи – 80 од. зб./586 од. обл. (2000–2010 рр.)⁷.

З метою полегшення пошуку інформації за документами держархіву області, у ньому здійснюється постійна робота з поповнення вже існуючого науково-довідкового апарату по фондах архіву: розробляються картотеки, покажчики, путівники, огляди, вдосконалюються описи тощо.

Науково-довідковий апарат по фондах держархіву області представлений описами, каталогами (іменним та систематичним), іменними картотеками, покажчиками (міжфондовими та фондовими (предметним, іменним, предметно-тематичним, географічним), оглядами (тематичними, фондовими).

Інформаційне обслуговування користувачів здійснюється у читальних залах держархіву області по пр. Московський, 7 та вул. Мироносицькій, 41.

На підставі карток обліку користувачів та тематики проведених ними досліджень за період останніх 5 років (2006-2010 рр.), вибірково – за більш ранній період здійснено аналітичну роботу з метою виявлення найбільш затребуваних тем. Результати цієї роботи дають підстави стверджувати про поширений інтерес користувачів до історії рідного краю. Саме дослідження краєзнавчого характеру, які передбачають всебічне вивчення певної частини території країни (міста, села, району, області, краю), тобто її природи, населення, господарства, історії та культури, становлять значну частину від усіх досліджень, які здійснюються за документами держархіву області у його читальних залах.

Серед краєзнавчих тем виокремлено наступні:

- історія м. Харків та Харківської губернії (Харківської області);
- історія міст і сіл Харківської губернії (Харківської області);
- історія районів м. Харків та Харківської області;
- історія підприємств, установ та організацій Харкова і Харківської області;
- історія комсомолу на Харківщині;
- Харківське дворянство та купецтво;
- персоналії Харківщини;
- заклади освіти: вищої, середньої, професійної;
- розвиток науки і культури;
- архітектура та містобудування;
- голодомор на Харківщині 1932–1933 рр.;
- політичні репресії на Харківщині;
- Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни;
- національні меншини Харківщини.

З перелічених вище тем найбільш досліджуваними залишаються загальнокраєзнавчі теми: “Історія м. Харків та Харківської губернії (Харківської області) у різні періоди їх існування” та “Історія міст і сіл Харківської губернії (Харківської області)”.

У 2007–2010 рр. зростає інтерес дослідників до теми “Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни”, у межах якої вивчаються такі питання:

- окупаційний режим на Харківщині;
- примусовий вивіз молоді Харківщини на роботи до Німеччини;
- аграрна політика німецької адміністрації в період окупації Харківщини;
- евакуація підприємств, закладів культури м. Харків і Харківської області у 1941 р. та її наслідки;
- жертви окупаційного режиму на Харківщині;
- антифашистський рух на Харківщині у роки гітлерівської окупації;
- історія підпільного та партизанського руху на Харківщині;
- Харківська інтелігенція у роки німецької окупації (1941–1943 рр.);
- доля єврейського населення Харкова (1941–1943 рр.) тощо.

Досліджується історія закладів освіти Харківщини: вищої, професійної, середньої. Якщо вивчення історії ВНЗів здебільшого пов'язане із підготовкою наукових праць, то вивчення історії закладів професійної та середньої освіти – це пошук архівних матеріалів з метою створення музеїв, поповнення їх експозицій відповідними матеріалами, підготовка статей для висвітлення у ЗМІ.

Досить популярною майже упродовж усього періоду досліджень залишається тема персоналій Харківщини. Тривають наукові розвідки про життєвий та творчий шлях її видатних представників: Макаренка О. С., Бекетова О. М., Каразіна В. Н., Данилевського В. Я., художників та науковців (професорського складу ВНЗів) Харкова, персоналій окремих районів міста, тощо.

Прийняття Закону України “Про Голодомор 1932–1933 років в Україні” та підписання низки указів Президента України: “Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій”, “Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні”, “Про оголошення в Україні 2008 року Роком пам'яті жертв Голодомору” сприяло активізації пошукової роботи за темою “Голодомор на Харківщині 1932–1933 рр”. Якщо дослідження з цієї тематики, здійснені упродовж 1991–2006 рр., носять здебільшого хаотичний характер (у 1998, 2001, 2005 рр. не проводяться взагалі; у 1991–1997, 2000, 2003–2004 рр. – це 1–4 дослідження на рік), то у 2007 р. їх кількість зростає до 7, 2008 р. – до 16. Спад припадає на 2009 та 2010 рр. – здійснено по 3 таких дослідження на рік.

Досить активно у ці роки з документами держархіву області за згаданою вище тематикою працюють науковці, вчителі історії загальноосвітніх шкіл, представники музейних закладів, комунального закладу Редакційно-видавничої групи Харківського тому серії “Реабілітовані історією” (ведеться пошукова робота з метою підготовки обласної Книги Пам'яті “Голодомор 1932–1933 років”). Спеціалісти держархіву області у 2008 році, на виконання Указу Президента України від 28 березня 2007 р. № 250 “Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні” та згідно з Обласною програмою щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні на 2007–2008 роки, за сприянням Харківської обласної державної адміністрації, підготували збірник документів “Голодомор 1932–1933 років на Харківщині”.

Активну пошукову роботу за темою політичних репресій на Харківщині проводить Редакційно-видавнича група Харківського тому серії “Реабілітовані історією”. Мета досліджень – підготовка серії видань з цього питання (до цього часу тема репресій майже не досліджувалась). Основним джерелом інформації, до якого звертаються представники групи, є карні справи репресованих громадян, передані держархіву області СБУ в Харківській області у 1993–1994 рр.

У центрі уваги користувачів – історія церков, храмів та монастирів м. Харків та Харківської області. Основна мета досліджень – відновлення та реставрація культових споруд, розкриття нових сторінок в їх історії. Це ж стосується й досліджень у галузі архітектури та містобудування. Упродовж 2007–2010 рр., з метою підготовки курсових та дипломних проєктів, що стосуються вивчення реконструкції будівель, долучаються студенти Харківського державного технічного університету будівництва та архітектури.

Останнім часом все більше уваги приділяється дослідженню історії національних меншин Харкова та Харківської області. Якщо на початку 90-х рр. минулого століття це були лише поодинокі пошуково-краєзнавчі розвідки з метою підготовки статей, доповідей на семінари, конференції (з історії вірменських громад м. Харків у дореволюційний період (1993 р.); Харків і німці у XVIII–XX ст. ст. (1997 р.)), то на сучасному етапі – це підготовка ґрунтовних наукових робіт:

- історія єврейської громади м. Харків (2006–2010 рр.);
- історія грецької громади Харкова (2007–2010 рр.);
- історія французів і чорногорців у Харкові (2008 р.);
- вірменська громада Харкова, XVIII – поч. XXI ст. ст. (2008 р.);
- латиші у Харкові, кін. XIX–XX ст. ст. (2009 р.);
- турецькі громадяни у Харкові (2010 р.);
- німецька етнічна меншина на Харківщині у 1920-1939 рр. (2010 р.).

Серед нових, раніше мало або зовсім не досліджуваних краєзнавчих тем, що вивчаються упродовж останніх 2-3-ох років, виокреслено наступні:

- історія комсомолу та його роль у вихованні молоді;
- вулиці Харкова;
- топоніміка Харкова (XVIII–XX ст. ст.) та Харківщини;
- історія кондитерського виробництва на Харківщині;
- розвиток книгознавства;
- розвиток товарознавства у Харкові;
- розваги та відпочинок харків'ян;
- комунальне господарство м. Харків;
- історія інвалідського руху на Харківщині;
- розвиток та становлення зуболікарської (стоматологічної) освіти на Харківщині;
- соціальна опіка в Харкові;
- приватнопідприємницька діяльність у Харкові.

Останні роки увагу користувачів привернули дослідження історії власного роду. Нині вони домінують серед інших досліджень. Якщо у 2000–2005 рр. користувачами, які працювали у читальних залах держархіву області, не здійснено жодного дослідження з історії власного роду, то у 2006 р. кількість таких досліджень становила вже 6, у 2007 р. – 8, у 2008 р. – 63, у 2009 р. – 92, у 2010 р. – 64 дослідження.

Отже, аналізуючи тематику досліджень, здійснених користувачами архіву упродовж 2006–2010 рр., можна припустити, що найбільш затребуваними у майбутньому стануть мало досліджені або зовсім не досліджені раніше краєзнавчі теми та історія власного роду.

Основну категорію користувачів документами НАФ складають науковці, викладачі освітніх закладів, наукові співробітники музеїв, бібліотечні фахівці; меншу – депутати, спеціалісти виконкомів, представники установ релігійного культу, журналісти, редактори, учні старших класів загальноосвітніх та спеціалізованих шкіл, пенсіонери, представники робітничих професій.

Сподіваємося, що успішне вирішення Держархівом Харківської області питання забезпечення його вільними площами для приймання нових документів НАФ, дозволить розширити не тільки межі досліджень, а, ймовірно, і їх тематику.

¹ Державний архів Харківської області, ф. Р-1932, оп. 7, спр. 594, арк. 8; спр. 608, арк. 8, спр. 621, арк. 12.

² Там само, спр. 710-а, арк. 7.

³ Там само, спр. 732-а, арк. 6.

⁴ Там само, спр. 760, арк. 7.

⁵ Там само, спр. 814, арк. 9.

⁶ Звіт про виконання плану розвитку архівної справи в Харківській області на 2009 рік.

⁷ Звіт про виконання плану розвитку архівної справи в Харківській області на 2010 рік.

⁸ Архіви у цифрах, фактах, іменах <http://www.archives.gov.ua/Archives/Arhivny-Ukr.php>.

⁹ Архівні установи України: Довідник. Т. 1. Державні архіви / Держкомархіву України. УНДІАСД; Редкол.: Г. В. Боряк (голова), І. Б. Матяш, Г. В. Папакін. – 2-е вид., доп. – К., 2005. – 177–519 с.

¹⁰ Паспорт Державного архіву Харківської області на 01.01.2011 р.

Проведен анализ тематики современных исследований (период 2006–2010 гг., выборочно – за более ранний период) по документам Госархива Харьковской области. Определены тенденции исследовательской работы с использованием архивных документов и дана характеристика пользователям документами НАФ.

Ключевые слова: читальный зал; пользователь документами НАФ; использование документов.

This article analyzes the topics of modern researches (period of 2006–2010 and selected topics from an earlier period) using documents of the State Archives of Kharkiv Oblast. The article defines the trends of research works with use of archival documents, further outlines profiles of the users working with documents of the National Archival Fond (NAF).

Keywords: reading room; users of documents of the NAF; use of documents.

УДК 930.25(477.41)

О. М. БЕЛАЯ*

НОВИЙ ПОГЛЯД НА ІСТОРІЮ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Вперше публікуються документи з архівного фонду “Київське губернське правління”, які дозволяють по-новому подивитись на історію заснування Державного архіву Київської області – до 1782 р.

Ключові слова: Київський губернський архів; анкета; правила роботи; архіваріус; Державний архів Київської області.

За офіційними даними, Державний архів Київської області (назва – з 1980 р., на момент організації – Київський центральний історичний архів – КЦІА) створений постановою колегії Головного архівного управління (Головарху) 29 травня 1922 р. у складі 4-х відділів: архіву давніх актових книг; обласного архіву; архіву релігійних культів; військового архіву.

Саме ця дата 29 травня 1922 р. до останнього часу і вважалася днем народження Державного архіву Київської області. Проте архів Київщини існував набагато раніше. Згідно з анкетою¹, заповненою завідувачим Київського губернського архіву Мизецьким та архіваріусом Гутовським 25 січня 1874 р. на вимогу Міністерства народної освіти для обговорення питання про облаштування архівів і зберігання в них документів, на січень 1874 року в губернському архіві зберігалось 20 мільйонів документів (у XIX ст. облік вівся не за кількістю архівних фондів та справ, а за кількістю документів). В анкеті зазначалося, що архів горів двічі. Перший раз у 1782 р. пожежа знищила всі документи архіву Київського намісництва, тому одночасно із створенням Київської губернії був заснований губернський архів, що був правонаступником архіву намісництва. Пожежа 1819 р. частково знищила його документи, що зберігались у приміщенні царського палацу², проте він продовжив своє існування. Щорічно сховища губернського архіву поповнювалися на 30 тисяч документів. Правила роботи в губернському архіві були викладені в спеціальному оголошенні³ 8 лютого 1896 р. (можливо, були й більш ранні, проте вони поки що не знайдені в архівних документах). Ці правила 1896 р. від-

* *Белая Ольга Миколаївна* – кандидат історичних наук, начальник відділу інформації та використання документів Державного архіву Київської області.

різняються від нинішніх правил роботи державних архівів, але тим цікавішим є документ, підписаний старшим радником Київського губернського правління Брановським. Читального залу в губернському архіві не було, а справи та довідки видавалися або відсилалися за вимогами, записаними у архіваріуса у спеціальну книгу, тобто справи могли бути видані в тимчасове користування, але тільки установам. Пошук за документами для наведення довідок та наукових досліджень здійснювали службовці архіву. У темних сховищах працювали зі свічками та тільки удвох. В архіві суворо заборонялось запалювати сірники та курити. Згідно з правилами ключі від архівних сховищ знаходились у архіваріуса, а ключі від канцелярії архіву зберігав охоронець, який не тільки охороняв приміщення, а й під пильним наглядом службовців архіву займався його провітрюванням та прибиранням.

Губернський архів був структурним підрозділом Київського губернського правління та безпосередньо підпорядковувався київському цивільному губернатору. Сховища губернського архіву займали 35 кімнат у будинку Присутніх місць по вулиці Володимирській, 15, де і тепер розташована частина фондів Державного архіву Київської області, що правда вони знаходяться під постійною загрозою виселення. До побудови приміщення Присутніх місць архів знаходився у будинку відомого любителя київської старовини ротмістра, згодом – поручика Анненкова в Старокиївській частині м. Києва, поблизу Десятинної церкви⁴.

Після подій 1917 р. частина установ Київської губернії, зокрема Київське губернське правління, припинили своє існування. Проте їх документи, що вже були здані до губернського архіву, продовжували зберігатись у сховищах по вулиці Володимирській, 15 під опікою архівної секції товариства охорони мистецтва та старовини. Ця ж секція опікувалась і документами 24-х ліквідованих установ, які, за ініціативою першого радянського коменданта м. Києва М. О. Щорса, були зведені у приміщення, розташоване на території сучасного Національного історико-культурного заповідника “Софія Київська”. Вулиця Короленка, 22, за іншими документами – вул. Короленка, 22 а, в м. Києві (нині – вулиці повернули її історичну назву – Володимирська) стала першою адресою архіву з часу його офіційного створення в радянський період.

Основою новоствореної документальної колекції стали документи Київського губернського архіву та матеріали ліквідованих установ, що існували в місті Києві та Київської губернії до 1917 р., а також окремих радянських установ, ліквідованих на час організації архіву. У 20-х рр. ХХ століття – на початку діяльності КЦІА складався з 2-х секторів – організаційно-технічного та агітації і пропаганди. З роками розширювалася документальна база архіву, а тематика і профіль фондів визначали назви нових відділів.

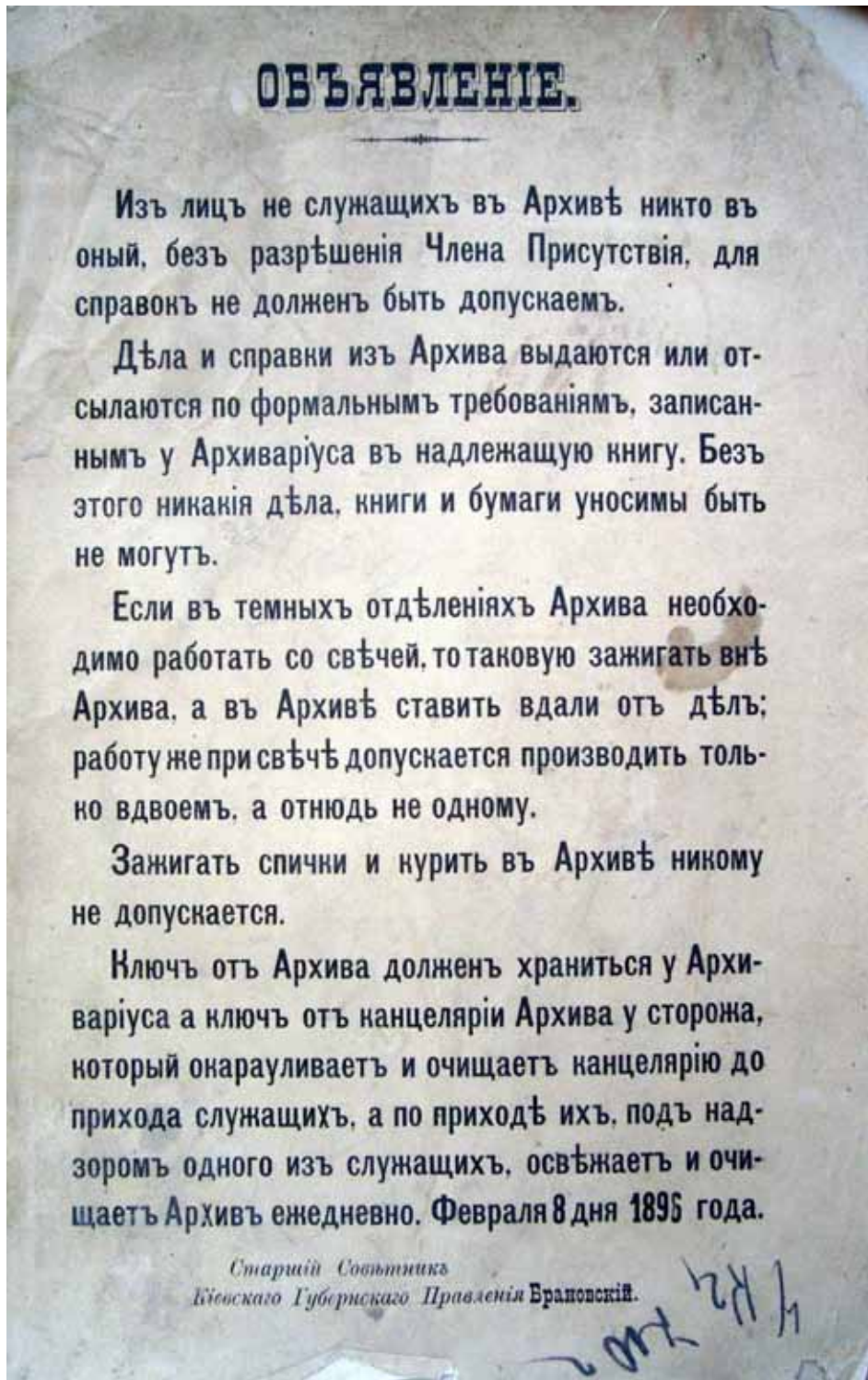
Підпорядкування архіву та його назва змінювались багато разів. З 1922 р. архів підпорядковувався Головному архівному управлінню

Наркомату освіти УРСР, з січня 1923 р. – Центральному архівному управлінню при ВУЦВК, а з жовтня 1925 р. – Окружному архівному управлінню.

У березні 1925 р. відбувся з'їзд архівних діячів РРФСР, в якому брали участь і українські архівісти. На з'їзді академік М. М. Покровський звернув увагу його учасників на роль архівів у житті держави. Зокрема, у своїй промові 14 березня 1925 р. він підкреслив, що "...в настоящее время архивное дело является не мёртвым делом, которое интересует только крыс, а делом живым. К сожалению, не совсем достаточно оценивается жизненно политическое значение наших архивов"⁵. Проте значення архівів так і не було оцінене повною мірою, як в радянський період, так і тепер, з огляду на мізерну зарплату працівників архівних установ та відсутність коштів на фінансування архівної галузі.

У 1932 р. у зв'язку із створенням Київської області КЦІА перейменовано на Київський обласний історичний архів (КОІА) та підпорядковано Київському обласному архівному управлінню при Київському облвиконкомі. В цей період КОІА багато разів переміщують з одного приміщення до іншого. Зокрема, з 1931 по 1935 рр. архів переїжджає по місту 12 разів. Унаслідок постійних переїздів значну кількість документів було пошкоджено, а фонди перемішано. На 1936 р. всі матеріали КОІА розміщувались у 11 приміщеннях у різних районах Києва – 6-ти церквах, 4-х підвалах та 1-му житловому будинку⁶. Навіть в основному приміщенні архіву – по вулиці Короленка, 22а, документи були звалені до купи, фонди перемішані з розсипом та сміттям, а військові матеріали перебували у різних сховищах у жахливому стані. У сховищах, розташованих у Покровській церкві та колишніх "Присутственных местах" (нині – в останньому по вулиці Володимирській, 15, розташоване управління МВС Київської області, а в підвалі так і залишилось одне з найбільших сховищ архіву) були ліквідовані навіть стелажі, бо ці будівлі передбачалось знести. Читальний зал при КОІА організований тільки 1936 р. після обстеження архівних установ Київської області, що проводилось із 2-го по 21-е серпня 1936 р., в результаті якого виявлені суттєві недоліки. Те, що ці недоліки спричинені недолугою державною політикою стосовно архівів в акті перевірки, безумовно, не зазначалось.

У березні 1939 р. архів був перепідпорядкований Київському обласному управлінню НКВС УРСР. На 22 червня 1941 р. – початок Великої Вітчизняної війни на – зберіганні в обласному архіві перебували 5677 фондів, 3888550 справ та 30 тисяч кілограмів документальних матеріалів у розсипу, які знаходились у сховищах у різних районах м. Києва. У зв'язку з наближенням фронту до столиці України в липні 1941 р. 300 фондів (43405 справ) КОІА були евакуйовані до Харкова, а потім 1942 р., з огляду на загрозу захоплення міста німцями, – до м. Златоуст Челябінської області. За спогадами ветерана архівної справи, колишнього працівника архіву Т. І. Стучевської (працювала на різних

Оголошення щодо правил роботи Київського губернського архіву. 8 лютого 1896 р.
Держархів Київської обл., Ф-1, оп. 333, спр. 41, арк. 1.

1. Какого вѣдомства Архивъ?

2. Мѣсто нахождения и названіе Архива?

3. Въ какомъ зданіи Архивъ помѣщается: въ казенномъ или частномъ, каменномъ или деревянномъ, далеко ли отъ жилья и безопасномъ ли отъ пожара и наводненія? Нѣтъ ли сырости, и отчего?

4. Есть ли для Архива особое помѣщеніе, со сводами или безъ сводовъ, съ каменными полами, и съ желѣзными ли дверьми, съ печами или безъ печей, сухое и свѣтлое ли? Есть ли ставни, и какія; если ихъ нѣтъ, то нѣтъ ли рѣшетокъ?

5. Какъ великъ личный составъ Архива, штатный и по найму? Сколько сторожей?

6. Сколько расходуетъ ежегодно на содержаніе личного состава и самого Архива, и наъ какихъ суммъ? Сколько получаютъ сторожа?

7. Въ какихъ годахъ относятся древнѣйшіе въ Архивѣ документы (то есть; дѣла, книги, акты, и тому под.), и по какое время новѣйшіе? Какъ велико число ихъ вообще? Сколько въ особенности документовъ по 1726 годъ и съ 1726 по 1800 г. вѣлчительно? Нѣтъ ли между документами писемъ Высочайшихъ особъ, жалованныхъ грамотъ и столбцовъ?

8. Какъ хранятся въ Архивѣ документы: на полкахъ или въ шапкахъ, открытыя или закрытыя? въ связкахъ и картонахъ?

9. Какъ размѣщены документы: по годамъ, по вѣдомствамъ, или по предметамъ?

10. Есть ли документамъ описи, за какое время, и по какой формѣ онѣ ведутся (объяснить время составленія этихъ описей и приложить образецъ ихъ формы)? Не имѣется ли также алфавитовъ?

11. Продолжаютъ ли поступать въ Архивъ документы, или пріемъ ихъ прекращенъ? Если прекращенъ, то съ какого времени? Если же документы продолжаютъ поступать, то указать, по возможности, сколько принимается ихъ въ годъ?

12. Нѣтъ ли въ Архивѣ документовъ упраздненныхъ установленій и постороннихъ вѣдомствъ, и если есть, то какихъ именно?

13. Былъ ли Архивъ разбираемъ: когда, гдѣ, по какимъ правиламъ и съ какою цѣлью, на примѣръ, въ видахъ ли приведенія его въ порядокъ, или съ цѣлью уничтоженія не нужныхъ документовъ?

14. Если документы были уничтожаемы, то въ какомъ порядкѣ (истреблялись или же продавались съ аукціона), и съ чьего разрѣшенія? Какое число документовъ уничтожено, и сохранились ли описи уничтоженными?

15. Не были ли переданы документы цѣлыми отдѣлами въ другіе Архивы или установленія?

16. Всѣ ли документы разобраны, или же, по недостатку средствъ или по инымъ причинамъ, есть документы не приведенные еще въ извѣстность и коимъ, поэтому, еще не составлено описей?

17. Не былъ ли Архивъ уничтожаемъ пожарами, частью или вполне? Не подвергался ли онъ наводненіямъ и разоренію отъ непріятелей?

18. Нѣтъ ли въ Архивѣ предметовъ древности или искусства, печатныхъ книгъ, плановъ, картъ, писемъ важныхъ лицъ, и тому под., и если есть, то какіе именно?

19. Какія мѣры и средства необходимы для лучшаго устройства Архива?

Вѣрно: *Землеустроительный* *Сурков*

Запитальник до анкети для обговорення питання про облаштування архівів і зберігання в них документів. Січень 1874 р.

Держархів Київської обл., Ф-1, оп. 319, спр. 987, арк. 3.

Середіаніє Архіва Особовиніи Київскаго Губернскаго Управле- ніи. Архіва.	
Вопросы.	Отвѣты.
<p>1.) X Какого вѣдомства Архивъ?</p>	<p>1.) Архивъ Київскаго Губернскаго Управе- ніи.</p>
<p>2.) X Мѣсто нахо- жденія и назва- ніе Архива?</p>	<p>2.) Архивъ находится Старокиевской г. Київа части въ двани Київ- скаго Губернскаго Присутственика и находится есть Архивомъ Губ- ернскаго Управленія.</p>
<p>3.) X# Въ какомъ зда- ніи архивъ помѣ- щается: въ камен- номъ или частномъ, каменномъ или де- ревянномъ, далеко ли отъ жилья, и безопасномъ ли отъ пожара и навод- ненія? Нѣтъ ли сырости, потаго</p>	<p>3.) Помещается ар- хивъ въ каменномъ каменномъ зда- ніи, расположенъ отъ жилья въ 42 саженяхъ, и нахо- дится въ безопас- номъ мѣстѣ, какъ отъ пожара, такъ и наводненія. Си- рости и потаго</p>

Відповіді на запитальник до анкети для обговорення питання про облаштування архівів і зберігання в них документів: про стан архіву Київського губерньського правління. 25 січня 1874 р. Держархів Київської обл., Ф-1, оп. 319, стр. 987, арк. 5.

4, # 4, 6
 X) Як кажиш годова
 анподиши дров
 найши вв продиши
 дахушениши (тоєст)
 дна, книга, акти,
 и тому пад. 20, 000, 000 по 1426
 какое время надиши
 шие? Какъ велика дахушениши, а с
 шие по владуше? 1426 года по 1800
 Схашко вв асаби гров наи даху
 шие дахушениши шендак недиш
 по 1426 году по 1496 проволонимельно адр
 года по 1800 года димити, по тому,
 вхлонтимельно? Нити сндо вв 1489 и
 ии шенду дахушениши 1819 гадъ вв ардиш
 тиии тисшиши. Нв па аеря на в нава
 согайтшиши всага, ру, и пасиш торо
 жасованниши гра. еще нехушениши
 шоти и стабшова? вв ахонтимельниши
 паридакъ. Писшиши
 Нисотайниши вв
 жасованниши
 грашониши и стабш
 цавиши нити.
 8,
 X) Какъ хранити - хранитиши вв архив
 ш вв архива до ас дахушениши на

Відповіді на запитальник до анкети для обговорення питання
 про облаштування архівів і зберігання в них документів:
 про стан архіву Київського губернського правління. 25 січня 1874 р.
 Держархів Київської обл., Ф-1, оп. 319, стр. 987, арк. 6.

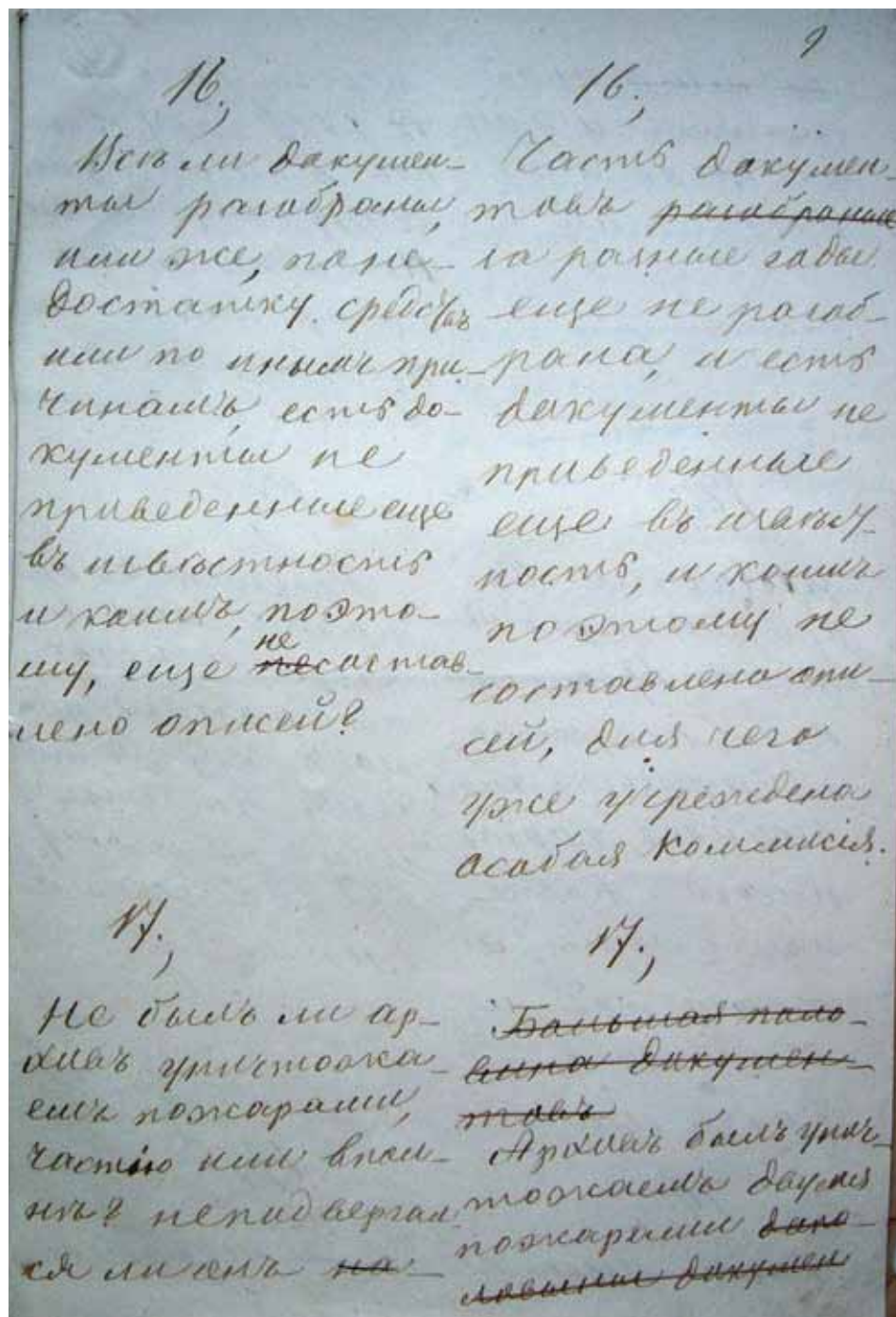

~~Командуючого Ли. Командуючого~~
~~тавських отаманів. Литовський отаман~~
~~наших карпухів Оттегованський Кар~~
~~и Губернський: Ми~~ туселю и Губернсь
 ише Милославо, Тро
 денского Выселского
 Падильского и в
 лостогоухаю Обиа
 стлію, Капторію Ни
 перанарская Кіло
 Межстарская сриан
 совао фабрики, Ма
 чарассійский Кол
 ледіи, Кіевская: Губ
 бернская Канцеларію
 Прохорова Семаскаго
 ва, Нервней и Казис
ней Стороной, на
 шествническаго Прох
 шенію, Временной
 Гражданской Писмо
 Губернской Комиссіи
 о Методикахъ,
 Центральной Рв.

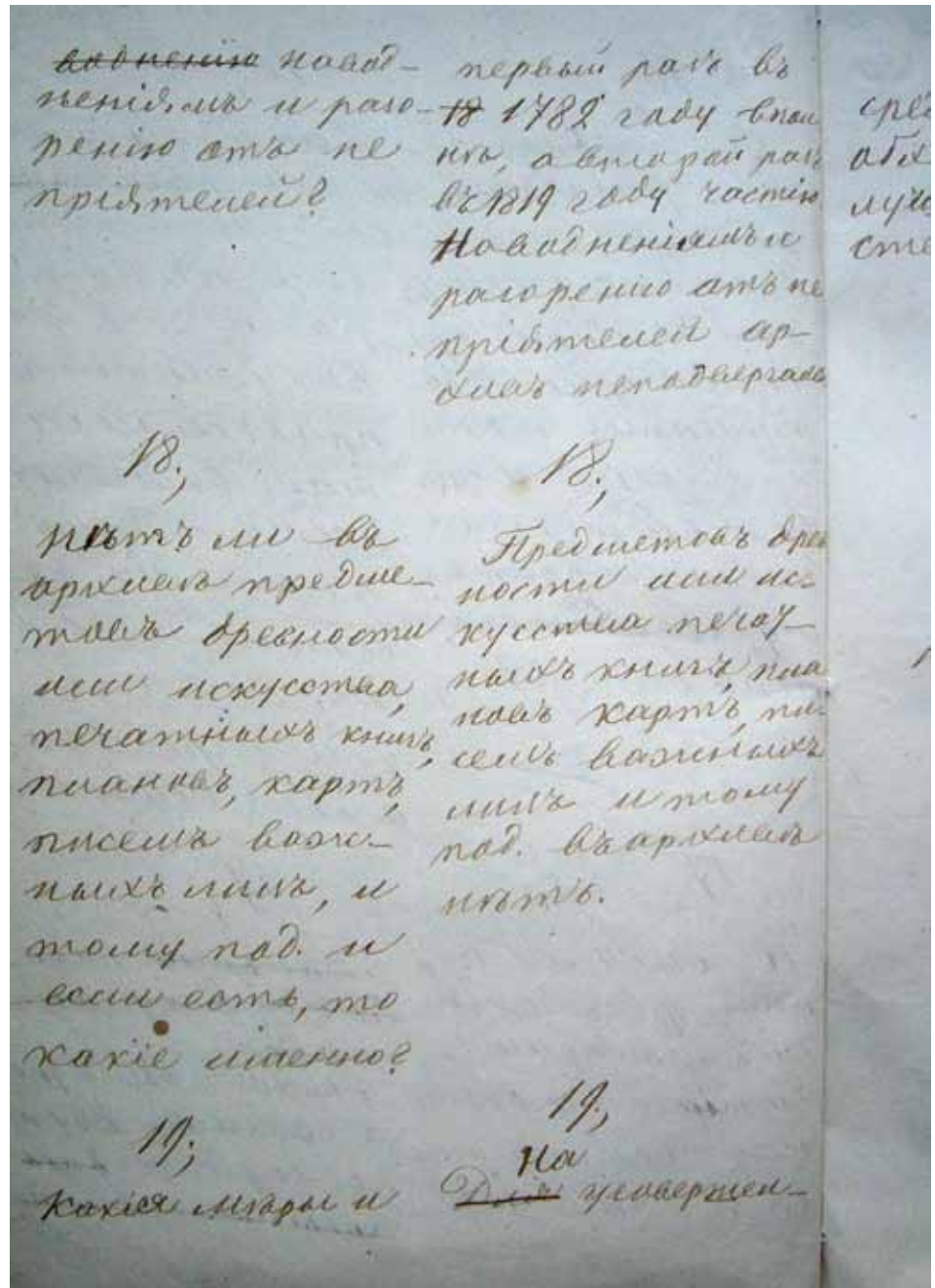
Відповіді на запитальник до анкети для обговорення питання
 про облаштування архівів і зберігання в них документів:
 про стан архіву Київського губернського правління. 25 січня 1874 р.
 Держархів Київської обл., Ф-1, оп. 319, стр. 987, арк. 7 зв.

Відповіді на запитальник до анкети для обговорення питання
 про облаштування архівів і зберігання в них документів:
 про стан архіву Київського губернського правління. 25 січня 1874 р.
 Держархів Київської обл., Ф-1, оп. 319, спр. 987, арк. 9.

Відповіді на запитальник до анкети для обговорення питання про облаштування архівів і зберігання в них документів: про стан архіву Київського губернського правління. 25 січня 1874 р. Держархів Київської обл., Ф-1, оп. 319, спр. 987, арк. 9 зв.

10

средства не станають вна-
 обходими для архива при-
 лучаючого устрой-
 ства архива.

Державний архив при-
 нається неабсо-
 лютно збіль-
 шувати серед-
 ства ^{держ} ~~нашнього~~
 штату 500 р. ср.
 и ~~необходимо~~ ^{определяется} еще
 одного канцеляр-
 ского чиновника
 казначейства.

Нарно: Архивариусъ Гумовскій

Відповіді на запитальник до анкети для обговорення питання
 про облаштування архівів і зберігання в них документів:
 про стан архіву Київського губерньського правління. 25 січня 1874 р.
 Держархів Київської обл., Ф-1, оп. 319, спр. 987, арк. 10.

посадах з 1935 по 1970 рр., була першою завідувачкою читального залу архіву), були вивезені тільки фонди таємного відділу та частина фондів радянських установ. Всі інші залишені у київських сховищах.

17 вересня 1941 р. – за два дні до початку німецької окупації столиці України сховище КОІА у Феодосіївській церкві Києво-Печерської Лаври було підпалене прямим попаданням німецької запалювальної бомби. Пожежа знищила будівлю, обладнання, 1200 фондів, більше 395 тисяч справ, 10 тисяч кілограмів документальних матеріалів у розсипу, а також весь довідковий апарат відділу фондів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва.

У період німецької окупації м. Києва в листопаді 1941 р. із матеріалів, що залишились, окупаційною владою створено Київський крайовий історичний архів, який безпосередньо підпорядковувався керівнику архівів, бібліотек, музеїв рейхскомісаріату України доктору Вінтеру. Саме за його особистою вказівкою з колекції КОІА були вивезені до Німеччини документи про Магдебурзьке право в містах України, німецьких колоністів, Першу світову війну та перебування німців на Україні в 1918 р. У 1942 р. німці також вивезли документальні матеріали із сховищ архіву з Економічної, Воскресенської, Зачатіївської церков, дзвінниці Києво-Печерської Лаври до 19-го корпусу Музейного містечка, де кинули їх у хаотичному стані. У вересні-жовтні 1943 р. солдати та офіцери німецької військової частини, що закріпилася в Музейному містечку, викинули із сховищ більше 70 фондів загальною кількістю 150 тисяч одиниць зберігання та використали їх для опалення бліндажів та укріплення траншей. Перед самим визволенням Києва Червоною армією (4 листопада 1943 р.) німці підпалили сховище архіву по вулиці Кірова (сучасна назва – Грушевського), в якому згоріли більше 100 фондів (240 тисяч одиниць зберігання).

Проте, незважаючи на страшні втрати, вже на 3-ій день після визволення Києва від німецько-фашистських загарбників – 8-го листопада 1943 р. КОІА відновив роботу. Були взяті під охорону будівлі архіву по вулицях Короленка, 22а та Покровській, 7. 10 та 15 листопада 1943 р. зусиллями архівістів та, залученого з допомогою НКВС місцевого населення, зібрано до 30 тисяч кілограмів документальних матеріалів, що знаходились у німецьких бліндажах, траншеях, смітниках. Вони були ушкоджені та розукомплектовані. З листопада 1943 р. по травень 1944 р. архівісти у складних умовах воєнного часу продовжували збирати документи установ, підприємств та організацій, які існували в м. Києві та Київській області в період німецької окупації, а також тих, що дивом вціліли після панування в місті окупантів⁷.

Поступово була здійснена реевакуація документів Київського обласного державного архіву (КОДА) з м. Златоуста Челябінської області. Таку назву архів отримав після організації в м. Києві Центрального державного історичного архіву, який розпочав роботу з 1 січня 1944 р. До

нього були передані фонди установ та організацій, що існували до 1917 р., діяльність яких виходила за кордони Київської губернії. Проте завдяки наполегливій праці співробітників на кінець 1949 р. на зберіганні у КОДА вже знаходились більше 1-го мільйона справ (близько 6-ти тисяч фондів)⁸.

З червня 1960 р. КОДА підпорядкований архівному відділу Київського облвиконкому. З червня 1980 р. змінив назву на Державний архів Київської області (ДАКО), а з 1988 р. підпорядкований Головному архівному управлінню при Раді Міністрів УРСР. З вересня 1991 р. архів є структурним підрозділом Київської обласної державної адміністрації, підзвітним та підконтрольним голові обласної адміністрації та Державному комітету архівів України (з грудня 2010 р. – Державній архівній службі України).

У 2-ій половині ХХ – на початку ХХІ ст. ст. архівісти ДАКО займались створенням каталогів, електронних баз даних, анотованих реєстрів описів фондів, путівників та довідників, документальних виставок за актуальною тематикою, брали участь у виданні багатотомних праць, збірок документів, документальних публікацій. Документи установ та організацій, що були ліквідовані без правонаступника надходили на зберігання до ДАКО. Так, 1991 р., наприклад, у зв'язку з припиненням діяльності комуністичної партії та комсомолу України, на зберігання до архіву надійшли фонди архіву Київського обласного комітету комуністичної партії України.

На 1 січня 2011 р. у ДАКО знаходився на зберіганні 7041 фонд 2 мільйони 418938 справ⁹.

¹ Державний архів Київської області, Ф-1, оп. 319, спр. 987, арк. 5–10.

² Там само, оп. 295, спр. 8167, арк. 1.

³ Там само, оп. 333, спр. 41, арк. 1.

⁴ Там само, оп. 295, спр. 28959, арк. 131.

⁵ Там само, Р-910, оп. 1 спр. 11, арк. 14.

⁶ Там само, Р-907, оп. 6, спр. 34, арк. 2.

⁷ Там само, Р-910, оп. 2, спр. 7, арк. 1–13в.

⁸ Там само, Р-910, оп. 2, спр. 60.

⁹ Паспорт Державного архіву Київської області за 2010 р.

Впервые публикуются документы архивного фонда “Киевское губернское правление”, которые позволяют по-новому посмотреть на историю основания Государственного архива Киевской области – до 1782 г.

Ключевые слова: Киевский губернский архив; анкета; правила работы; архивариус; Государственный архив Киевской области.

There are firstly published the documents of “Kyiv Provincial Board”, that gives the new look on the establishment history of State Archives of Kyiv Oblast (till 1782).

Keywords: Kyiv Provincial Archives; questionnaires, the work rules, archivist, State Archives of Kyiv Oblast.

УДК [930.25:02]:378.4(477.83)Львівський університет"1894/1939"

О. А. ОСЕРЕДЧУК*

**БІБЛІОТЕКА АРХІВУ ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ (1894–1939):
ПРОБЛЕМИ РЕКОНСТРУКЦІЇ**

Досліджено збірки бібліотеки архіву Львівського університету та проблеми їхньої реконструкції. Вивчено шляхи наповнення збірки, проаналізовано її кількісний та якісний склад. Охарактеризовано тематику книжкових поповнень та визначено пріоритети у тематиці книг, які відбирали працівники архіву.

Ключові слова: збірка; архів; дарувальник; колекція; книгарня; Львівський університет.

Функціонування Львівського університету викликало зацікавлення у дослідників культури та науки у різні періоди. Особливого значення висвітлення історії навчального закладу набувало під час відзначення університетом низки ювілеїв. Зокрема, з цієї нагоди в університеті публікували чимало досліджень, присвячених *almae mater*. Особливу увагу також приділяли документальній спадщині, яка відображала діяльність вищої школи у Львові, тому від кінця XIX ст. для подібних досліджень виняткового значення набуває архів, який у своїх збірках акумулює значну частину документальних матеріалів.

Історія архіву Львівського університету має понад сто років. За час свого існування він пережив різні періоди, що відображено у наповненості його фондів. Документи архіву Львівського університету містяться у різних архівних установах. Здебільшого вони сконцентровані у Центральному державному історичному архіві у м. Львові (далі – ЦДІА у м. Львові) у фонді 146 (Галицьке намісництво), Державному архіві Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.) у фонді 26 (Львівський університет імені Яна Казимира) та фонді Р-119 (Львівський орден Леніна державний університет імені Івана Франка), архіві Львівського національного університету імені Івана Франка у фонді Р-119. У дослідженні проаналізовано джерельний комплекс фонду 26 Держархіву Львівської обл., який нараховує понад 30 тис. од. зб. Збережені матеріали відображають різні аспекти діяльності вищої школи у Львові впродовж 350 років її існування, однак вони становлять лише частину всіх документів, які функціонували у навчальному закладі. Значна кількість архівних матеріалів була втрачена внаслідок багатьох політичних

* *Осередчук Ольга Анатоліївна* – в. о. завідувача архівом Львівського національного університету імені Івана Франка, аспірант кафедри давньої історії України та архівознавства ЛНУ імені Івана Франка.

та військових подій, різноманітних катаклізмів. Зокрема, серед втрачених після Другої світової війни була бібліотека архіву Львівського університету. Дані про функціонування бібліотеки відображені у низці джерел, а саме: хроніках Львівського університету, звітах архіву та каталогах бібліотеки архіву¹.

Метою дослідження є вивчення збірки бібліотеки, відображення шляхів формування фонду, класифікації та виділення характерних рис видань, що надходили, способів забезпечення збереження та використання матеріалів.

Формування збірки бібліотеки датується кінцем ХІХ ст., а саме часом виокремлення архіву як підрозділу університету. У хроніці Львівського університету за 1898–1910 рр. зазначено, що протягом вказаного періоду працівники архіву уклали інвентар головних книг та фасцикул матеріалів, що функціонували до 1848 р.² Можна припустити, що поряд із різноманітними розпорядчими книгами до архіву також були передані перші позиції літератури. Підтвердженням цього можуть слугувати зазначені у каталозі такі книги: К. Шаллер “Засади поезії та вимови. Т. 2”, опубліковано у Варшаві у 1827 р. (далі Варшава, 1827); два томи “Літературного та наукового посібника” (Львів, 1875 р.); “Останні роки всесвітньої історії 1848–1875 рр” (Львів, 1878 р.) тощо³. Наявність власної бібліотеки в архіві була зафіксована у статуті Львівського університету. У ньому передбачено заборону вільного доступу до книг та актів, а винесення за межі архіву матеріалів потребувало спеціального дозволу сенату⁴.

Згадки про діяльність університетського архіву в різноманітних публікаціях про університет та про функціонування бібліотеки були не частими. Водночас проблематично відділити згадки про отримання літератури та документів, оскільки здебільшого для обох категорій використовували єдину назву – “книги”. Зокрема, у передмові до інвентаря архіву Львівського університету, опублікованого у 1917 р., зазначено, що для написання історії навчального закладу у 1894 р. до однієї аудиторії були знесені давні акти та книги з канцелярії, сховищ і різних складів у коридорах. Згодом частина цих книг стала основою для формування майбутньої бібліотеки архіву. Кількість давніх книг була незначною, оскільки, як наголошували укладачі інвентарю, матеріали до 1848/49 н. р. збереглись вибірково. Вони були у понищеному стані, тематично та хронологічно змішані⁵.

Фрагментарність інформації про функціонування та формування як самого архіву, так і його бібліотеки ускладнює реконструкцію історії та діяльності підрозділу. Оскільки такі підрозділи, як бібліотека, архів та інші наукові заклади протягом тривалого часу не зазнавали особливих змін та не відзначалися динамікою розвитку, університетські вчені у різноманітних публікаціях не надавали їм належної уваги. У друкова-

них матеріалах, які видавав університет, діяльності архіву присвячено лише кілька слів, або ж інформація взагалі була відсутня. Зокрема, у хроніках університету 1920-х років немає жодної згадки про діяльність архіву та наповнення бібліотеки. Дещо змінюється ситуація у середині 1930-х рр., коли з'являються окремі згадки про збірки бібліотеки. Репрезентабельним джерелом для відображення діяльності архіву є звітні матеріали архіву університету. У трьох звітах архіву у 1935–1938 рр. добре висвітлено інформацію про формування збірки бібліотеки. Зокрема, зі звіту архіву за 1935/36 н. р. дізнаємось, що бібліотека архіву у той час налічувала 503 позиції. Збірка за звітний рік зросла на 74 позиції в 93 томах. Керівництво архіву надалі продовжувало практику наповнення бібліотеки працями з архівної справи, вищу та середню школу у Галичині, збільшувало кількість каталогів рукописів. До найважливіших поповнень бібліотеки того року належать: “Щоденник устав та розпоряджень австрійської влади для Галичини з 1849–1911 років” у 70 частинах, який подарував ректор університету, та дві праці, подаровані міським закладом Львова, – др. Кароля Бадецького “Архів давніх актів міста Львова”, “Старопольський відділ. Т. 3: Адміністративно-судові книги та акти 1382–1787 рр”. У звіті також зазначено, що низку видань до збірки того року подарували Наукове Товариство у Львові і Товариство друзів науки у Вільнюсі. Водночас у Міністерстві віровизнання та освіти керівництво архіву придбало перших сім видань “Археюну”. Того ж року була проведена консервація фондів бібліотеки, зокрема, опрацьовано 53 книги та об'єднано в одну позицію 60 томів праці К. Вуржбаха “Біографічний словник”. Як зазначило керівництво архіву у звіті, ці позиції літератури давно потребували такого виду робіт⁶.

Наступного звітного 1936/37 н. р. керівництво архіву повідомляло, що збірки бібліотеки налічували 596 позицій, а станом на 24.11.1937 р. – 615 позицій. Отже, збірка бібліотеки за звітний рік зросла на 93 позиції в 159 томах. Пріоритети у виборі позицій та шляхи наповнення залишились такими ж, як минулого року. Комплектування збірки відбувалось шляхом придбання книг, зокрема, п'ятдесят одна позиція була закуплена в книгарнях Кравчинського, Маліновського та Зигмунда Ігла. Найціннішими набутками того року керівництво вважало рідкісні листівки з часу подій “Весни народів” 1848 р. у Галичині. У звітному році архів отримав у подарунок 42 позиції, зокрема, праці надійшли від ректоратів Ягеллонського університету та університету імені Йозефа Пілсудського⁷. Серед дарувальників того року відзначились також польська академія наук, Товариство наук у Львові, Товариство друзів науки у Вільнюсі, редакція польської лікарської газети у Львові. Низку праць бібліотека отримала у подарунок від авторів. Того ж року свої праці подарували д-р Амброс (Вільнюс), проф. д-р Гулевіч (Краків), проф. д-р Кременецький (Львів), ас. архіву м-р. Левицький. Керівництво уні-

верситету проводило також роботу з обміну друкованими матеріалами, що відображають діяльність вищих навчальних закладів Польщі. Серед них були: програми курсів, які читали, переліки, де зазначали інформацію про факультети і підрозділи, викладачів та службовців. Чимало з таких друкованих матеріалів передавали до бібліотеки архіву Львівського університету⁸.

Подібну інформацію про діяльність бібліотеки та формування збірки подано у наступному звіті за 1937/38 н.р. Зокрема, зазначено, що бібліотека архіву у звітний період нараховувала 778 позицій, збільшившись у такий спосіб на 132 позиції в 380 томах. Серед надходжень керівництво архіву особливо відзначало низку видань, подарованих ректоратом університету. Зокрема, “Звіт опіки за здоров’ям у Львові академічної школи за 1933 – 1935 рр.”; “Збір університетських уставів Львівського університету. Зош. 1: 1881–1903 рр.”; “Збірник уставів Ягеллонського університету. Зош. 1: 1892–1900 рр.”; “Академічні Закони”, 1878 р.; “Попередній дисциплінарний статут для університетів” та низку розпоряджень австрійської влади виданих для академічного сенату Львівського університету, що регулюють студії в університеті, екзаменаційні інструкції для факультетів – права, медичного і філософського⁹. Також керівництво архіву включило до бібліотечного інвентарю докторські праці, які були присвячені вищій освіті. Як і попереднього року, частина позицій була отримана за обміном з іншими навчальними закладами. Зокрема, ректорат вищої торгової школи у Львові надіслав видання, присвячені діяльності навчального закладу. Того ж року керівництво університету визначило одним з пріоритетних напрямів у формуванні збірки збір матеріалів для повної комплектації книг, які стосувалися історії Львівського університету. Виконуючи поставлене завдання, керівництво архіву звернулось з проханням до всіх наукових закладів, інститутів, клінік з проханням про передання до бібліотеки власних видань, таких, як пам’ятні книги, хроніки, звіти, ювілейні згадки тощо. Як зазначило керівництво архіву, акція не дала позитивних результатів, оскільки на поставлене завдання відгукнулись лише гістологічно-ембріологічний заклад, клініка внутрішніх хвороб та стоматологічна клініка, яка надіслала цілу низку власних видань¹⁰. Продовжено напрям комплектування фаховою літературою з архівної справи, зокрема, закуплено т. 14 і 15 видання “Архейон”, працю директора архіву гродських і земських актів Конарського “Сучасна архівістика польська та її завдання”, закуплено вісім позицій праць, присвячених архівознавству, які видала видавнича комісія архівознавчої секції Товариства любителів історії у Варшаві. Серед поповнень також варто зазначити про чотири томи Польського біографічного словника¹¹.

Поряд зі звітами архіву про формування збірки бібліотеки знаходимо інформацію у каталогах книг. Донині зберігся каталог книг бібліотеки архіву університету у двох томах, процес їхнього складання був

розпочатий у 1931 р., останні записи датують груднем 1938 р. Згідно з даними каталогів загальна кількість літератури становила 816 позицій. Невідомо, чи у 1939 р. був заведений наступний, третій том, каталогу, наразі його не виявлено.

Аналізуючи записи каталогу, можна схарактеризувати не лише процес ведення самого каталогу, а й формування збірки. Надходження літератури фіксували у книзі, де у спеціально розробленому бланку заносили відповідну інформацію: назва праці, дані про автора, від кого надійшла позиція, кількість примірників, час надходження праці. Укладачем каталогу був асистент архіву Антоній Кнот. Інформацію про укладача знаходимо у виправленнях помилок, де подано позначку про правильність виправлень. Ще одним важливим пунктом у характеристиці отриманих книг була позначка про обрамлення праці. У каталозі застосовано дві позначки – у твердій палітурці та брошура, про яку йдеться у більшості випадків.

Проаналізувавши каталоги, можемо схарактеризувати процес формування збірки бібліотеки, а саме: шляхи комплектування, вартість книг, дарувальників, місця закупівлі, тематику праць та ін.

Виходячи з даних каталогу, комплектування збірки відбувалось шляхом придбання книг, безоплатного надходження шляхом дарування, обміну літературою та передання праць від керівництва університету.

Подаровані праці надходили від приватних осіб та установ. Дарувальниками зазвичай виступали самі автори книг. Зокрема, до архіву подарували свої праці отець ЧСВВ Макарій Каровець, д-р Кароль Бадєцький, Владислав Тадей Віслоцький, д-р Станіслав Зайчковський та ін. Владислав Тадей Віслоцький 27.03.1935 р. подарував праці “Слов’янський конгрес в 1848 р. і польська справа” (Львів, 1927 р.) і “Таємні друки Закладу Оссолінських” (Львів, 1935 р.)¹². Ще двома авторськими подарунками є дослідження Кароля Левицького “Львівський Університет у 1809 р” та Премислава Домбковського “Проф. Станіслав Закшевський та його праця в науковому товаристві Львова”¹³. У 1936 р. подарунком до бібліотеки від автора надійшла подарункова праця отця Макарія Каровця “Ректори-українці Львівського Університету” (Жовква, 1936 р.)¹⁴. Наявність подібних праць підтверджує факт, що працівники архіву планово збирали літературу, яка стосувалась історії університету. Ще однією позицією у 1938 р. була подарована праця викладача Львівського університету Люції Харевічової про історіографію Львова. Того ж року від д-ра П. Домбковського отримано в подарунок дві книги – “Пам’ятка до відзначення 30-ти років праці проф., д-ра П. Домбковського (1897 – 1927)” та “Книга пам’яті Освальда Бальсера”, т. I – II (Львів, 1925 р.)¹⁵.

Професори та викладачі дарували до збірки бібліотеки не лише власні праці, а й наукові дослідження інших авторів. Зокрема, у 1936 р.

проф. Станіслав Лемпінський подарував працю Адама Урсела “Процес клериків латинської семінарії у Львові 1836 – 1839 рр” (Львів, 1935 р.)¹⁶. Цікавим є також подарунок від працівника архіву Ягеллонського університету д-р Г.Барича, який у 1935 р. поповнив збірку бібліотеки архіву трьома книгами, що стосувались діяльності Ягеллонського університету¹⁷.

Поряд з історичними дослідженнями до архіву надходили також дослідження з архівної справи. Зокрема, у січні 1935 р. Кароль Бадецький подарував власну працю “Архів міста Львова” (Варшава, 1934 р.). Того ж року Станіслав Зайчковський подарував свою книгу “Архидієцизіальний архів: латинські осередки Львова” (Львів, 1932 р.)¹⁸.

Значну кількість власних праць до збірки дарували магістри-випускники та студенти Університету. Саме, у 1934 р. п. Галаревічувна, студентка гуманітарного відділу, подарувала працю “Календар на 1934/35 академічний рік” (Львів, 1934 р.)¹⁹.

Також дарували книги працівники архіву Львівського університету. Зокрема, у 1935 р. асистент архіву Антоній Кнот подарував до архіву близько 30 позицій²⁰. У 1937 р. працівники архіву подарували до збірки власні праці, присвячені історії навчального закладу, а саме: Кароль Левицький, асистент архіву, подарував працю “Львівський університет та листопадове повстання” (Львів, 1937 р.), Антоні Кнот – “Францішек Смолка та Львівський університет” (Львів, 1937 р.)²¹.

Одним з постійних та найбільших дарувальників був директор архіву – Теофіл Модельський. Варто зазначити, що Модельський протягом 1930-х років постійно поповнював збірки бібліотеки. Майже усі подаровані ним праці були присвячені історії, освіті та культурі Польщі, університету. Чимало позицій отримано у спадок після смерті директора архіву Л. Фінкеля, які утворюють окремий фонд. Книги зі спадку Фінкеля надходили до збірки порційно, по кілька праць декілька разів на рік. На жаль, наразі не з'ясовано, де до цього часу зберігалась колекція і чому саме у такий спосіб її передавали. Наприклад, у 1938 р. до інвентарю записано понад 20 позицій літератури, які отримано зі спадщини проф. Людвіка Фінкеля. Більшість з них присвячені діяльності університету та розвитку історичної науки у Польщі.

Загалом характеризуючи отримані у подарунок праці, варто наголосити, що у більшості випадків хронологічно книги охоплюють першу третину ХХ ст. У каталозі також зазначали про стан книг, зокрема, йдеться, що у подарованій Т. Модельським праці авторства Казимира Твардовського “Екзаменаційні умови для кандидатів на викладачів середніх шкіл”, бракувало титульної картки²². Характеризуючи отримані позиції літератури, які залишились у спадок від проф. Фінкеля, варто зазначити, що певна їхня частина була особистим подарунком авторів та за їхнім пам'ятним підписом, про що йшлося у каталозі.

Крім приватних осіб книги до збірки дарували також інші навчальні заклади та наукові установи. На початку 1935 р. Польська академія наук подарувала до бібліотеки перший том “Польського біографічного словника”. Тоді ж до бібліотеки було подаровано перший том “Каталогу рукописів національної бібліотеки: збірки Раперсвільської бібліотеки”, виданий у Варшаві 1929 р. Перший том охопив з 1 по 1314 позицію каталогу, працю подарувала дирекція національної бібліотеки. Разом з цією позицією подаровано ще кілька праць, які стосувалися публікації джерел та діяльності бібліотек, зокрема Національної бібліотеки у Варшаві²³.

У 1935 р. ректорат Познанського університету подарував працю “Рільничо-Лісничий факультет Познанського університету. Звіт за перші 15 років існування 1919/20 – 1933/34” (Познань, 1934 р.)²⁴. Того ж року ректорат університету Йозефа Пілсутського у Вільнюсі подарував до бібліотеки працю, присвячену діяльності Варшавського університету у 1915–1935 рр.²⁵ У лютому 1935 р. Польське теологічне товариство подарувало працю “Ксьондз Казимир Вайс як людина та філософ (1865–1934)” (Львів, 1935 р.). Ще одним дарувальником було Товариство друзів науки з Вільнюса, яке до архіву передало праці Яна Око “Філософський семінар Г. Глодка”, Тадеуша Турковського “Матеріали до літературних та освітніх дій в Литві та Русі” та ін.²⁶ У 1937 р. наукове товариство у Львові подарувало до архіву чотири книги на історичну тематику, праці, видані у першій третині ХХ ст.

Книги також надходили від наукових інститутів, зокрема під 18.11.1934 р. у каталозі зафіксовано дарунок до бібліотеки від Інституту етнології – праця Яна Фалковського “Десятиріччя закладу етнології Університету у Львові (1924–34 рр.)” (Львів, 1934 р.)²⁷.

Дарувальниками книг до архіву були також факультети університету. Зокрема у червні 1935 р. від декана правничого відділу отримано працю Ернеста Тілла “Відозви Східно-галицької Комісії про цивільний кодекс від 1797 р” (Львів, 1904 р.). Того ж року від правничого факультету надійшло ще п’ять праць²⁸. Хронологічно подаровані книги охоплювали період від другої половини ХІХ ст.; усі отримані праці стосувались різних галузей права. Також книги до збірки передавав теологічний факультет. У листопаді 1934 р. від цього факультету була подарована праця “Теологічний факультет Університету (1918–1933 рр.)” (Львів, 1934 р.)²⁹.

У 1935 р. міський заклад Львова подарував до збірки працю Кароля Бадецького “Архів давніх актів міста Львова” та “Адміністративно-судові книги та акти за 1382–1789 рр” (Львів, 1935 р.).

Подарунки робили бібліотеки навчальних закладів Польщі. Зокрема у 1935 р. у подарунок від бібліотеки Ягеллонського університету з фонду дублетів отримано книгу “Університетські заклади у Кракові”

(1864 р.) та вісім томів “Річника лікарського відділу Краківського університету” (1838–1845 рр.)³⁰.

Архівні установи також дарували чимало праць до збірки. Зокрема, у 1935 р. від дирекції архіву у м. Торуні було подаровано працю Елени Пісковської “Матеріали до дослідження населення в архіві м. Торуня” та працю Мар’яна Магданського “З діяльності Архіву міста Торуня під польським керівництвом (1927–1934)”. Обидві праці опубліковані у Торуні 1935 р. Ще одним дарувальником був Військовий архів, який у 1937 р. подарував працю “Військовий архів: 1. Створення та розвиток. 2. Збірки військового архіву, 3. Інформація, запити, завірення” (Варшава, 1937 р.)³¹.

Квартальник Історичний подарував Львівському університету низку праць, серед них значна кількість присвячена архівній справі. Зокрема у 1937 р. до архіву була подарована праця Л. Мусіола “Архіви та архівація у воеводстві Шльонск” (Катовіце, 1936 р.). Цю працю разом з іншими було подаровано ректорату, а звідси передано до архіву³².

Книги до архіву дарували також музеї, зокрема у 1938 р. отримано три позиції від дирекції Народного музею у Варшаві. Серед них праця Стефана Казакевича “Бібліографія народного музею у Варшаві” (Варшава, 1935 р.) та ще дві, присвячені народному музею.

Загалом, аналізуючи подаровані книги від різних інституцій, доходимо висновку, що збірку здебільшого поповнювали наукові заклади та товариства. Подаровані книги, як правило, були присвячені діяльності цих закладів. Тематика книг різна, від праць, присвячених діяльності та історії закладу, до праць, присвячених окремим колекціям чи особам. Серед подарованих книг трапляються “нові” книги – видані протягом 1930-х років. Більшість з них опубліковані самим науковим закладом.

Ще одним джерелом поповнення збірки бібліотеки була купівля літератури. Зазвичай, книги закупляли в антикварних крамницях Львова. Наприкінці XIX – початку XX ст. книгарні користувались особливою популярністю. Серед них можна назвати крамниці Хьользя, Грунда, Зигмунда Ігла та ін. Вартість книг була різною та становила від 1 до 150 зл. за позицію. За часовими рамками це книги, опубліковані від поч. XIX ст. до 1930-х років, серед них найбільшу кількість становили праці кінця XIX ст. – початку XX ст.

Багатим на купівлю книг став 1934 р., коли у листопаді в польській антикварній крамниці Хьольза у Львові, що була розміщена на вул. Трибунальська, 8, придбано чимало позицій. Зокрема за 40 зл. куплено “Каталог рукописів бібліотеки Ягеллонського університету” авторства д-р Владислава Віслоцького (1877 р.). Усі придбані книги, крім зазначеного інвентарного номера, на відміну від подарованих чи переданих від ректорату, мали теж посилання на лист закупівлі. Зокрема попередньо названа книга мала номер купівельного листа Lp36/34-35³³. Книги

початку ХХ ст., зазвичай, мали невисоку вартість – 1,5–2 зл. Вартість книг залежала не лише від часу видання, а й від теми, якій була присвячена праця. Найчастіше закупляли книги, присвячені дослідженням з історії освіти та науки. У каталозі є також чимало праць, присвячених історії Галичини та Львова. Керівництво архіву закупляло чимало німецькомовної літератури, хоча основну частину все ж становили книги польською мовою. Часто антикварні крамниці робили знижки на книги, які закупувались до бібліотеки. Зокрема, у 1934 р. на вісім куплених позицій в антикварній крамниці Хользла зробили знижку у 10 %.

Наприкінці 1934 – початку 1935 рр. чимало книг було закуплено в антикварній крамниці Зигмунта Ігла, розміщеній у Львові на вул. Баторія, 34*. Серед придбаних у цій книгарні праць однією з найдавніше опублікованих була книга Якоба Августа Гоппе “Старе та нове в історії Галичини та Лодомерії” (Відень, 1792 р.). До архіву вона надійшла 12.01.1935 р., вартість книги становила 5 зл.³⁴

Ще одним місцем купівлі книжок була крамниця “Книжкова міль”, що належала Мойжешу Рубіну**. Вона була розташована у Львові на вул. Баторія 18. У цій книгарні придбано три томи праці Войцеха Кентринського “Каталог рукописів народної бібліотеки імені Оссолінських” (Львів, 1881–1898 рр.). Вартість придбаних книг становила 20 зл. У цій же крамниці куплено ще дві праці – “Бібліографія ювілею Ягелонського університету” та “Польські збірки”³⁵. У квітні 1935 р.

* Давид Ігель був одним із перших антикварів Львова, який розпочав свою діяльність з кінця ХVІІІ ст. Його родина протягом майже 150 наступних років тримала у Львові першість серед книгарсько-антикварної братії. Постійними клієнтами Ігеля були викладачі Львівського університету. У 1816 р. діяльність Д. Ігеля була легалізована, і він відкрив першу у Львові антикварну крамницю. Наступником книгаря став його син Зигмунт, який у 1863 р. отримав концесію на антикварню на вул. Сикстуській (Дорошенка). Після смерті З. Ігеля у 1870 р. його справу продовжили три сини: Юзеф, Муніш та Лейб. Книгарні родини Ігелів проіснували до 1939 р., аж поки не були націоналізовані.

** Діяльність книжкова крамниця “Книжкова міль” розпочала у кінці 1917 р. по вул. Баторія, 4, власником якої був Мойжеш Герш Рубін. Подання про отримання концесії він подав ще у 1914 р., однак тоді на заваді став початок війни. Книгарня “Книжкова міль” була розташована у престижному районі міста, про її високий рівень свідчать також низка укладених книгарських каталогів. Від 1926 р. М. Рубін брав участь у “Дешевих тижнях книжки”, які щовесни організувала професійна організація книгарів з метою ліквідації завалів літератури, що не користується попитом. Зокрема, у каталозі зазначено, що Університет теж брав активну участь у закупівлях в межах промоції. Наприкінці 1937 р. книгарня змінила місце свого розташування – з вул. Баторія 18 до будинку під № 6, одного з найпрестижніших у Львові. Особливої кризи зазнала у роки перед Другою світовою війною, як і вся галузь загалом.

низку книг було закуплено у книгарні “Губринович та син”, розташованій на пл. Катедральній, у Львові*. Купівлю здійснено під час акції “Тиждень дешевої книги”. Зокрема, куплено такі праці – “Щоденник Франциска Смолки 1848 – 1849 в листах до дружини”, яку видав Станіслав Смолка (Львів, 1913 р.), придбаної за 0,8 зл.; Антонія Курки “Діяльність та таємниці львівської поліції 1772–1918 рр” (1930 р.), придбаної за 2,5 зл. та ін.³⁶.

Найдавнішою книгою, що була куплена на початку ХХ ст., стала “Відповідь на дискусії про заснування Єзуїтської академії у Львові”, яка опублікована у 1760 р. Книга придбана за 12 зл. в антикваріаті З.Ігла³⁷. Загалом варто зазначити, що в антикварній крамниці З. Ігла закупляли чимало старих книг, більшість з них були німецькою мовою і стосувались історії Галичини та Польщі. Близько тридцяти праць у 1937 р. знову було закуплено у антикварній крамниці З. Ігла, всі вони стосувалися історії Польщі та Галичини у період другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

У 1937 р. шість праць було закуплено у книгарні Людвіка Чижа, розміщеній на вул. Театинській, 27, у Львові. За усі куплені праці керівництво архіву сплатило 2,1 зл.³⁸

Окремо можна виділити куплену літературу, присвячену архівній справі. У квітні 1935 р. до збірки бібліотеки у книгарні Губриновича закуплено праці Степана Сохоневича “Крайовий архів актів гродських і земських у Львові” (Львів, 1912 р.) та Алойзи Вініажа “Архів Намісництва у Львові” (Львів, 1909 р.), разом з якою опрацьована праця “З дій архіву Намісництва” (Львів, 1909 р.). Вартість обох книг становила 2 зл.³⁹ У 1937 р. в книгарні Кравчинського, яка була розташована на пл. Катедральній у Львові, придбано низку праць, присвячених архівній праці. Зокрема, куплено працю д-р Казимира Конарського “Сучасна польська архівістика та її завдання” (Львів, 1929 р.), вартість праці 9 зл.⁴⁰.

У 1935 р. куплено 20 частин періодичного видання “Архейон”, з них перші сім – в адміністрації видання за 42 зл., а наступні п’ять частин отримані у подарунок від редакції⁴¹.

* Діяльність славетної фірми “Губринович та Шмідт” розпочалась у 1868 р. та продовжувалась до 1939 р. Її засновником став книгар та видавець Владислав Людвік Губринович. Він спільно з В. Шмідтом придбав колишню книгарню Г. Калленбаха та відкрив на її місці власну. Станом на 1876 р. співзасновники мали вже три філії: в Ярославлі, Сокалі та Стрию. У 1908 р., після смерті Владислава Шмідта, частку книгарні викупляє син Губриновича Казімеж, а назва книгарні змінилась на “Губринович та син”. Фірма продовжила видання художньої та історичної літератури і розширила сферу своїх інтересів медичною та природознавчою літературою. У 1935 р. К. Губринович продав частину книгарні видатному книгарю Олександру Кравчинському, залишивши за собою тільки видавництво. У вересні 1939 р., після приходу радянської влади, книгарня була конфіскована.

Ще одним місцем закупівлі була книгарня “Книги”, на вул. Чарнецького, 12, де у 1938 р. куплено працю Адама Островського “Збірка приписів про академічні школи”, видання спільне, опубліковане у 1938 р., видавництво Львів-Варшава, вартість праці 6,4 зл.⁴²

Одна позиція у 1938 р. була придбана у книгарні “Наша книга”, розміщена у Варшаві – праця авторства Серафіма Томаша “Шкільна влада у 1917/18 – 1937/38 рр” (Варшава, 1938 р.), за ціною 6,35 зл. Понад 15 позицій у 1938 р. куплено у антикварній крамниці Рубіна Мулківськова, що була розташована у Львові на вул. Баторія, 6⁴³.

Книги, які поповнювали збірки бібліотеки, купували не лише у книгарнях м. Львова. Зокрема, у червні 1935 р. в книгарні Фішлера у Варшаві придбано 5 позицій літератури. Вартість книг була невисока, не перевищувала 5 зл. Книги стосувались історії та діяльності видатних персоналій. Зокрема, куплено працю д-ра Віктора Ганха “Кафедра історії польської літератури у Львівському університеті (1826–1904)” (Львів, 1912 р.) за 1,5 зл.; д-ра Броніслава Юбриновича “Антоній Матецький (1821–1913)” (Львів, 1920 р.) за 3 зл. тощо. Ще дві праці, присвячені вищим школам Львова, придбано у Кракові в книгарні Фрієдлайна, за ціною по 2 зл.⁴⁴

Серед найдорожчих покупок до збірки була “Біографічна енциклопедія Австрійської імперії Уерзбаха” д-ра Константа (Відень, 1856–1891 рр.) у 60 частинах. Придбана праця в антикварній крамниці З. Ігла, вартість покупки становила 485 зл. У каталозі зафіксовано, що до архіву книга надійшла 08.05.1935 р. У тій же крамниці куплено ще три книги. До цієї покупки також долучився подарунок від книгарні – праця Моріса Фрейхера “Зала історії польського повстання 1846 року” (Відень, 1867 р.); Клавдія Жильського “Стосунки матеріальні та інтелектуальні серед правничої молоді Львівського університету” (Львів, 1912 р.)⁴⁵.

Крім книгарень книги купувались також у видавництвах. У 1937 р. керівництвом архіву куплено працю Густава Каленського “Бракування актів” (Варшава, 1934 р.). Книгу куплено у видавничій комісії архівної секції товариства любителів історії у Варшаві вартістю 1 зл. Водночас до бібліотеки надійшло ще шість книг від того ж товариства вартістю 1 зл. Усі придбані книги пов’язані з архівною справою та діловодством. Серед них можна назвати праці Стефана Стасика “Настанови канцелярні для публічного адміністративного керівництва в теорії та практиці”, Т. Мантауфела “Виказ актів – практичні поради” тощо⁴⁶.

Ще одним місцем купівлі книг був Оссолінеум, де в лютому 1935 р. за 24 зл. було придбано працю Казимира Хлендовського “З минулого нашого та чужого” (Львів, 1935 р.). У 1938 р. за 40 зл. у Товаристві друзів Оссолінеум у Львові придбано працю “Інвентар рукописів бібліотеки закладу імені Оссолінських”, частина 1, яка охопила номери

1 505–5 500, та частину 2, яка охопила номери 5 501–6 000. Частину позицій у 1938 р. куплено у Касі імені Мянновського, яка була розташована у Варшаві на вул. Новий Світ, 72. Зокрема від цієї установи надійшла праця Франциска Кацьки “Отець Станіслав Стояловський і його суспільно-політична діяльність” (Львів, 1937 р.), куплена за 3,20 зл.⁴⁷

Книги також купувались і в приватних осіб. Зокрема до збірки бібліотеки потрапила низка книг, куплених в Антонія Ліске, сина Ксаверія Ліске. Дванадцять книг придбані в березні 1935 р. за 200 зл. Серед них такі праці, як “Розправи” у 12 копіях, які були опрацьовані разом; “Розправи та рецензії”, разом опрацьовано 17 розправ та 391 рецензія; “З’їзд в Познані у 1510 р” (Краків, 1875 р.); “Іноземці в Польщі” (Львів, 1876 р.) та ін.

Ще одним джерелом надходження книг до збірки бібліотеки був обмін матеріалами. Зазвичай його вели з іншими навчальними закладами та науковими установами. Найчастіше шляхом обміну до бібліотеки потрапляли такі книги: склад університету, навчальні програми, каталоги, видання окремих наукових праць. Більшість позицій літератури спочатку надходили до ректорату, який передавав їх до архіву. Особливе значення в наповненні збірки мали передані праці від ректорату. Ці праці стали основою для формування збірки на початках організації архіву Університету. Серед книг цієї групи найчастіше трапляються праці від початку ХІХ ст., але давніх книг незначна кількість. Отримання книг від ректорату наприкінці 1930-х рр. стало основним джерелом наповнення збірки бібліотеки. Отримані від ректорату книги були різного характеру та хронологічно охоплювали різний час. Зокрема, серед них було чимало праць, присвячених розпорядчим актам та матеріалам, які регламентували роботу навчальних закладів.

У 1938 р. за один день, запис від 11.01.1938 р., від ректорату університету отримано понад 40 позиції літератури. Усі книги присвячені діяльності вищих навчальних закладів Польщі, серед яких подано перелік викладів у різних університетів; інструкції для працівників, зокрема для допоміжного персоналу; устави кінця ХІХ – початку ХХ ст.; розпорядження уряду, які стосувалися освіти, зокрема про допуск жінок до навчання на медичному факультеті та ін.⁴⁸

Серед збірок бібліотеки також різні архівні матеріали, зокрема каталоги книг, предметів, цінних матеріалів, регламенти. До цієї групи належав “Каталог портретів університету Яна Казимира”. Як зазначено у каталозі, він належав до старих збірок архіву та виконаний у машинописі, а також “Регламент вписів Університету в 1934/35 академічному році”, опублікованих в 1934 р. у Львові, передані до бібліотеки ректоратом університету⁴⁹.

Як уже було зазначено, каталоги збірки охоплювали два томи, другий том завершується останнім записом від 17.12.1938 р. За 1938 р. до бібліотеки надійшло 189 позицій, з них 23 % куплено; 1937 р. – 96 по-

зицій, 58 % куплено; 1936 – 49 позицій, з них 43 % куплено; 1935 р. – 153 позиції, 51 % куплено.

Надходження книг до бібліотеки у 1930 рр. має такі тенденції: купівля книг поступово знижувалась, натомість збільшувалась кількість подарованих позицій. Так, у 1938 р. до архіву надійшло 189 позицій, з них 77 % – подаровані. Натомість ще у 1935 р. із 135 отриманих позицій 2/3 були закуплені у книгарнях та антикварних крамницях.

За тематикою виокремлюють такі групи:

- присвячені історії та діяльності Львівського університету. Ця група незначна, репрезентована лише окремими дослідженнями, виданими до відзначення певної події;
- праці, присвячені вищим школам Польщі. Найбільша група, охоплює книги, видані із середини ХІХ ст. та Австрійської імперії;
- історія Польщі;
- архівна справа;
- періодика;
- загальна історія та ін.

Варто наголосити, що найпоширенішою мовою серед книг була польська, почасти – німецька, зрідка – українська.

Сьогодні доля бібліотеки невідома, є припущення що вона могла бути долучена до книгозбірень бібліотеки університету з приходом радянської влади. Проте серед інвентарів бібліотеки наразі не віднайдено записів про подібну збірку.

¹ Kronika Uniwersytetu Lwowskiego I. (1894/5–1897/98). – Lwow: nakladem senatu akademickiego c.k. Uniwersytetu Lwowskiego. – 1899. – 265 s.; Kronika Uniwersytetu Lwowskiego II. (1898/9–1909/10). Zestawil Dr. Wiktor Hanh. – Lwow : nakladem senatu akademickiego c.k. Uniwersytetu Lwowskiego. – 1912. – 710 s.; Kronika Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie za rok szkolny 1920–1921 za rektoratu prof. d-ra Emanuela Macheka. – Lwow. – 1923. – 65 s.; Ф. 26, оп. 14, спр. 2021, 2098, 2170; оп. 15, спр. 1339, 1340.

² Kronika Uniwersytetu Lwowskiego / Zestawil Dr. Wiktor Hanh. – Lwów. – 1912. – Т. 2. (1898–1910). – S. 685.

³ Держархів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.), ф. 26 (Львівський університет імені Яна Казимира), оп. 15, спр. 1339, арк. 2.

⁴ Держархів Львівської обл., ф. 26, оп. 14, спр. 1011, арк. 8–8 зв.

⁵ Inwentarz archiwum uniwersytetu Lwowskiego / Zestawil prof. dr. Ludwik Finkel. – Lwów. – 1917. – S. XI.

⁶ Держархів Львівської обл., ф. 26, оп. 14, спр. 2021, арк. 3 зв.

⁷ Держархів Львівської обл., ф. 26, оп. 14, спр. 2098, арк. 13.

⁸ Там само.

⁹ Держархів Львівської обл., ф. 26, оп. 14, спр. 2170, арк. 6.

¹⁰ Там само, арк. 7.

¹¹ Там само.

¹² Держархів Львівської обл., ф. 26, оп. 15, спр. 1340, арк. 21.

¹³ Там само, арк. 27.

¹⁴ Там само, арк. 34.

- ¹⁵ Там само, арк. 89.
- ¹⁶ Там само, арк. 23.
- ¹⁷ Там само, арк. 28.
- ¹⁸ Там само, арк. 32.
- ¹⁹ Держархів Львівської обл., ф. 26, оп. 15, спр. 1339, арк. 25.
- ²⁰ Держархів Львівської обл., ф. 26, оп. 15, спр. 1340, арк. 40.
- ²¹ Там само, арк. 79.
- ²² Там само, арк. 43.
- ²³ Там само, арк. 29.
- ²⁴ Там само, арк. 28.
- ²⁵ Там само, арк. 34.
- ²⁶ Там само, арк. 31.
- ²⁷ Там само, арк. 13.
- ²⁸ Там само, арк. 33.
- ²⁹ Там само, арк. 12.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само, арк. 36.
- ³² Там само, арк. 63.
- ³³ Держархів Львівської обл., ф. 26, оп. 15, спр. 1339, арк. 30.
- ³⁴ Держархів Львівської обл., ф. 26, оп. 15, спр. 1340, арк. 18.
- ³⁵ Там само, арк. 54.
- ³⁶ Там само, арк. 32.
- ³⁷ Держархів Львівської обл., ф. 26, оп. 15, спр. 1339, арк. 16.
- ³⁸ Там само, арк. 70.
- ³⁹ Там само, арк. 27.
- ⁴⁰ Там само, арк. 72.
- ⁴¹ Там само, арк. 28.
- ⁴² Там само, арк. 90.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Там само, арк. 32.
- ⁴⁵ Там само, арк. 35.
- ⁴⁶ Держархів Львівської обл., ф. 26, оп. 15, спр. 1340, арк. 61.
- ⁴⁷ Там само, арк. 88.
- ⁴⁸ Там само, арк. 83.
- ⁴⁹ Там само, арк. 72.

Исследование посвящено собранию библиотеки архива Львовского университета, а также проблемам его реконструкции. Изучено пути пополнения сборника, проанализировано его количественный и качественный состав. Охарактеризовано тематику книг и определено приоритеты в тематике книг, которые отбирались сотрудниками архива.

Ключевые слова: собрание; архив; даритель; коллекция; книжный магазин; Львовский университет.

Research is devoted to collection of the library archives at the University of Lviv and the problems in its reconstruction. Studied ways to replenish the collection, analyzed its quantitative and qualitative composition. Characterized by themes of books and prioritize topics of books that were selected staff of the archive.

Keywords: collection; archive; the donor; the collection; bookstore; Lviv University.

УДК [930.253:94](470+571)"1877/1878"

Н. Н. ВОРОБЬЕВА*

**“РУССКАЯ ЖОРЖ САНД”
(ОБ ОДНОМ НЕИЗВЕСТНОМ АРХИВНОМ ИСТОЧНИКЕ
ПО ИСТОРИИ РУССКО-ТУРЕЦКОЙ ВОЙНЫ 1877–1878 гг.)**

Йдеться про знайдені автором у фондах Російського державного військово-історичного архіву (РДВІА) “Спогади” графині Є. В. Салиас де Турнемир, присвячених одній із найзначніших подій ХІХ ст. – російсько-турецькій війні 1877–1878 рр.

Ключові слова: Є. В. Салиас де Турнемир; Євгенія Тур; письменниця; твори; Гурко; війна.

Графиня Елизавета Васильевна Салиас де Турнемир (1815–1892) (псевдоним Евгения Тур) – известная русская писательница, фигура неординарная, в чем-то даже скандальная, активная сторонница движения за права женщин, “русская Жорж Санд”, как называли ее современники. Она была родной сестрой знаменитого драматурга А. В. Сухово-Кобылина и матерью Е. А. Салиаса де Турнемира, прославившегося своими историческими романами. Ее дочь Мария была замужем за героем русско-турецкой войны 1877–1878 гг., видным государственным деятелем генералом И. В. Гурко. Литературное творчество Евгении Тур, некогда весьма популярное, не выдержало проверку временем, но ее жизненный путь оставил заметный след в общественной жизни России середины ХІХ в.

Е. В. Салиас де Турнемир была представительницей старинного дворянского рода Сухово-Кобылиных, происходившего, как и Романовы, от боярина Андрея Ивановича Кобылы. В имении Сухово-Кобылиных – Кобылинке Мценского уезда Тульской губернии – хранились семейные реликвии, свидетельствовавшие о том, что предки писательницы по отцовской линии играли значительную роль еще при дворе Ивана Грозного.

Отец Елизаветы Васильевны – Василий Александрович Сухово-Кобылин (1784–1873) – герой Отечественной войны 1812 г., предводитель подольского дворянства. Степенный, с гордой осанкой, седов-

* *Воробьева Надежда Николаевна* – аспирант Института славяноведения РАН.

ласый полковник-конноартиллерист в отставке, лишившийся глаза в сражении с французами, являл собой живую историю. Георгиевский крест 4-й степени был вручен ему великим князем Константином Павловичем, а прусский орден “За достоинство” он получил от героя Ватерлоо прославленного фельдмаршала Блюхера.

Мать – Мария Ивановна, урожденная Шепелева (1789–1862), отличалась не только красотой, но и образованностью. Чрезвычайно экспрессивная, вспыльчивая, она обладала незаурядным умом, интересовалась наукой, искусством, занималась переводами философских сочинений. В 1814 г. она вышла замуж за В. А. Сухово-Кобылина. Спустя год на свет появился их первенец – дочь Елизавета. Затем родились еще трое детей – сын Александр (1817–1903) и две дочери Евдокия (1819–1896) и Софья (1825–1867).

Родители придавали большое значение образованию молодого поколения. Детям с юных лет прививали любовь к искусству, литературе и философии. С самого раннего возраста к ним были приставлены, кроме няни, гувернантка-француженка и гувернер-немец. Им преподавали известные профессора Московского университета: поэт и переводчик С. Е. Раич¹, ученый-юрист Ф. Л. Морошкин². Курс истории и культуры детям Сухово-Кобылиных читал критик, журналист, историк, этнограф, философ, редактор и издатель журнала “Телескоп” Николай Иванович Надеждин.

Результаты не заставили себя ждать. Молодое поколение прослывало фамилию Сухово-Кобылиных. Александр стал одним из выдающихся русских писателей и драматургов XIX в., чьи пьесы “Свадьба Кречинского”, “Смерть Тарелкина” и сейчас украшают театральные афиши. Софья – известна как талантливая пейзажистка, первая женщина, окончившая Академию художеств с золотой медалью. Не проявила себя на профессиональном поприще только Евдокия. Но она была так хороша, нежна и добра, что все звали ее Душа, Душенька. И. В. Тургенев писал о ней как о человеке редкого обаяния и душевной привлекательности³. Влюбленный в нее поэт Н. П. Огарев посвятил ей цикл стихотворений под названием “Buch der Liebe” (“Книга любви”). По мнению критиков, этот цикл можно считать лучшим в его поэтическом творчестве. Важным источником вдохновения Огарева в начале 40-х годов были письма к той же Е. В. Сухово-Кобылиной⁴. Выйдя замуж за камергера Импера-

Елизавета Васильевна Салиас
де Турнемир
(Евгения Тур).

Генерал-фельдмаршал
Иосиф Владимирович Гурко.

торского двора, богатого помещика М. Ф. Петрово-Солово⁵, Евдокия стала придворной дамой.

В своем доме напротив Страстного монастыря, недалеко от Тверской улицы (впоследствии он получил название “Дом Фамусова”), Мария Ивановна завела один из лучших салонов Москвы. Исключительные качества хозяйки привлекали в ее гостиную известных писателей, поэтов, общественных деятелей. Вечерние собрания у Сухово-Кобылиных историк А. Л. Погодин называл средоточием литературного движения, ареопагом печатных явлений⁶.

Между Н. И. Надеждиным и Елизаветой Васильевной возникло необыкновенно сильное взаимное чувство. Роман учителя и ученицы вызвал страшный скандал в семье. Родители не могли согласиться на брак дворянки с поповичем. Тяжелые переживания серьезно подорвали здоровье девушки, и “взбалмошную Лизу” было решено увезти на воды в Европу. Определенные надежды возлагались и на то, что время и расстояние “излечат” влюбленных. Усилия семьи не прошли даром, и спустя несколько лет, предположительно в 1837 г., Елизавета Васильевна вышла замуж во Франции за представителя древнего графского рода Анри Салиаса де Турнемир. Согласно официальным документам, Салиасы вели свою родословную с 1284 г.

После свадьбы молодые переехали в Москву. Василий Александрович перекрестил своего зятя из Анри (Генриха) в Андрея Ивановича, заявив, что не хочет, чтобы его внуки были Генриховичами⁷. Современники довольно скептически отзывались о графе Салиас де Турнемир. Красавец, веселого нрава, наделенный талантом художника, он обладал задатками авантюриста: задумав наладить производство в России шампанского, промотал на этом предприятии все состояние жены. Московскую публику раздражали его сатирические эпиграммы, сыпавшиеся на знатных представителей общества. В 1844 г. граф Салиас де Турнемир за участие в дуэли был выслан во Францию. Его жена и трое малолетних детей: сын Евгений (1840–1908), дочери Ольга (1842–1901) и Мария (1842–1906) остались в России. В дальнейшем Е.А. Салиас де Турнемир прославился как автор исторических романов “Пугачевцы”, “Аракчеевский сынок” и др. В начале XX в. критики называли его “последним литератором, на котором покоилось благословение Герцена и Огарева”⁸. Ольга вышла замуж за К. Н. Жукова. Самая младшая Мария стала женой генерал-фельдмаршала И. В. Гурко.

После отъезда мужа Елизавета Васильевна оказалась “соломенной” вдовой. В это время и проявился ее твердый волевой характер. Не имея средств к существованию, она занялась литературным ремеслом. В 1849 г. под псевдонимом Евгения Тур Елизавета Васильевна публикует первую повесть “Ошибка”, которая имела большой успех.

О происхождении псевдонима писательницы ходили разные слухи. Некоторые усматривали в нем сокращение от “Тургенев”, подозревая роман начинающего дарования с известным писателем. На самом деле, как вспоминал Евгений Салиас де Турнемир, мать «безумно любила имя “Евгений” и “Евгения”. Она же была страстная поклонница Пушкина и, в частности, “Онегина”. Отсюда... имя Евгения взяли без дальних разговоров. Потом стали искать фамилию. “Евгения Саль” – сокращенное от “Салиас”, но “саль” по-французски “грязный”, – некрасиво, “Евгения Льяс” – не звучно, “Евгения Немир” – длинно. И всем понравилось “Евгения Тур”»⁹. Через некоторое время все заговорили о новой талантливой писательнице, что было редкостью в XIX в.: женщине-писательнице сложно было добиться признания среди своих коллег-мужчин и успеха у широкой публики. Такими были традиции в обществе, такой была и степень эмансипации.

“Первое произведение, замеченное публикой и расхваленное критикой, конечно, ввело мою мать сразу в тогдашний литературный круг, – вспоминал сын, – и в доме нашем стали бывать такие личности, как Грановский¹⁰, Шевырев¹¹, Станкевич¹²... но вместе с ними снова появились и старые друзья – Раич и М. А. Максимович¹³, прежние наставники матери по русскому языку и литературе. <...> Моя мать обладала удивительной способностью всю жизнь сочетать в себе женщину, трудящуюся без устали, не покладая рук, то есть пера, с женщиной светской в широком смысле слова...”¹⁴. Действительно московский дом Елизаветы Васильевны превратился в литературный салон, где часто бывали: Н. П. Огарев, И. С. Тургенев, В. П. Боткин, М. Н. Катков, Е. П. Ростопчин, Н. С. Лесков, С. В. Энгельгардт и др.

Через два года вышел в свет роман “Племянница”, в котором графиня Е. В. Салиас проявила себя уже вполне зрелым литератором. Популярность Евгении Тур была такова, что журнал “Современник” отложил публикацию анонсированного романа Н. А. Некрасова “Мертвое озеро” с тем, чтобы дать место ее новому произведению. Расчет издателей оказался верным. По признанию И. С. Тургенева, “блестящие надежды, возбужденные госпожою Тур, оправдались настолько, что уже перестали быть надеждами, и сделались достоянием нашей литературы: дарование госпожи Тур, слава Богу, не нуждается в поощрении и может с честью выдержать самую строгую оценку”¹⁵. Роман “Пчела” явился вершиной профессиональной деятельности Евгении Тур.

Последующие произведения роман “Три поры жизни” (1853–1854), повести “Долг” (1850), “Две сестры” (1851), “Заколдованный круг”

(1854), “Старушка” (1856), “На рубеже” (1857), пьесы “Первое апреля” (1851) и “Чужая душа – потемки” (1852) были встречены более сдержанно.

В соответствие с идеалами феминизма героини романов Евгении Тур, в отличие от мужских персонажей, выделялись своим умом и нравственными достоинствами (“Ошибка”, “Племянница”). Сочинения писательницы отражали ее смелые взгляды на воспитание и образование женщины, ее роль в обществе. В силу этого новаторство Евгении Тур воспринималось критиками как отступление от литературного канона, а переосмысление традиционных стереотипов оказывалось неприемлемым. Так, анонимный рецензент, откликнувшийся на роман “Племянница”, призывал автора: “Не надо переделывать мужчин: они удивительно хорошо подобраны к женщинам и их настоящему счастью”¹⁶. Произведения вызвали сильный резонанс в литературных кругах России. Многочисленные дискуссии и статьи, принадлежавшие перу крупнейших писателей и критиков, в значительной мере способствовали популяризации творчества Евгении Тур. “Сальяс, графиня Елизавета Васильевна <...> стоит во главе современных русских писательниц. Произведения ее известны всей читающей публике”, – отмечалось в “Словаре русских писательниц” за 1865 г.¹⁷

В середине 1850-х–1860-х гг. Евгения Тур сосредоточилась на критике и публицистике. На страницах таких известных периодических изданий, как “Русский вестник”, “Отечественные записки”, “Библиотека для чтения”, “Северная пчела”, “Время” и других, она вновь обратилась к вопросу о положении женщин в обществе. Феминистские воззрения дали основание современникам называть ее “русской Жорж Санд”. В дальнейшем она выступала в качестве литературного критика произведений как классиков – Л. Н. Толстого, Ф. М. Достоевского, И. С. Тургенева, так и молодых литераторов – М. В. Авдеева, Н. Д. Хвоцинской¹⁸. Весьма плодотворным было ее сотрудничество с одним из наиболее авторитетных изданий – “Русским вестником”. Начиная с 1857 г. в этом журнале печатались ее статьи критико-биографического характера. Однако спустя три года Евгения Тур отказалась от сотрудничества вследствие полемики со всемогущим редактором М. Н. Катковым. Поводом для разрыва послужила опубликованная в “Русском вестнике” статья Евгении Тур “Госпожа Свечина”¹⁹. Катков сопроводил материал редакционными комментариями, которые вызвали острые прения с автором. В связи с этим известный публицист Д. И. Писарев критиковал “Русский Вестник” за то, что он “не уважает умственной самостоятельности своих сотрудников”²⁰.

В 1861–1862 гг. Е. В. Салиас издавала в Москве журнал “Русская речь”, освещавший вопросы литературы, истории, искусства, общественной жизни в России и на Западе. Редактировать издание ей помогал журналист, историк и давний друг семейства Е. М. Феоктистов²¹.

Въезд генерала Гурко
в Софию.
Худ. Д. Гюдженов.

“Русская речь” занимала видное место в ряду органов печати умеренного либерализма. В мае 1861 г. (с № 39) журнал объединился с “Московским Вестником”. В связи с этим преобразованием общая редакция перешла к Е. М. Феокистову, который взял на себя также заведование политическим отделом, за Евгенией Тур осталась литературная часть издания. Вследствие финансовых трудностей журнал просуществовал всего год. Скептически относившийся к новым веяниям поэт и переводчик Б.Н. Алмазов посвятил этому событию ехидную стихотворную пародию «Похороны “Русской Речи”», где были такие строки:

Пал журнал новорожденный –
Орган женского ума,
И над плачущей вселенной
Воцарилась снова тьма...

Одним из сотрудников “Русской Речи” был историк и публицист, профессор всеобщей истории Московского университета Г. В. Вызинский (1834–1879), поляк по происхождению, видный деятель польской эмиграции, впоследствии участник польского восстания 1863 г. Будучи, по словам Герцена, натурой “доброй и экзальтированной”, графиня Е. В. Салиас увлеклась им и его идеями и стала яркой сторонницей движения за освобождение Польши. Она также сочувствовала студенческому движению, участником которого был ее сын²². В этот период “дом ее сделался мало-помалу сборищем бог знает какого люда, – вспоминал Е. М. Феокистов, – все это ораторствовало о свободе, равенстве, о необходимости борьбы с правительством и т. п.”²³.

В результате за графиней Е.В. Салиас было установлено полицейское наблюдение, которое было снято только в 1882 г. Опасаясь высылки, она покинула Россию в конце 1861 г. и уехала во Францию, откуда вернулась только в 1869 г. За границей она не прекратила своей литературной и общественной деятельности, участвовала в благотворитель-

ных инициативах в пользу русских эмигрантов, о чем свидетельствуют письма к графине Салиас одного из организаторов студенческого политического клуба “Гейдельбергской читальни” В. Ф. Лугинина.²⁴ В этот период она часто посещала центры русской эмиграции в Гейдельберге, Цюрихе, Женеве. Во время пребывания М. А. Бакунина²⁵ во Флоренции 1864 г. Салиас была его постоянной корреспонденткой. В дальнейшем они продолжили переписку²⁶.

Е. В. Салиас глубоко переживала все происходившее на родине. Так, обращаясь к своей близкой подруге А. П. Сусловой, 16 октября 1864 г. она писала: “Что ни говорите, нигде в другой стране такого рабства, жестокостей, преступлений и бесчеловечий не вынесут. Отчаяние берет...”²⁷.

После возвращения в Россию начался завершающий период творческой деятельности писательницы, изменилась и ее политическая позиция: от прежних либеральных убеждений она перешла к крайне консервативным.

В 1870-х – 1880-х гг. Евгения Тур практически отошла от литературной критики и обратилась к созданию переводных и оригинальных произведений для детей, а также работ религиозно-исторического характера, которые пользовались большой популярностью²⁸. Например, ее повесть “Катакомбы” о раннехристианской жизни выдержала четырнадцать изданий.

В последние годы жизни Е. В. Салиас де Турнемир жила главным образом в своем калужском имении. “Русской Жорж Санд” не стало в 1892 г. Она умерла в Варшаве, в резиденции зятя – генерал-губернатора И. В. Гурко. В соответствии с волей писательницы ее прах был перенесен в родовую усыпальницу Шепелевых, находящуюся в монастыре Успения Пресвятой Богородицы Калужской Свято-Тихоновой Пустыни.

* * *

“Воспоминания” о войне Е. В. Салиас были написаны в 1880 г., спустя два года после того, как отгремели последние залпы русско-турецкой войны 1877–1878 гг. Они имели конкретного адресата – внуков от дочери Марии и зятя генерала И. В. Гурко – героя минувшей кампании.

Более трех веков Россия вела войны с Турцией. Девять из них преследовали конкретные геополитические цели: выход России в Черное, а затем и в Средиземное море. Десятая русско-турецкая война 1877–1878 гг. была особая. Балканские события 1875–1876 гг. вызвали как в правительственных кругах России, так и в обществе дискуссию о методах оказания помощи восставшим христианским народам. В условиях нового обострения Восточного вопроса русское правительство, стремясь сохранить и расширить влияние на Балканах, приняло решение

поддержать национально-освободительное движение южных славян. При этом оно учитывало и настроения своего народа, горячо сочувствовавшего братьям-славянам, угнетаемым османами. 12 (24) апреля 1877 г. Александр II подписал манифест об объявлении войны Турции.

Война была чрезвычайно популярна в русском обществе. Ее цель – освобождение болгарского народа, с которым Россию связывали общие славянские корни, культура и религия, была близка и понятна всем слоям русского общества. Несомненно, имелись и скептики. Среди них была и графиня Е. В. Салиас. Размах освободительного движения на Балканах и выступления в России в защиту болгар казались ей преувеличенными под влиянием прессы. К тому же она резонно полагала, что “спасать других при неурядицах нашего общественного строя немислимо”. “... – Наше безденежье, враждебное отношение Европы к этой новой форме, той же страсти к завоеваниям мне являлись препятствиями непреодолимыми к достижению какого бы то ни было результата даже и тогда, когда бы война окончилась блистательно для нас, “– записала графиня в Воспоминаниях”. – Но и это было тогда для меня вопросом нерешенным”. Критические настроения имели и личные мотивы – страх за жизнь “дарованного Господом сына”, как она называла своего зятя генерала И. В. Гурко. “Я боялась войны уже и потому, что при наших порядках, отсутствие ума в руководящих сферах, отсутствие людей и генералов, отсутствие улучшенного оружия в армии и беспорядке в управлении ее можно было ожидать не побед и славы, а поражения и стыда”²⁹.

Воспоминания пронизаны чувством глубокого уважения и доверия, которые автор питал к И. В. Гурко, “как к человеку высокой души, характера, ума и сердца”. “Поистине, таких мало на свете”. – с благоговением писала она. – “Прямой, правдивый, благородный, смиренный, чистой души человек!”³⁰ Несомненно, что гордость, которую графиня испытывала по отношению к генералу И. В. Гурко, названного военными историками победителем войны 1877–1878 г., победителем Балкан³¹, отразилась и “Воспоминаниях” Е. В. Салиас. Но Гурко предстает перед нами не только в блеске эполет, но и в кругу любящей его семьи.

Иосиф Владимирович Гурко (1828–1904) происходил из дворян Могилевской губернии³². Родился 16 июля 1828 г. в семье генерала от инфантерии, участника Отечественной войны 1812 г. начальника всех резервных и запасных частей русской гвардии и армии Владимира Иосифовича Гурко³³ (1795–1852) и баронессы Татьяны Алексеевны, урожденной Корф (1795–1840).

По окончании в 1846 г. Пажеского корпуса – одного из самых престижных военно-учебных заведений того времени – восемнадцатилетним корнетом Гурко начал службу в привилегированном Лейб-гвардии Гусарском полку³⁴.

С началом Крымской войны 1853–1856 гг. штаб-ротмистр Гурко, желавший “жить с кавалерией, а умирать с пехотой”, по собственному прошению был прикомандирован к Образцовому пехотному полку. Затем в 1856 г. Высочайшим приказом переведен подполковником в пехотный генерал-фельдмаршала графа Дибича-Забалканского полк. Однако участвовать в военных действиях Гурко не пришлось. После заключения мирного договора он вернулся в Лейб-гвардии гусарский полк прежним чином и принял командование эскадрона. Уже на этом скромном посту Гурко выделился как отличный кавалерийский офицер, образцовый командир и строгий, но умелый воспитатель и учитель солдат. Во время высочайшего смотра боевая и строевая подготовка его эскадрона обратила на себя внимание императора Александра II и в 1860 г. Гурко был назначен флигель-адъютантом. В 1861 г. – произведен в полковники. В 1862 г. – отчислен из армии в свиту императора для контроля над проведением в жизнь великих реформ, в частности, отмены крепостного права 1861 г. С этой целью Иосиф Владимирович совершил несколько поездок в Самарскую, Вятскую и Калужскую губернии. Участвуя в урегулировании земельных конфликтов, Гурко, по словам современников, сумел завоевать уважение как крестьян, так и помещиков. В “Колоколе” Герцена флигель-адъютантские аксельбанты Гурко были названы “символом доблести и чести”.³⁵ Его способность разрешать возникавшие столкновения крестьян с помещиками путем разъяснений и убеждений, а не посредством пуль, как писал тот же “Колокол”, сделали его “героем не нашего времени”.³⁶ Представитель противоположного реакционного лагеря К. П. Победоносцев говорил о нем: “Совесть у него прямая, солдатская. В делах политических он имеет некоторую опытность, он не упрям <...>. Не поддавался, сколько мне известно, действию политических болтунов и имел прямой взгляд на государственные потребности России. Хитрости в нем нет, к интригам он не способен. Нет у него стаи знатных родственников, которые стремились бы через него составить себе политическую карьеру”³⁷.

В 1862 г. состоялось знаменательное событие – бракосочетание флигель-адъютанта, полковника И. В. Гурко с Марией Андреевной Салиас де Турнемир, которое чуть было не стоило ему карьеры. Дело в том, что мировоззрение и образ жизни будущей тещи графини Е. В. Салиас, круг ее общения, который составляли лица, с точки зрения властей, крайне неблагонадежные, вызывали пристальное внимание к ней со стороны Третьего отделения.

По заведенному порядку, перед свадьбой Гурко, как свитский офицер, должен был явиться к императору, чтобы испросить позволения вступить в брак. По воспоминаниям Е. М. Феоктистова, Александр II относился к нему до этого времени с большой благосклонностью. Это выразилось и во время последней аудиенции. Однако узнав имя невесты, император был страшно раздосадован: “Невозможно себе

представить, какая резкая перемена произошла в государе. Лицо его омрачилось, он быстро отдернул руку³⁸. Верноподданнические заверения Гурко несколько смягчили удар по его репутации. Свадьба состоялась, но монаршее неудовольствие, незамедлительно сказавшись на его продвижении по служебной лестнице. "...Государь долго не хотел простить Иосифу Владимировичу его женитьбы, – вспоминал Е. М. Феоктистов. – Молодые поселились в Царском Селе, где Гурко довольствовался лишь весьма ограниченным кругом знакомых; он как бы сделался опальным, никакого назначения не получал, к немалому удивлению своих сослуживцев, которые не имели ни малейшего понятия о том, что произошло между ним и Государем. В то время, то есть при императоре Александре Николаевиче, флигель-адъютантство значило очень много; счастливые смертные, удостоивавшиеся этого назначения, имели основание рассчитывать, что перед ними открывается широкий путь к почестям..."³⁹.

Через некоторое время гнев императора смягчился. В 1866 г. И. В. Гурко был назначен командиром 4-го Мариупольского гусарского полка. Через три года (1869 г.) – командиром Лейб-гвардии Конно-гренадерского полка. В 1875 г. он получил под свое начало 2-ю Гвардейскую кавалерийскую дивизию⁴⁰, а в 1876 г. был произведен в генерал-лейтенанты.

Прошедший все основные должности по служебной лестнице вплоть до командира кавалерийской дивизии, он зарекомендовал себя как мыслящий и деятельный начальник, способный самостоятельно решать поставленные задачи и не перекладывать при этом ответственность на чужие плечи. Эти незаменимые для командира качества создали Иосифу Владимировичу большой авторитет в армии.

К началу русско-турецкой войны 1877–1878 гг. гвардейские войска оставались в резерве, на что И. В. Гурко, по его собственному выражению, "страшно досадовал": оставаться не у дел было "не только обидно, но даже стыдно"⁴¹.

Наконец, 15 июня 1877 г. по Высочайшему повелению Гурко был командирован в Дунайскую армию и 24 июня принял под свое начало авангард русской армии – Передовой отряд⁴².

С этого времени военная карьера И. В. Гурко оказалась тесно связанной с Болгарией. 25 июня 1877 г. войска под командованием Гурко освободили первый болгарский город, ее древнюю столицу Велико Тырново. "Все население Тырново собрались на главной улице, по которой проходили войска с генералом Гурко во главе. Окна, балконы, крыши домов, все было занято зрителями. Болгары осыпали войска цветами, венками, некоторые украшали ими ружья, шашки, гривы лошадей. Дети хором пели наш народный гимн. Пение, неумолкаемые крики "ура", "браво", "да живет царь Александр и все войницы", "добре дошли" смешивались с аплодисментами, рукопожатиями, поце-

люями. Словом восторг был полный...⁷⁴³. Это событие с восхищением было встречено и в России. Оно произвело огромное впечатление на графиню Салиас и стало переломным в ее отношении к освободительной кампании. “Все ликовало – ликовала и душа его при мысли, что он (Гурко – *Н. В.*) освобождает христиан от жестокого ига варваров, – писала Е. В. Салиас. – С этой минуты я стала мало-помалу принимать участие в несчастном населении Болгарии, стала читать газеты, все какие были, с первой строчки до последней. Но из-за него, из любви к нему я стала любить его дело освобождения⁷⁴⁴. “Я знала, – продолжала графиня, – что честолюбие не владеет (его – *Н. В.*) душою, что он отправился на войну с чувством древнего рыцаря-крестоносца, что он убежден, что долг повелевает подать помощь поработанным и истязаемым единоплеменникам, единоверцам, что он крепко верит в свое правое дело и сражается за освобождение христиан (выделено автором – *Н. В.*), а не за что другое⁷⁴⁵.

Овладев г. Велико Тырново, войска Передового отряда приступили к исполнению своей основной задачи – занятию Балканских перевалов.

Пройдя через Хаинкиойский перевал, считавшийся непреступным, отряд под командованием Гурко преодолел Балканский хребет. Заняв города Казанлык и Эски-Загру, 7 июля 1877 г. Передовой отряд открыл для русской армии Шипкинский перевал и начал успешное продвижение по Южной Болгарии. Внезапное появление и быстрое распространение русских войск в Южной Болгарии вызвало смятение в Османской империи. “Государство поставлено между жизнью и смертью”, – говорилось в депеше султанской канцелярии от 2 июля 1877 г.⁴⁶

Генерал Гурко “в награду мужества, храбрости и распорядительности, оказанных при взятии Казанлыка и Шипки”, приказом по Действующей армии получил орден Св. Георгия III–й степени⁴⁷ и произведен в генерал-адъютанты.

Трагические для русской армии дни во время первого и второго штурма Плевны (Плевена) (8 и 18 июля 1877 г.), а также военные действия на обоих театрах военных действий заставили Главный штаб пересмотреть как стратегический, так и тактический план войны. Передовой отряд по приказу Главнокомандующего был расформирован и влит в ряды защитников Шипки под командованием генерала Ф. Ф. Радецкого⁴⁸. 27 июля 1877 г. Гурко был откомандирован в Петербург, где провел мобилизацию 2-й гвардейской кавалерийской дивизии, с которой вернулся на театр военных действий. Получив под свое командование кавалерию Западного отряда, он в октябре 1877 г. овладел турецкими опорными пунктами на Софийском шоссе – Горным Дубняком и Телишем, чем завершил полное окружение Плевны. За сражение у Горни Дыбника Гурко был награжден главнокомандующим золотой шпагой, осыпанной алмазами.

Но не менее дорогим для Гурко было присвоенное ему солдатскими именами – “генерал “Вперед”. Размышляя о дальнейшем ходе операции, Гурко предложил Главной квартире русской армии свой план перехода через Стара-Планину, однако на Военном совете большинство участников назвали план безумным. Это вынудило Гурко, минуя непосредственное начальство, подать докладную записку царю. Заканчивалась она следующей фразой: “Честолюбивые замыслы от меня далеки, но мне совсем не все равно, что скажет обо мне потомство, и потому я говорю, что надо немедленно наступать. Если же Ваше Величество со мной не согласны, то прошу назначить на мое место другого начальника, который лучше меня исполнит пассивный план, предлагаемый Ставкой”⁴⁹. На Военном совете в Главной квартире разногласия зашли так далеко, что не склонный к пафосу Гурко заявил: “Ответ за мои действия я готов держать перед отечеством и историей”.⁵⁰ План получил поддержку у Александра II, и в ноябре 1877 г. Гурко осуществил наступление на Энтрополь – Орхание. Овладев ими, он занял удобные исходные позиции для преодоления Балкан. Усиленный после взятия Плевны подкреплениями Западный отряд под командованием Гурко (теперь он насчитывал 70 тысяч человек) 13 декабря двинулся через Балканы. Зная, что не все подчиненные ему командиры одобряют поход, он заявил: “Если большим людям трудно, я уберу их в резерв, а вперед пойду с маленькими”.

После восьмидневного трудного перехода через зимние Балканы Западный отряд Гурко спустился в Софийскую долину. В упорных боях овладев Ташкисенской укрепленной линией, 23 декабря он вступил в Софию.

Небывалый в истории переход во многом предрешил исход всей кампании. Не случайно, некоторые военные историки именно Гурко назвали победителем войны 1877–1878 гг.⁵¹ Самому генералу он принес не только орден святого Георгия 2-й степени, звание генерала от кавалерии, но и поистине всенародное признание.

Массовые общественные настроения отразили и публикуемые воспоминания. Графиня Салиас наказывала внукам: “Носите имя отца вашего честно, он прославил это имя, украсил его семейными и общественными добродетелями. Берегите и вашу честь, поставьте ее выше всех благ земных, совершайте путь жизни, следуя примеру отца, с достоинством и благородством и никогда не забывайте какого отца вы. Гордитесь отцом, но не кичитесь, не будьте надменными, дети. Меня помните, когда меня не станет, и поминайте в молитвах. Я <...> глубоко люблю, глубоко уважаю отца вашего, не потому что он герой, а потому что имела возможность понять и оценить все его редкие качества и высокую душу”⁵².

После войны Гурко последовательно занимал посты генерал-губернатора Санкт-Петербурга, Одессы и, наконец, западного форпоста

России – Привислинского края (1883–1894 гг.). В 1896 году, в ознаменование 50-летия его безупречной службы Престолу и Отечеству, И. В. Гурко был награжден высшим орденом – “Святого равноапостольного Андрея Первозванного” и званием генерал-фельдмаршала.

В семье Гурко было шестеро сыновей, трое из них: Евгений, Алексей и Николай погибли или умерли еще при жизни родителей. Для Владимира, Василия и Дмитрия, которым в то время было 18, 16 и 8 лет, соответственно, и были написаны “Воспоминания”.

Старший сын – Владимир Иосифович Гурко родился в 1862 г. В 1885 г. окончил Императорский Московский университет и поступил на службу в Московский цензурный комитет. В 1886–1888 гг. служил комиссаром по крестьянским делам Горецкого и Радоминского уездов Варшавской губернии. Проводил в жизнь Положение 1864 г. о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости в губерниях Привислинского края. В 1891–1894 гг. находился в должности Варшавского гражданского вице-губернатора. С 1895 г., будучи назначенным в Государственную канцелярию, последовательно работал в отделениях законов, государственной экономии и отделении дел Государственного секретаря. В 1901 г. пожалован в звание камергера Двора Его Императорского Величества. В 1892 г. был переведен в Министерство внутренних дел, занимался вопросами металлургической промышленности, деятельности Крестьянского Поземельного банка и др. В 1905 г. был назначен товарищем министра внутренних дел и состоял председателем комиссии по выработке Высочайших указов 5 октября и 9 ноября 1906 г. (Столыпинская реформа). В октябре–ноябре 1906 г., в связи с необходимостью ликвидировать последствия неурожая, получил новое назначение – “заведывать продовольственной частью империи”. В декабре 1907 г. был отстранен от службы по приговору судебного присутствия Уголовно-Кассационного департамента Правительствующего Сената за превышение полномочий в деле организации закупки хлеба для пострадавших от неурожая губерний. 27 марта 1908 г. высочайше помилован. С 1906 г. – член Постоянного Совета объединенных дворянских обществ, крайне правой сословно-корпоративной политической организации российского дворянства. В 1910 г. вновь пожалован в камергеры. В августе 1912 г. от земства Тверской губернии был избран в члены Государственного совета по выборам. В Совете примкнул к группе консервативных правых членов. В августе 1915 г. был избран в составе девяти членов Государственного Совета в Особое Совещание для обсуждения и объединения мероприятий по обороне государства. В 1917 г. после октябрьских событий эмигрировал во Францию. В. И. Гурко скончался в Париже 18 февраля 1927 г.

Василий Иосифович Гурко – генерал от кавалерии, шестой генерал по прямой линии, один из руководителей русской военной разведки. Родился в 1864 г. Окончил в 1885 г. Пажеский корпус и начал службу

корнетом в лейб-гвардии Гродненском гусарском полку. В 1892 г. окончил Академию Генштаба, служил на штабных должностях. Во время англо-бурской войны (1899–1902) состоял русским военным агентом при бурской армии. С началом русско-японской войны (1904–1905) – штаб-офицер на Дальневосточном театре военных действий (состоял при управлении генерал-квартирмейстерства Маньчжурской армии, затем был откомандирован исполняющим должность начальника штаба 1-го Сибирского армейского корпуса в районе Ляояна). Заведовал военно-цензурным управлением, затем командовал Уссурийской отдельной бригадой и Южным отрядом. В 1906–1911 гг. состоял в комиссии по описанию русско-японской войны. В Первую мировую войну (1914–1918) в составе 1-й армии Северо-Западного фронта участвовал в Восточно-Прусской операции, командовал 6-м армейским корпусом (вел активные боевые действия против австро-венгерских войск – разгромил два корпуса неприятеля). С 1916 г. командовал 5-й армией Северного фронта, затем Особой армией, сформированной на базе гвардейских войск. Участвовал в наступлении на Юго-Западном фронте, затем временно заменял главнокомандующего М. В. Алексева. После Февральской революции – главнокомандующий армиями Западного фронта. В августе 1917 г. в результате конфликта с Временным Правительством был арестован и снят с должности как лицо “представляющее опасность для республики”. В сентябре 1917 г. был выпущен из Петропавловской крепости и выслан за границу.⁵³ Находясь в эмиграции во Франции, В. И. Гурко активно участвовал в деятельности Российского Общевоинского Союза, занимал пост председателя Союза инвалидов. Генерал В.И. Гурко умер в Риме в 1937 г.

Дмитрий Иосифович Гурко родился 1872 г. Получил домашнее образование, затем поступил в Пажеский корпус. В 1891 г. был произведен в офицеры и отправился служить в выбранный им ранее лейб-гвардии его императорского величества Николая II Уланский полк, расквартированный в Варшаве. В 1896 г. поступил в Николаевскую академию Генерального Штаба. После ее окончания был прикомандирован к штабу Одесского военного округа. По собственному прошению был командирован для подавления восстания “боксеров” на Дальний Восток. Воевал в русско-японскую войну, в 1906 г. за отличия награжден золотым оружием. По возвращении в Петербург был назначен помощником начальника Северного стола в только что сформированном оперативном отделении Генерального штаба. С 1908 г. находился на военно-дипломатической службе, был российским военным агентом в Швейцарии. Один из основоположников службы внешней разведки России в Центральной Европе. В 1914–1915 гг. командовал 18-м гусарским Нежинским полком, с 7 апреля 1917 г. – 16-й кавказской дивизией. После революции 1917 г. Д. И. Гурко оказался в Болгарии,

откуда переехал в Германию, а затем в Париж. В эмиграции – товарищ председателя, затем председатель Объединения лейб-гвардии Уланского полка. Умер в Париже в 19 августа 1945 г.

* * *

Готовящиеся автором к публикации отдельным изданием мемуары Е. В. Салиас де Турнемир посвящены одному из самых значительных событий XIX в. – русско-турецкой войне 1877–1878 гг. Они пополняют достаточно широкий круг публикаций исторических документов, главным образом, освещающих ход и результаты военных действий. В последнее время читатель получил возможность познакомиться с записками и воспоминаниями участников войны⁵⁴.

Современный подход к изучению истории позволяет по-новому взглянуть на документы личного происхождения, которые ранее рассматривались преимущественно как “иллюстративные”, в высшей степени субъективные, а, следовательно, недостаточно достоверные источники. Для социальной истории воспоминания и дневники обладают преимуществом перед нормативно-распорядительными документами или периодическими изданиями. Эти материалы, как правило, более полно и с неожиданного ракурса отражают эпоху, в которой жили их авторы и современники. Мемуары открывают нам совершенно иную перспективу видения исторических событий, пропущенных сквозь призму собственных впечатлений автора, придавая подчас ее трактовке личный, интимный характер.

Воспоминания Е. В. Салиас де Турнемир ценный исторический источник, позволяющий взглянуть на историю русско-турецкой войны 1877–1878 гг. глазами не профессионального военного или дипломата, а частного лица. Они позволяют увидеть новую, не известную до сих пор сторону жизни выдающегося полководца и государственного деятеля И. В. Гурко, в которой значительную играла роль семья. Здесь представлено немало сокровенных личных мыслей и переживаний самого генерала и близких ему людей. Отражены настроения различных слоев общества Москвы и Петербурга, остро реагировавших на победы и неудачи русской армии. Мемуары Е. В. Салиас де Турнемир имеют конкретного адресата. Он указан в названии самим автором, что встречается нечасто, – “Воспоминания о войне 1877 и 1878 годов для внуков моих Ромейко-Гурко”.

Для истории повседневности, выделяющейся в последние годы в самостоятельное научное направление, где главным объектом исследований является жизнь человека во всем ее многообразии⁵⁵, мемуары графини Е. В. Салиас де Турнемир представляют немалый интерес. Значительное место в “Воспоминаниях” занимает описание быта и атмосферы, царивших в семье Гурко. Изучение подобных документов

особенно важно, поскольку учет повседневных реалий позволяет исследователям переосмыслить взаимоотношения человека, различных слоев общества и власти.

¹ Раич (настоящая фамилия Амфитеатров) Семен Егорович (1792–1855) – преподаватель русской словесности в Московском университетском пансионе, брат Митрополита Московского Филарета.

² Морошкин Федор Лукич (1804–1857).

³ Тургенев в Гейдельберге летом 1838 г. Из дневника Е. В. Сухова-Кобылиной // Публикация *Домонтовой М.* // Литературное наследство. – М., 1967. – Т. 36. – С. 337.

⁴ Труды Публичной библиотеки СССР им. В. И. Ленина. Вып. III, М.-Л., 1934. – С. 187–274; О взаимоотношениях Огарева и Е. В. Сухова-Кобылиной (Петрово-Солово) оставила интересные подробности Н.А. Тучкова-Огарева. См. *Тучкова-Огарева Н. А.* Из “Дневника” и записных книжек // Огарев Н. П. в воспоминаниях современников. – М., 1989. – С. 326.

⁵ Петрово-Солово (Петрово-Солово).

⁶ Русский архив. – 1882. – Т. 3, № 5. – С. 86.

⁷ *Гурко Д. И.* Воспоминания генерала // Генералами рождаются. Воспоминания русских военачальников XIX – начала XX веков (сост. *Сахаров В. И., Манькова Л. В.*). – М., 2002. – С. 177.

⁸ *Измайлов А. А.* Литературный олимп. Лев Толстой, Чехов, Андреев, Куприн, Горький, Сологуб, Ясинский, Брюсов, Салиас, Соловьев. – М., 1911. – С. 417.

⁹ Цит. по *Русева Л.* Она принадлежит истории. // Смена, октябрь (1656), 2002. – С. 97.

¹⁰ Грановский Тимофей Николаевич (1813–1855) – историк, профессор Московского университета.

¹¹ Шевырев Степан Петрович (1806–1864) – русский литературный критик, историк литературы и искусства, поэт.

¹² Станкевич Николай Владимирович (1813–1840) – общественный деятель, мыслитель, глава знаменитого в истории русской литературы “кружка Станкевича”, куда входили В. Г. Белинский, К. С. Аксаков, М. А. Бакунин, И. С. Тургенев, М. Н. Катков, Т. Н. Грановский и др.

¹³ Максимович Михаил Александрович (1804–1873) – ботаник, историк, филолог, фольклорист и этнограф.

¹⁴ Цит. по *Русева Л.* Указ. Соч. – С. 97–98.

¹⁵ Цит. по *Биляев Ю.* Евгений Салиас. Сочинения в двух томах. – М., 1991. – Т. 1. – С. 8.

¹⁶ Цит. по *Смирнова О. В.* Евгения Тур: судьба женщины-писательницы в России XIX века : автореф. Дис. ... канд. филол. наук / Смирнова О. В. – Тверь, 2005. – С. 15.

¹⁷ *Книжник Н.* Словарь русских писательниц (1759–1859) / Голицын Н. Н. // Русский архив. – 1865, № 11–12. – С. 1454.

¹⁸ *Тур Е.* Жизнь Жорж Санда // Русский вестник. 1856. Т. 3, 4; “Казачи”. Кавказская повесть 1852 г. гр. Л. Н. Толстого // Отечественные записки. 1863, № 6; Романы и сказки. “Униженные и оскорбленные”, роман г. Достоевского // Русская речь. 1861. № 89. 5 ноября; По поводу последней повести г. Авдеева “Подводный камень” // Русская речь. 1861. № 6. 19 января; По поводу романа В. Крестовского “В ожидании лучшего” // Русская речь. – 1861,

№ 12. – 9 февраля; Несколько беглых заметок после чтения романа г. И. Тургенева “Отцы и дети” // Северная пчела. – 1862, № 91–92. – 4 апреля – 4 мая.

¹⁹ Свечина Софья Петровна (1782–1859) – писательница, дочь статс-секретаря императрицы Екатерины II П. А. Соймонова; 17 лет вышла замуж за генерала Свечина. Не найдя счастья в супружестве, Свечина обратилась к мистицизму. На становление Свечиной имело большое влияние знакомство с известным писателем графом Жозефом де Мэстром, посланником Сардинии в Петербурге. Переселившись в 1817 г. в Париж, она перешла в католицизм. Салон Свечиной в Париже выделялся своим клерикальным направлением. Сочинения Свечиной имели характер благочестивых размышлений; они изданы во Франции графом де-Фаллу после смерти автора. Появление ее книг в России вызвало оживленную полемику в русской периодической печати (“Северная Пчела”. – 1860, № 47 и 70; “Наше Время”. – 1860, № 1; “Русский Вестник”. – 1860, № 7 и 8; “Современник”. – 1860, № 6).

²⁰ *Л-ая А. Е.* Тур. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. <http://be.sci-lib.com/article090131.html>.

²¹ Феокистов Евгений Михайлович (1829–1898) – журналист и историк, сотрудник “Русского вестника”, “Отечественных записок”, начальник Главного управления по делам печати (1883–1896). С 1896 г. – сенатор.

²² *Салиас Е.* Семь арестов (Из воспоминаний) // Исторический вестник. – 1898. – Т. 71.

²³ Цит. по *Русева Л.* Указ. Соч. – С. 96.

²⁴ “Я живу здесь уединенно, работаю много”. Письма В. Ф. Лугинина к Е. В. Салиас де Турнемир. 1863–1864 гг. Сост. Зайцева Е. А., Любина Г. И. // Исторический архив. – № 6, 2007. – С. 193–205.

²⁵ Бакунин Михаил Александрович (1814–1876) – русский мыслитель, революционер, идеолог и теоретик анархизма.

²⁶ См.: Письма М. А. Бакунина к графине Е. В. Салиас // Летописи марксизма. – 1927, № 3.

²⁷ Цит. по: *Сараскина Л.* Указ. соч. С. 214 (письмо Е. В. Салиас к А. П. Сушловой [16 октября 1864]).

²⁸ *Тур Е.* Жемчужное ожерелье. М., 1870; *она же* Хрустальное сердце. М., 1873; *она же* Звездочка. М., 1873; *Она же*. Через край. М., 1885; *она же* Житие преподобного отца нашего Ксенофонта, супруги его Марии и двух сыновей его Иоанна и Аркадия. СПб., 1884; *она же* Очерк жизни и деяний Иннокентия, митрополита Московского. М., 1884. Также широко был известен ее перевод книги “Последние дни Помпеи” английского писателя Э. Д. Бульвер-Литтона (*Тур Е.* Последние дни Помпеи. Переделано для отроческого возраста. – М., 1883).

²⁹ РГВИА, ф. 232, оп. 1, д. 299, л. 2 об.–3.

³⁰ РГВИА, ф. 232, оп. 1, д. 299, л. 36.

³¹ *А. А. Керсновский* История Русской армии. militera.lib.ru/h/kersnovsky1/index.html

³² РГВИА, ф. 489, оп. 1, д. 7106, л. 431.

³³ Военная энциклопедия. – СПб., 1912. – Т. 8. – С. 542.

³⁴ Военный энциклопедический лексикон. Изд. 2-е. СПб.: В типографии штаба учебных заведений, 1853 г. – Т. 4. – С. 120–121.

³⁵ Цит. по: Военная энциклопедия. – СПб., 1912. – Т. 8. – С. 543.

³⁶ “Колокол” прибавочные листы к Полярной звезде № 101 15 июня 1861 г. – С. 852.

- ³⁷ Письма Победоносцева Александру III. – М., 1925. – Т. 1. – С. 388.
- ³⁸ *Феоктистов Е. М.* За кулисами политики и литературы (1848–1896.) Воспоминания. – М.: Новости, 1991. – С. 346.
- ³⁹ *Феоктистов Е. М.* Указ. соч. – С. 348.
- ⁴⁰ РГВИА, ф. 489, оп. 1, д. 7106, л. 732.
- ⁴¹ *Гурко И. В.* Записки о кампании 1877–1878 гг. // Русский орел на Балканах: Русско-турецкая война 1877–1878 гг. глазами ее участников. Записки и воспоминания. – М.: РОССПЭН. – С. 171.
- ⁴² РГВИА, ф. 232, оп. 1, д. 64, л. 5.
- ⁴³ *Н. Епанчин.* Война 1877–1878 гг. Действия Передового отряда генерал-адъютанта Гурко. СПб.: Типография Штаба войск и Петербургского военного округа, 1895. – С. 33–34.
- ⁴⁴ РГВИА, ф. 232, оп. 1, д. 299, л. 13.
- ⁴⁵ РГВИА, ф. 232, оп. 1, д. 299, л. 56–56 об.
- ⁴⁶ Сборник турецких документов о последней войне. Перевод с турецкого трех последних глав “Зубдетуль-Хакаик” составленного Ахмед-Мидхатом-эфенди. Военный сборник, 1879, № IV (Приложение). – С. 60.
- ⁴⁷ РГВИА, ф. 489, оп. 1, д. 7106, л. 732.
- ⁴⁸ РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 7331, л. 44.
- ⁴⁹ *Гурко Д.И.* Указ. соч. – С. 182.
- ⁵⁰ Цит. по: *Генов Ц.* Освободительная война 1877–1878 г. София, 1978. – С. 192.
- ⁵¹ *А. А. Керсновский* История Русской армии. militera.lib.ru/h/kersnovsky1/index.html
- ⁵² РГВИА, ф. 232, оп. 1, д. 299, л. 68 об.–69.
- ⁵³ *Гурко В.* Война и революция в России. Мемуары командующего Западным фронтом. 1914–1917. – М.: Центрполиграф, 2007. – С. 381–383.
- ⁵⁴ Восточная война. Дневник князя Николая Владимировича Яшвиля с 29 июня 1877 года по 4 февраля 1878 года. Сост. Н. Осипова, С. Пинтев. София: “Марин Дринов”, 2004; Князь Н. В. Яшвиль. Походные письма (1877–1878). Сост. Н. Осипова, С. Пинтев. София: “Марин Дринов”, 2007; Н.Н. Карзин. Дунав в пламени (Дневник на корреспондента). Репортажи (1877–1878). София: Държавна агенция “Архиви”, 2008.
- ⁵⁵ *Соколов А. К.* Социальная история: проблемы методологии и источниковедения // Проблемы источниковедения и историографии: Материалы II научных чтений памяти академика И. Д. Ковальченко. – М., 2000. – С. 78.

Речь идет о найденных автором в фондах Российского государственного военно-исторического архива (РГВИА) “Воспоминаниях” графини Е. В. Салиас де Турнемир, посвященных одному из самых значительных событий XIX в. – русско-турецкой войне 1877–1878 гг.

Ключевые слова: Е. В. Салиас де Турнемир; Евгения Тур; писательница; произведения; Гурко; война.

The article deals with the countess E. V. Salias de Turnemyr “Memories” dedicated to the Russo-Turkish war of 1877–1878, one of the most important events of the XIX century. The documents were found by author in the fonds of Russian State War and History Archives.

Keywords: E. V. Salias de Turnemyr; Euhenia Tur; the writer; the works; Hurko; the war.

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНІ НАРИСИ

УДК [930.2:94](477)"1917/1921"

Р. Я. ПИРІГ*

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ: ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА**

На базі усталеної класифікації досліджуються інформаційні можливості періодичної преси у висвітленні революційних подій в Україні початку ХХ ст. Подані також відомості про сучасний науково-довідковий апарат вітчизняної газетної періодики.

Ключові слова: періодична преса; органи друку; газети; бюлетені.

Періодична преса, насамперед газетна періодика є потужним джерелом різноманітної інформації з історії Української революції 1917–1921 рр. Проте тривала ідеологічна заангажованість і вибірковість радянської доби призвела до значної асиметрії в джерелознавчому, історіографічному і бібліографічному опрацюванні цього виду джерел. Вивчався лише один сегмент – компартійно-радянська періодика. Видання іншого політичного спрямування кваліфікувалися як контрреволюційні, антирадянські, буржуазно-націоналістичні. Значна частина їх перебувала на спеціальному збереженні, а наявна інформація дозовано використовувалася для критики ідейних опонентів Комуністичної партії і радянської влади.

Більшовицька преса тривалий час була об'єктом посиленої уваги дослідників. Упродовж 1960–1980-х рр. цій темі в УРСР була присвячена низка ґрунтовних праць історичного, джерелознавчого, бібліографічного характеру. Це монографії В. Будникова, Г. Варганова, М. Дмитрієнко, В. Солдатенка, І. Копотієнко та інших¹. Спеціальному джерелознавчому аналізу була піддана й малоформатна преса більшовицьких організацій України². Значно менше уваги в дослідницькому плані приділялося вивченню преси радянських органів³.

---

* *Пиріг Руслан Якович* – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

** Продовження. Початок див. “Архіви України”. – 2011. – № 1. – С. 108–122.

Слід відзначити, що повний зведений бібліографічний покажчик періодичної преси, яка видавалася в Україні у 1917–1920 рр., поки що не створений, хоч ще з 1920-х рр. робилися спроби складання переліків комуністичної регіональної преси, зокрема одеської⁴, у 1950–1960-х рр. західноукраїнської⁵. Були підготовлені бібліографічні, науково-статистичні довідники про періодичні видання в УРСР 1917–1975 рр., включаючи й пресу доби революції та громадянської війни⁶.

У 1979 р. у світ вийшло спеціальне бібліографічне видання “Газети Радянської України 1917–1920 рр. (За матеріалами газетних фондів ЦНБ АН УРСР)”. І понині це найповніший покажчик радянських газет означеного періоду. Він містить 400 назв газет, поданих в алфавітному порядку. Опис включає головні дані про газету: назву, організацію чи установу, чийм органом є видання, періодичність, місце та час виходу. Крім того, подаються підзаголовки, мова видання, примітки про наявність номерів у бібліотеці тощо⁷.

Отже, радянська, насамперед більшовицька преса України 1917–1920 рр. тривалий час була в центрі уваги історико-партійної науки і репрезентована низкою ґрунтовних досліджень, які й донині не втратили своєї джерелознавчої ваги. Слід констатувати, що нинішні науковці мають якщо й не зовсім сучасний, то все ж надійний науково-довідковий інструментарій для орієнтації в масиві компартійно-радянської преси.

З огляду на це, вважаємо за необхідне головну увагу зосередити на аналізі нерадянської преси як одного з важливих сегментів джерельної бази Української революції 1917–1921 рр. Безперечно, за роки державної незалежності України вітчизняні вчені долучилися до дослідження цієї теми. Найвагоміший внесок у її розробку належить Г. Рудому. Він підготував спеціальні дослідження, присвячені пресі гетьманської держави, газетній періодиці як джерелу вивчення проблем української культури, методологічним аспектам контент-аналізу преси періоду Української революції. Ці напрацювання автора увінчалися підготовкою ґрунтовної докторської праці⁸.

До незаперечних наукових заслуг Г. Рудого слід віднести й видання бібліографічного покажчика “Преса України: Газети 1917–1920 рр”⁹, яке стало органічним продовженням, названого вище бібліографічного покажчика “Газети Радянської України 1917–1920 рр”. Адже воно підготовлено на базі газетних фондів НБУ імені В. Вернадського і включає пресові видання, що свого часу не ввійшли до покажчика 1979 р., тобто нерадянські газети. Важливо, що автор залучив відповідні зібрання з Державної архівної бібліотеки.

Довідник Г. Рудого включає 768 назв. За підрахунками автора, сукупний масив номерів цих газет складає близько 23,5 тис. Серед них найбільше видань політичного характеру, зокрема численних партій та

об'єднань – 291; органів управління та самоврядування – 129; громадських, селянських, кооперативних та інших організацій – 145; військових органів, рад робітничих, селянських, солдатських депутатів – 111. Видання має топографічний та іменний покажчики¹⁰.

Науковим тематичним доробком є й праці П. Губи, квінтесенцією яких стала докторська дисертація¹¹. Різним аспектам дослідження преси як історичного джерела присвячені також дисертації О. Коновця та І. Крупського¹². Чимало науковців досліджують пресу в суто історичному аспекті¹³.

Враховуючи відсутність спеціальних праць про нерадянську пресу як джерело з історії Української революції 1917–1921 рр., розглянемо під цим кутом зору основні масиви пресових видань. Центральні та місцеві органи всіх державних утворень випускали офіційні, як правило, інформаційні видання. Першими були “Вісти з Української Центральної Ради” (березень–грудень 1917 р.). Часопис подавав матеріали засідань Малої Ради. З огляду на недосконале діловодство та неповну збереженість протоколів “Вісти” є надзвичайно важливим джерелом дослідження поточної діяльності УЦР¹⁴. Нормативно-розпорядчі документи, хроніка роботи урядів УНР висвітлювалися у “Вістнику Генерального секретаріату УНР” (листопад–грудень 1917 р.) та “Вістнику Ради Народних Міністрів УНР” (січень–травень 1918 р.)¹⁵. Свої друковані органи мали й окремі міністерства¹⁶.

У гетьманській державі П. Скоропадського офіційним виданням був “Державний вістник” (травень–грудень 1918 р.)¹⁷. Головна його функція – публікація законів, розпоряджень Ради Міністрів, актів гетьмана, посадових призначень та звільнень, інформація про державне життя. Вже ретроспективно П. Скоропадський визнавав, “що наш уряд в одній дуже важливій галузі державного управління був обурливо слабкий і безпорадний. Преса і будь-яка пропаганда (державна – Р. П.) була абсолютно відсутня”¹⁸. Дійсно масових офіційних видань пропагандистського характеру влада не створила, а поширювані Українським Телеграфним Агентством матеріали антигетьманськи налаштовані газети нерідко ігнорували.

І все ж департамент преси при Державній канцелярії налагодив систематичний випуск двох видань – “Вісті закордонної преси” і “Вісті краюї преси”¹⁹. Слід відзначити, що ці унікальні історичні джерела досі майже не використовувалися дослідниками. Особливо це стосується першого видання, яке подавало перекладені українською мовою матеріали десятків німецькомовних газет Німеччини, Австро-Угорщини, Швейцарії. Вони містять інформацію щодо позиції рейхстагу, МЗС, відомства канцлера, військового міністерства з українського питання; також опубліковані оцінки становища в Україні, зроблені після її відвідин економістами і політиками. За нашими підрахунками, німецькі

газети вмістили близько десяти інтерв'ю П. Скоропадського. Друге видання – це огляд повідомлень місцевої преси про становище у краї. У липні–жовтні 1918 р. розвідувальний відділ Генерального штабу також випускав конфіденційний “Огляд закордонних часописів”²⁰. Деякі з міністерств Гетьманату налагодили випуск своїх друкованих органів, а саме: Міністерства земельних, військових справ, віросповідань та інші²¹.

У добу Директорії УНР функціонувало Міністерство преси, яке й перебрало на себе випуск інформаційних видань. Упродовж 1919–1920 рр. у різний час, незважаючи на складну військово-політичну ситуацію, виходили “Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки”, “Вістник Української Народної республіки”, “Новини”, “Останні новини Українського Телеграфного Агентства”, “Селянська Громада” та інші²². Після проголошення Акту злуки Державний секретаріат Західної області УНР видавав “Вістник державних законів і розпорядків”. Свої часописи випускали військове та інші відомства ЗУНР²³.

Губернські органи влади також мали друковані органи. Здебільшого це було одне й те ж видання, яке при різних державних утвореннях змінювало назву. Наприклад, у Волинській губернії “Вістник” видавався від імені губернських комісарів Тимчасового уряду, УЦР, губернського старости Гетьманату і, нарешті, губернського комісара Директорії УНР²⁴. “Харьковские губернские ведомости” під час Гетьманату виходили під назвою “Ведомости Харьковщины” – орган губернського старости. Так само було й у Катеринославі, Полтаві та інших губернських центрах. Міська влада Одеси видавала “Ведомости Одесского градоначальства”. Головним завданням цих видань була публікація офіційних документів місцевої адміністрації та урядових розпоряджень, проте вони мали й постійні рубрики про економічне, культурне життя, події у світі, хроніку тощо²⁵.

За роки державної незалежності України преса ЗУНР як історичне джерело стала об'єктом уваги дослідників. Ця тема широко представлена у матеріалах доповідей та повідомлень щорічних науково-теоретичних конференцій “Українська періодика: історія та сучасність”, які регулярно з 1993 р. проводяться у Львові, збірниках праць Науково-дослідного центру періодики Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Саме її науковцям належить пріоритет у складанні бібліографії українських періодичних видань на західноукраїнських землях²⁶. Загальна та тематична характеристика періодики як джерела з історії ЗУНР проведена у працях В. Великочого, В. Танчина, Л. Волосянко, І. Крупського та інших²⁷.

Після Лютневої революції в умовах утвердження влади йшов процес масового виникнення громадських комітетів, своєрідних органів

місцевого управління, які виступали опорою губернських та повітових комісарів Тимчасового уряду. Навесні 1917 р. вони почали видавати свої друковані органи. Наприклад, “Вестник Полтавского губернского общественного комитета” виходив за редакцією комісара Тимчасового уряду, а “Известия Харьковского губернского общественного комитета” видавали на базі колишніх “Губернских ведомостей”²⁸. Переважна більшість повітових громадських комітетів випускали російськомовні тижневики під назвою “Известия” (Валки, Городня, Костянтиноград, Кременчук, Маріуполь, Ніжин, Чугуїв, Хорол та інші)²⁹. Окремі газети друкувалися російською та українською мовами³⁰. Припинили вихід восени 1917 р.

Ці видання є досить інформативним джерелом для вивчення громадсько-політичного, повсякденного життя населення українських губерній, реалізації заходів Тимчасового уряду, діяльності органів місцевого самоврядування, їх партійно-політичного складу тощо.

Досить великий сегмент періодичної преси 1917–1918 рр. становлять видання земських органів. Революційні події, демократизація і водночас політизація суспільного життя відбилася й на змістовно-тематичному характері цих видань. Піднесення їх припадає на 1917 р. В умовах наступу гетьманської адміністрації на органи місцевого самоврядування у 1918 р. кількість їх друкованих органів зменшилася, а зі встановленням радянської влади вони припинили вихід.

Найбільш інформативними є газети губернських земств³¹. Як правило, це були видання з усталеними журналістськими колективами, традиціями і тематикою. Вони відображали події господарського, культурно-освітнього життя, діяльність органів самоврядування, їх відносини з представниками державної влади, проблеми виборів до Установчих зборів, місцевих дум та управ. Здебільшого це тижневики, хоч й були щоденні видання.

У фондах центральних та обласних бібліотек збереглися десятки видань повітових земств³². Це надзвичайно цікаве та інформативне джерело з історії не тільки політичного життя, але й повсякденного побуту населення української провінції.

Активне партійне будівництво знайшло відображення у пресі численних політичних партій. Організаційно оформлена у квітні 1917 р. Українська партія-соціалістів революціонерів видавала газету ЦК “Боротьба”. На позиціях УПСР стояла й газета ЦК Всеукраїнської ради селянських депутатів (Селоспілка) “Народня воля”. Після розколу партії у 1918 р. УПСР (центр. течія) видавала журнал “Трудова Республіка” і однойменну газету, а також щоденний часопис “Трудова громада”.

Газета “Боротьба” залишилася друкованим органом іншої частини УПСР і дала їй назву “боротьбистів”. З березня 1919 р. Українська партія соціалістів-революціонерів-комуністів, а в серпні після злиття з

Українською соціал-демократичною робітничою партією (незалежних) отримала назву Українська комуністична партія (боротьбистів). ЦК та місцеві організації УКП(б) у 1919 – на початку 1920 рр. мали досить розгалужену мережу друкованих видань. ЦК партії боротьбистів у різний час видавав газети “Боротьба”, “Пролетарская правда”, “Червоний стяг” (разом з Харківським комітетом); Волинський губком – “Боротьба”, “Пролетарська боротьба”, “Трудове життя”; Катеринославський – “Боротьба”; Подільський – “Трудове життя”, “Червона боротьба”; Полтавський – “Боротьбист”, “Нове життя”, “Шлях боротьби”; Харківський – “Селянська газета”, Херсонський – “Боротьба” та інші. Чимало повітових комітетів партії боротьбистів також видавали свої газети: “Кобиляцький боротьбист”, “Чигиринський боротьбист”, “Червоний шлях”(Сквира), “Боротьбист”(Прилуки) та інші.

Намагаючись поширити ідеї боротьбизму на західноукраїнські землі на початку 1920 р. у Вінниці було організовано вихід газети “Галицько-буковинський комуніст” – орган крайового комітету УКП(б) Наддніпрянщини.

Боротьбистська преса подає важливу інформацію про ідейну еволюцію українського соціал-революціонізму, політичну діяльність ЦК та місцевих осередків, тактику революційної боротьби, організацію партизансько-повстанського руху під час німецько-австрійської та денікінської окупації, складні взаємовідносини з більшовиками та фактичну ліквідацію одного з репрезентантів українського націонал-комунізму.

Інша течія есерів восени 1918 р. створила Українську партію лівих соціалістів-революціонерів. На початку 1919 від неї відколосало ліве крило, яке отримало назву боротьбисти від часопису ЦК УПЛСР “Борьба”. Слід відзначити, що таку ж назву мали й друковані органи Київського, Миколаївського, Полтавського, Харківського, Сімферопольського та інших комітетів. Преса партії боротьбистів відображає ідеологію і тактику лівоесерівського радикалізму, неприйняття більшовицької “диктатури пролетаріату” і спробу зіграти роль “третьої сили” в перебігу української революції.

Преса російських есерів (лівих, правих, максималістів) була найбільш поширеною в Україні у 1917–1918 рр. У різний час у Харкові виходили газети “Земля и воля”, “Революционный народ”; у Катеринославі – “Мысль”, “Революционный путь”, “Трудовой народ”, “Народовластие”; в Києві – “Воля народа”, “Социалист-революционер”, “Народное дело”, “Новое народное дело”, “Трудовая Советская Республика”; у Миколаєві – “Голос труда”; в Одесі – “Земля и воля”; у Полтаві – “Максималист” та інші.

Українська соціал-демократична робітничка партія належала до впливових партій національно-демократичного спрямування, фактично

одна з правлячих сил УНР, значно поступалася есерам за кількістю друкованих органів. Фактичною трибуною партії був орган ЦК “Робітнича газета”, яку редагували лідери УСДРП – В. Винниченко, М. Авдієнко, І. Мазепа. Часопис почав виходити вже у березні 1917 р. Влітку бюро ЦК почало видавати газету “Воля”, Харківський комітет УСДРП випускав газету “Робітник” (1917 р.) та “Слово” (1918 р.), “Голос робітника” виходив у Катеринославі, “Визволення” – у Кам’янці-Подільському. Періодична преса УСДРП є важливим історичним джерелом не тільки з історії самої партії, а й розвитку соціал-демократії як однієї з течій суспільно-політичної думки та практичної реалізації концепції української державності.

Досить впливова, але нечисельна Українська партія соціалістів-федералістів своїм органом взяла відому газету “Нова Рада”³³. Зібрані навколо неї інтелектуальні та журналістські сили сприяли популярності цього видання. Під час гетьманату газета відображала роль УПСФ як “м’якої” опозиції до влади. Роль цього видання як історичного джерела знайшло висвітлення у сучасній історіографії³⁴.

Період найбільшої політичної активності Української партії соціалістів-самостійників припав на добу гетьманату П. Скоропадського. ЦК партії видавав у 1918 р. тижневик “Самостійник”³⁵, а пізніше газети “Українське діло” (Рівне), “Українські вісті” (Тернопіль) та інші. Ці видання репрезентували програмні положення та політичну платформу партії щодо державного устрою України, шляхів розв’язання земельного, робітничого, релігійного питання, висвітлювали внутрішньопартійне життя.

Важливу інформацію про підготовку та здійснення антигетьманського повстання містять періодичні видання тимчасового об’єднання політичних партій та організацій – Українського Національного Союзу. Вони виходили у листопаді 1918 – січні 1919 рр. Це були друковані органи відділів та філій УНС на Правобережній та Центральній Україні (Вінниця, Могилів-Подільський, Жмеринка, Гайсин, Звенигородка, Васильків, Олександрівськ, Чернігів та інші)³⁶. Вони містили викривальну інформацію щодо гетьманського режиму, зокрема оголошення П. Скоропадським федераційної грамоти, публікували відозви Директорії, накази штабу республіканських військ, повідомлення про хід бойових дій тощо. Всі видання були україномовними.

Власні друковані органи мали єврейські політичні партії та організації. Насамперед вони вмещували матеріали про організаційно-партійну роботу, ставлення до органів державної влади, політичну активність єврейства, прояви антисемітизму в роки революції³⁷.

Меншовицькі організації в Україні не оформилися як політична партія і упродовж 1917–1920 рр. залишалися структурними частинами Російської соціал-демократичної робітничої партії (об’єднаної). У

Києві діяв Головний комітет, який виконував координаційні функції щодо меншовицьких організацій і груп в Україні. Основні комітети РСДРП(о) працювали, як правило, в найбільших промислових центрах, де й виходили їх друковані органи: “Наш голос”, “Наш Юг”, “Вестник Юга” (Харків); “Наша боротьба”, “Вперед”, “Рабочая борьба”, “Рабочее дело” (Катеринослав); “Знамя труда”, “Искра”, “Новая искра”, “Рабочая жизнь”, “Начало” (Київ); “Пролетарское знамя”, “Путь социал-демократа” (Миколаїв); “Рабочий голос” (Одеса); “Рабочий” (Кременчук) та інші.

Матеріали меншовицької преси дозволяють простежити ставлення партії до державних утворень в Україні, політику щодо робітничого та профспілкового питань, організацію спротиву більшовикам, інформацію про поточне життя міського населення, зростання цін, спекуляцію тощо.

Організації Партії народної свободи (кадетів) в Україні найбільш активно діяли у 1917 р. Матеріали їх друкованих видань висвітлювали діяльність Тимчасового уряду, його місцевих комісарів, участь партії кадетів у підготовці до виборів Установчих зборів, діяльність партійних фракцій у Думах тощо³⁸.

На території України у різний час виходили російські газети правоконсервативного, монархічного, шовіністичного спрямування. У добу Гетьманату один з ідеологів єдиної і неподільної Росії В. Шульгін видавав газету “Киевлянин”, а потім – “Россия”. Проф. А. Погодін у Харкові редагував “Русскую жизнь” – орган російської національно-прогресивної і суспільно-політичної думки. Під час денікінської окупації Союз звільнення Росії видавав у Києві “Вечерние огни”. “Народная газета” (орган російського народу) у вступній статті першого номера задекларувала: “Ми росіяни і вимагаємо від кожного іногородця якнайповнішої поваги до нашої батьківщини”³⁹. На аналогічних позиціях стояли й інші видання “Новая Россия”, “Русь”, “Единая Россия”, “Заря России” тощо.

Серед пресових джерел варто виокремити газети анархістського спрямування. Конфедерація анархістських організацій “Набат” видавала однойменну газету, яка виходила у Харкові – Катеринославі. Місцеві групи анархістів випускали “Екатеринославский набат”, “Туляйпольский набат”, “Харьковский набат”. Крім того асоціація анархістів Харкова видавала газету “К свету”, а гуляйпільський союз анархістів – “Путь к свободе”. Важливу роль у налагодженні цих видань відіграли провідні ідеологи анархізму в Україні П. Аршинов та В. Волін. Низка газет видавалася у махновських військах: “Шлях до волі”, “Голос махновца”, “Вольный повстанец”, “Анархіст-повстанец” та інші. До цієї групи слід віднести й газету харківської групи анархо-синдикалістів-комуністів “Рабочая мысль”.

Ці видання важливі як джерело для дослідження теорії і практики анархізму в Україні. Вони містять праці М. Бакуніна, П. Лаврова, П.-Ж. Прудона, статті В. Воліна, А. Барона, П. Аршинова та інших. Їхні матеріали висвітлюють складні взаємовідносини з радянською владою. Тут також публікувалися відозви, накази, розпорядження штабу Революційної повстанської армії, хроніка місцевого життя.

Свої видання мали й такі впливові корпоративні об'єднання, як Союз промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства (Протофіс), Союз товариств заводчиків і фабрикантів України (СУОЗІФ), Товариство промисловців Півдня Росії (Проюг), Всеукраїнський союз земельних власників та інші. Пік діяльності їх припадає на добу Гетьманату П. Скоропадського. Ці друковані органи відображали інтереси промислово-фінансової та аграрної буржуазії, виступали за відновлення Великої Росії, надання російській мові в Україні статусу державної, недопущення українізації уряду тощо⁴⁰.

Досить розмаїтою за формою, періодичністю, змістом інформації є військова преса. Серед видань 1917 р. слід відзначити “Військовий вістник” – орган Української генерального військового комітету і генерального секретаріату військових справ, який виходив з квітня по грудень 1917 р; “Наш голос” – орган Всеукраїнської ради солдатських депутатів (Київ, 1917 р.); “Вільна думка” – орган Української військової ради Південно-Західного фронту (Бердичів, листопад – грудень 1917 р.). Ці видання містять інформацію про процес українізації військ, утворення збройних сил УНР, політичну боротьбу, культурно-освітню працю в армії тощо.

Групи військ Директорії УНР у ході антигетьманського повстання, як правило видавали бюлетені. Вже 18 листопада 1918 р. у Білій Церкві вийшов “Бюлетень Головної Ставки військ УНР”. У грудні 1918 – січні 1919 р. бюлетені видавали штаби республіканських військ на Катеринославщині, Лівобережній Україні, штаб Південного району (“Республіка”, Житомир), Південно-Східної групи (“Республіканець”, Катеринослав), на Херсонщині (“Козацьке слово”). Матеріали цих видань відображають хід антигетьманського повстання, містять накази, розпорядження, відозви до населення і вояків, повідомлення телеграфних агентств тощо.

З формуванням армії УНР військовими виданнями від початку 1919 р. займалося Інформаційне бюро (Пресова квартира). Спочатку виходили “Бюлетень”, “Новини”, потім періодичні – “Нова Україна” (1919 р.), “Козацька думка”, “Наша Правда” (1920 р.). Виходили й друковані органи окремих військових частин – “Козак” (3-я піша дивізія, 1919), “Вістки сірих” (козацько-стрілецька (сіра) дивізія) та інші.

Мали свої видання й січові стрільці, Українська Галицька Армія. У березні 1918 р. у Києві виходив тижневик “Український січовий

стрілець”, Пресова квартира УСС у 1919 р. видавала газету “Стрілецька думка”, у 3-му корпусі УГА виходила газета “Стрілецький шлях”, у 1-му корпусі Української Галицької Червоної Армії – “Стрілецька вістка”. Газета “Стрілець” – репрезентувалася як орган українського війська (лютий–листопад 1919 р., Станіславів – Стрий – Борщів – Кам’янець-Подільський).

Військові видання вміщували урядові постанови, відозви, телеграми, накази командування, інформацію про перебіг бойових дій, епідемію тифу, міжнародні новини, листи вояків тощо.

Професійні об’єднання загальноукраїнського, регіонального рівня, галузеві комітети видавали власні органи друку. Як правило, вони мали досить мінливу періодичність виходу, форму бюлетенів, російську мову видання⁴¹. Найповніше представлені видання спілок друкарських працівників⁴². Профспілкові видання відображають економічні (рідше політичні) вимоги робітників різних галузей, містять дані про заробітну плату, умови праці, відносини з підприємцями, владними структурами, цензурні утиски, страйки тощо. Чимало профспілкових організацій та їх друкованих видань знаходилися під впливом партії меншовиків.

У роки революції, насамперед у 1917–1918 рр. свої видання мали товариство “Просвіта”, церковні, національні громади. Вони є важливим джерелом для вивчення освітнього, культурно-національного, релігійного життя⁴³.

Досить поширеною формою періодичного друку були бюлетені. Ці засоби швидкого реагування на події та інформування населення відзначалися нетривалим функціонуванням і нерідко виконувалися у листівковому форматі. Найчастіше бюлетені видавали редакції газет: “Киевская жизнь”, “Червоний прапор”, “Народна воля” (Київ), “Рух”, “Последние события” (Харків), “Шлях”, “Слово Подоли” (Вінниця), “Волинське життя” (Житомир), “Полтавський день” (Полтава), “Сумской вестник” (Суми), “Новости” (Чернігів), “Народная жизнь” (Олександрівськ) та інші.

Випуск інформаційних бюлетенів було звичною практикою Українського Телеграфного Агентства. Бюлетені видавали органи інформації міністерств УНР: шляхів сполучень, земельних справ, продовольчих справ. До таких видань часто вдавалося Інформаційне бюро Армії УНР. Крім того, бюлетені видавали місцеві органи державної влади та самоуправління, виконкоми рад робітничих, солдатських, селянських депутатів, професійні, кооперативні та інші спілки.

Газетна періодика є невід’ємним складником історико-дослідницького процесу, оскільки містить широкий спектр тематичної інформації, як офіційного характеру, так і повсякденного життя, охоплює всі регіони України. Послідовність і оперативність поданих відомостей, їх синтетичний характер посилюють цінність цього виду історичних джерел.

¹ Будников В. П. Большеви́стская партийная печать в 1917 году. – Харьков, 1959; *Його ж.* Большеви́стская партийная периодическая печать в период подготовки и проведения Октябрьской революции (март 1917 – февраль 1918 гг.). – М., 1963; *Вартанов Г. І.* Жовтневих днів рядки живі. Преса більшовиків України в 1917 р. – К., 1966.; *Дмитрієнко М. Ф.* Більшовицька преса України 1917–1918 рр. як історичне джерело. – К., 1967; *Солдатенко В. Ф.* Большеви́стская пресса Украины в борьбе за осуществление пролетарского интернационализма в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март-декабрь 1917 г.). Дисс... канд. ист. наук. – К., 1979; *Його ж.* Большеви́стская пресса Украины в 1917–1918 гг. Историко-библиографический обзор. – К., 1979; *Його ж.* Большеви́стская пресса Украины в борьбе за осуществление ленинской стратегии и тактики социалистической революции (март 1917 – март 1918 гг.). Дисс... докт. ист. наук. – К., 1981; *Його ж.* Идти впереди всех: из опыта борьбы большеви́стской прессы Украины за победу социалистической революции. – К., 1986; *Коптиенко И.И.* Источниковедческий анализ переодической печати Украины (1917–1926 гг.). – Днепропетровск, 1978.

² *Дмитрієнко М. Ф.* Листівки більшовицьких організацій України 1917–1920 рр. як історичне джерело. – К., 1980; *Її ж.* Большеви́стские литовки Украины 1917–1920 гг. как исторический источник. Дисс... докт. ист. наук. – К., 1985.

³ Див.: *Сергейчук И.* Пресса Советов рабочих, солдатских и крестьянских документов как источник по истории Великой Октябрьской социалистической революции на Украине (25 октября 1917 – март 1918 гг.) Дисс... канд. ист. наук. – К., 1986.

⁴ Одеська періодична преса років революції та громадянської війни. Лютий 1917–1921 рр. – Одеса, 1929.

⁵ *Дашкевич Я. Р.* Бібліографічний покажчик комуністичної та прогресивної преси Львова (1917–1939). – Львів, 1957; Більшовицькі газети часів Жовтневої революції та громадянської війни (1917–1920 рр.). Зведений каталог матеріалів, що переходять у збірках м. Львова. – Львів, 1960.

⁶ Періодичні видання УРСР. 1917–1960. Газети. Бібліографічний довідник. – Х., 1965; Преса Української РСР. 1918–1975. Наук.-стат. довідник. – Х., 1976.

⁷ Газети Радянської України 1917–1920 рр. За матеріалами газетних фондів ЦНБ АН УРСР). Бібліографічний покажчик. – К., 1979. У 1988 р. був перевиданий у Канаді (Едмонтон).

⁸ *Рудий Г.* Преса Української Держави. 1918. – К., 1996; *Його ж.* Газетна періодика – джерело вивчення проблем української культури 1917–1920 рр. – К., 2000; *Його ж.* Методологічні аспекти контент-аналізу преси України періоду Української революції 1917–1920 рр. // Українська періодика : історія і сучасність: Доп. та повідомлення шостої Всеукраїнської наук.-істор. конф. – Львів, 2000. с. 413–416; *Його ж.* Періодика України як об'єкт джерелознавчого дослідження української культури (1917–1920 рр.) Дис... докт. іст. наук. – К., 2004.

⁹ Преса України: Газети 1917–1920 рр. Бібліографічний покажчик. – К., 1997.

¹⁰ Там само. – С. 2–3; 93–95.

¹¹ *Губа П. І.* Періодична преса як джерело дослідження українського державотворчого процесу 1917–1920 рр. Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 2007.

¹² Коновець О. Науково-просвітницька преса України (XIX – перша третина XX ст.): Історія. Теорія. Практика. Дис... докт. іст. наук. – К., 1994; Крупський І. Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за Українську державу (друга половина XIX – перша чверть XX ст.). Дис... докт. іст. наук. – К., 1996.

¹³ Федоришин П. Преса і українська державність. – Тернопіль, 1996; Романюк М. Українська преса Північної Буковини 1918-1940 рр. – Львів, 1996; Тутковський В. Українська преса Наддніпрянщини в національно-культурному та державотворчому процесі (друга половина XIX ст. – 1920р.). Дис... канд. іст. наук. – К., 2002.

¹⁴ Вісти з Української Центральної Ради. Перше число вийшло 19 березня 1917 р. Матеріали видання досить повно представлені у збірнику документів “Українська Центральна Рада”.

¹⁵ Вістник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. Перше число вийшло 6 листопада 1917 р. 3 січня 1918 р. – “Вістник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки” Останнє число вийшло вже після державного перевороту і датоване 2 травня 1918 р.

¹⁶ Вістник Генерального Секретарства військових справ Української Народної Республіки. Почав виходити 1 квітня 1918 р. Кілька номерів припадають на добу гетьманату, коли міністерство було в стадії реорганізації.

¹⁷ Державний вістник. Усього вийшло 82 випуски. Перший 16 травня, останній – 12 грудня 1918 р. Редактором видання був І. Ющишин, який редагував й офіційні вістники УНР.

¹⁸ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ-Філадельфія, 1995. – С. 219.

¹⁹ Вісті закордонної преси; Вісті краєвої преси. Видання призначалися в першу чергу для інформування владних структур.

²⁰ Огляд закордонних часописів. Видавець – Розвідочний відділ Головного управління Генерального штабу Української Держави.

²¹ Вістник Міністерства земельних справ; “Армія” – орган Міністерства військових справ; “Слово” – орган Міністерства віросповідань.

²² На початку 1919 р. Інформаційне бюро при Директорії УНР видало кілька номерів “Українського вістника”. З утворенням Міністерства преси постійно виходили інформаційні видання.

²³ Вістник державних законів і розпорядків Західної Області Української Народної Республіки. Перший номер вийшов 31 січня 1919р.; Вістник Державного секретаріату освіти і віросповідання Західно-Української Народної Республіки.

²⁴ Вестник Волинського губернського комиссара Временного правительства (травень–листопад 1917); Вістник Волинського губернського старости (червень–листопад 1918 р.); Вістник Волинського губерніального комісара Директорії УНР (з січня 1919 р.).

²⁵ “Губерніальні відомості” виходили в Катеринославі, Полтаві, Чернігові; під час Гетьманату у Бресті видавався “Вістник Холмського губерніального староства” (вересень-грудень 1918 р.).

²⁶ Періодичні видання Волині, Полісся, Підляшшя та Холмщини (1836–1944): Список / Уклад. : Ю. Лащук, Г. Бухало, О. Ошуркевич. АН України. Львів. наук. б-ка та ін. – Львів, 1994; Павлюк І. З. Українські часописи Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя (1917–1939 рр.): Анот. покажч. НАН України. Львів наук. б-ка. Науково-досл. цент.періодики. – Львів – Луцьк, 1997;

Мартинюк М. Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914–1939 рр.): Матеріали до бібліогр. / НАН України. Львів. наук. б-ка. – Львів, 1998.

²⁷ *Великочий В.* До загальної характеристики та класифікації джерел з історії Західно-Української Народної Республіки // Вісн. Київ ун-ту. Сер.: Історія. – 1999. Вип. 41; *Танчин В.* Преса ЗУНР як історичне джерело // Міжн. наук. конф., присвячена 75-річчю ЗУНР. 1–3 листопада 1993 р.: Матеріали. – Івано-Франківськ, 1993; *Волосянко Л.* Преса ЗУНР – джерело вивчення національно-визвольних змагань на західноукраїнських землях у 1918–1923 рр. // Українська періодика: історія і сучасність. Доп. та повідомл. ІУ Всеукр. наук.-теорет. конф., 19–20 грудня 1997 р. – Львів, 1997; Крупський І. Преса січових стрільців // Трибуна – 1992. – № 2.

²⁸ Вестник Полтавского губернского общественного комитета. Редагували губернські комісари Тимчасового уряду С. Іваненко та А. Лівіцький.

²⁹ Див. напр., Известия Валковского общественного комитета. – Тижневик – Валки. Рос. мова.

³⁰ Вістник Лубенського Громадського комітету. Газета виходила тричі на тиждень. Текст подавався українською і російською мовами.

³¹ Известия Волынского губернского земства (Житомир); Шлях, Народне життя (Катеринослав); Київська земська газета (Київ); Вестник Одеського земства (Одеса); Черниговская земская газета (Чернігів); Народне діло (Харків) та інші.

³² Див. Вестник Елисаветградского земства; Вістник Олександрійського повітового земства; Вовчанський земський листок; Газета Зінківського повітового земства; Рідний край (Гадяч); Звенигородська зоря; Переяславська газета; Старобельская жизнь та інші.

³³ Нова Рада. Щоденна україномовна газета. У 1917–1919 рр. виходила у Києві. Редактор А. Ніковський. З серпня 1919 по лютий 1920 рр. у Львові. Редактор О. Лотоцький.

³⁴ *Сурай Ю.* З історії газети “Нова Рада” (1917 р) // Записки історичного факультету Одеського державного університету. – 1995. – Вип. 1; *Денисенко А.* Газета “Нова Рада” за духовне і національне відродження українського народу, його державності // Українська демократична революція 1917–1918 років: матеріали науково-теоретичної конференції, 17 квітня 1992р. – К., 1992; *Денисенко В.* Трибуна вільного слова // Історичний календар – 97. – К., 1996. Вип. 3.

³⁵ Самостійник. №1 вийшов 7 квітня 1918 р. Редактор С. Макаренко.

³⁶ Республіканські вісті (Вінницька філія УНС); Дністер (Могилів-Подільський відділ УНС); Правда (Жмеринський відділ УНС); Новини (Гайсинська філія УНС); Народна думка (Звенигородська філія УНС); Васильківські вісті – (інформаційне бюро УНС при Штабі українського республіканського війська); Дзвін (Олександрівський відділ УНС); Чернігівщина (Чернігівська філія УНС).

³⁷ Наш голос – орган Одеського комітету Бунду (1917); Бюллетень Полтавского комитета объединенной еврейской социалистической рабочей партии (1917); Еврейская мысль – издание Сионистского комитета Одеського района (1918); Заря – орган еврейской научной мысли (Харьков, 1919); Революционная мысль – орган Украинского центрального бюро Харьковского и Киевского комитетов Еврейской Коммунистической партии (Київ, 1920); Коммунистическая мысль – орган Черниговского губернского комитета Еврейской Коммунистической партии (1920).

³⁸ Народна свобода (Суми, 1917); Лебединський вістник (Лебедин, 1917); Валковская речь (Валки, 1917); Наш голос (Богодухів, 1917) та інші.

³⁹ Народная газета. – 1919. – 29 септєбля.

⁴⁰ Известия Союза промышленности, финансов, торговли и сельского хозяйства (Київ, 1918); СУОЗИФ (Київ, 1918); Проюг (Одеса, 1918); Бюллетень Киевского областного союза земельных собственников (Київ, 1918).

⁴¹ Бюллетень Всеукраинского Центрального Совета Профсоюзов (1919); Профессиональное движение (бюллетень бюро Всероссийского совета профсоюзов Юга России (1919); Вестник Екатеринославского совета рабочих профессиональных советов (1918).

⁴² Киевский печатник (1917); Голос труда (1918); Бюллетень Киевского союза рабочих печатного дела (1918).

⁴³ Вістник Товариства “Просвіта” (Катеринослав, 1917); Степ (Павлоград, 1917); Вістник Вовчанського українського товариства “Просвіта” (1918); Вільне життя (Одеса, 1918); Шлях (Вінниця, 1919); Вестник Екатеринославского губернского комитета Православной Церкви (1917); Голос Подольской церкви (Кам’янець-Подільський, 1918); Вісти Українського православного Церковного Собору (Київ, 1917); Белорусское эхо (Київ, 1918); Вестник Армении (Одеса, 1919) та ін.

На базе устоявшєйся классификации исследуются информационные возможности периодической прессы в освещении революционных событий в Украине начала XX века. Даны также сведения о современном научно-справочном аппарате отечественной газетной периодики.

Ключевые слова: периодическая печать; органы печати; газеты; бюллетени.

There are researched the informational opportunities of periodicals on the highlighting of revolution events in Ukraine at the beginning of 20 century on the basis of considered classification in the article. Also the information about modern scientific apparatus of the national newspaper periodicals is given.

Keywords: periodicals; publishing bodies; newspapers; bulletins.

УДК [930.253:94](477.43)"17"

В. Г. БЕРКОВСЬКИЙ*

**ДЖЕРЕЛА ПРАВОВОГО СТАТУСУ МІСЬКОГО ЖИТТЯ
ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ НА ПОЧАТКУ XVIII ст.
(на прикладі Старого та Нового Заслава)**

Публікуються документи, що висвітлюють правовий статус міських громад Старого та Нового Заслава на початку XVIII ст. – привілей цеху слюсарів та ковалів (1724 р.) та привілей на міське самоуправління (1727 р.).

Ключові слова: Заслав; Сангушко; цех; міські права; війт; правові норми.

Джерельна база урбаністичних студій в останні десятиріччя зазнала значних якісних змін, що пов'язано, в першу чергу, з уведенням у науковий обіг багатогранного комплексу міської документації. Цілком очевидно, що першість у даному напрямку утримують такі центральні українські міста, як Київ та Львів¹. Разом з тим не можна не відзначити й значну кількість джерельних публікацій щодо історії розвитку менших міст України, в першу чергу міст волинського регіону, наприклад, Острога, Олики, Луцька чи Заслава². Щоправда опубліковані масиви джерел стосуються майже виключно періоду XVI–XVII ст., залишаючи поза увагою XVIII ст. В той же час збережені документи більш пізнього походження дозволяють по-іншому оцінити ті процеси, що відбувалися на теренах Правобережної України, визначити характерні риси формування міського простору у всіх його вимірах. У цьому контексті зацікавлення викликають питання правового оформлення міського управління, меж взаємодії міського самоуправління та влади власника міста у випадку приватновласницьких міст, одним із таких і був Заслав.

Зазвичай у історіографії вважається, що середина XVII – початок XVIII ст. стала для Заслава переломним моментом в історичному розвитку. З одного боку, на це вплинули часті зміни власників міста, перехід з-під влади Заславських до Любомирських і пізніше до Сангушків, а з іншого – події Визвольної війни 1648–1654 рр. і наступна за цим руїна. Зокрема, у 1648 р. Заслав з околицями був спалений військами Богдана Хмельницького. Про надзвичайно великий рівень даних знищень говорить той факт, що ще на початку 1700-х рр. згадувалося: через “бунти козацькі і воєнну революцію спустошення Заславського князівства було настільки велике, що місто Заслав практично пус-

---

* *Берковський Владислав Георгійович* – кандидат історичних наук, директор Центрального державного архіву зарубіжної україніки.

лею зостав, без доброго урядування та нагляду”³. Подальші військові знищення лише призвели до того, що місто знаходилося на межі розорення. Зокрема, у 1702 р. Старий та Новий Заслав і навколишні села вкотре знищуються повсталим людом. У 1704 р. Старий Заслав спіткала велика пожежа, в результаті якої повністю знищились вогнем 6 єврейських та 1 християнський шинок, всі міські винниці⁴.

Приймаючи у 1710 р. як посаг Заслав з околицями підскарбій литовський Павло Кароль Сангушко розпочинає тривалий процес відбудови міста. Щоправда, як найбільш прибуткова частина з володінь князів Заславських, Заславщина став основою для відбудови та впорядкування всіх інших сангушківських маєтків⁵. Особливо помітним це стає з 1721 р., коли після бездітної смерті в 1720 р. Олександра Домініка Любомирського⁶ та після угоди в польському місті Вомборк (т. зв. “kombinacji w Wąborgowie”) між адміністраторами острозької ординації: люблінським воєводою Яном Тарлом, підскарбієм ВКЛ Станіславом Понятовським⁷ та надвірним маршалком литовським Павлом Каролем Сангушком, маєтності Острозької ординації було надано малолітньому синові Сангушка – Янушові Олександрю. Таким чином, отримавши лише право опіки та адміністрування над Острозькою ординацією Павло Сангушко розпочинає процес відбудови всього домену⁸.

У першу чергу зміни позначилися на соціально-економічній сфері. Зокрема, значно модифікувалося бачення власниками своїх маєтностей, які мали стати провідними центрами товарного виробництва. Так, наприклад, у 1746 р. у Старому Заславі зводиться нова броварня, значно перебудовується й саме місто⁹. Також звертається увага на поживавлення торгівлі, робиться невдала спроба повернення статусу одного з провідних центрів внутрішньої та зовнішньої торгівлі Волинського воєводства. Підтвердженням цього є й той факт, що в перелікові головних ярмарків Речі Посполитої періоду 1777–1788 рр. заславські ярмарки відсутні¹⁰. Так, у 1753 р. заславські міщани відзначали, що хоча й було розпорядження князя Павла-Кароля Сангушка, щоб під час ярмарків та на ярмарки людей до Заслава запрошувати – “był rozkaz jaśnie oświeconego pana, aby podczas jarmarków i na jarmarki ludzi zachęcać do Zaslawia”¹¹, але через дії адміністраторів заславського князівства місцеві ярмарки занепали, оскільки “купці не заїжджають і людям шкода, бо мусять задарма продавати – через це й занепад міста”¹².

Поряд із ярмарковою торгівлею занепадає й торгівля на місцевому локальному ринку, межі впливу якого збігалися з кордонами заславського ключа. Представлений, в першу чергу, заславськими торгами, які відбувалися двічі на тиждень, даний ринок не користувався великою популярністю у населення навколишніх населених пунктів. Зокрема, про це говорить відсутність на торгах приїжджих купців та покупців з віддалених міст та сіл¹³. Більш того, вже в середині XVIII ст. відзна-

чається мала зацікавленість міщан-християн торгівлею, яка практично зосереджується в руках єврейських купців та крамарів. Щоправда, князі Сангушки активно применшують роль єврейського купецтва, забороняючи останньому купувати та утримувати крамниці та магазини на нововідбудованому ринку¹⁴.

Розглядаючи розвиток торгівлі Заславського маєтку в XVIII ст., слід відзначити, що в зв'язку з передачею Заслава та навколишніх сіл у оренду, а також через перенесення резиденції до сусідньої Славути значно погіршуються умови провадження торгівлі. В першу чергу це відбулося на становищі крамарів-євреїв. Так, наприклад, адміністратори заславського маєтку в 1740 р. примушували заславських різників купувати м'ясо за завищеними цінами¹⁵. У 1770-х рр. орендарі Заслава примушували місцевих купців-євреїв купувати за значно завищеними цінами шкіри та оселедці, накладали на них нові обтяжливі оплати¹⁶. Очевидно, що зростання закупівельної ціни автоматично підвищувало й ціну продажу. На це, зокрема, вказували у 1753 р. заславські крамарі у зверненні до адміністрації заславського маєтку та княгині Барбари Сангушко. Врешті-решт намагання адміністрації отримати якнайбільше прибутків від діяльності купців та крамарів призвело до ситуації, коли "перед тим з цілого заславського ключа з'їжджалися орендарі до Заслава на свята і приносили значні прибутки місту. А як встановили такси на товари, то відразу в переддень свят, різники з слугами по шляхах поставали та вози купецькі обшукували і, як м'ясо знаходили, то його конфіскували". З огляду на це крамарі та купці вирушали торгувати до інших міст¹⁷. Врешті-решт, аби унормувати та налагодити торгівлю, в 1771 р. купці та крамарі міста Заслава укладають "Розпорядок крамарів міста Заслава"¹⁸. Згідно з даним розпорядком за кожним з купців було закріплено право продавати лише певний вид товарів і суворо заборонено було продавати інші товари.

Цілком очевидно, що всі вище зазначені заходи князів Сангушків у Заславі не могли відбуватися виключно в економічній сфері, а мали торкнутися й інших, в першу чергу, юридичної. І дійсно, одним із перших заходів нових власників щодо відбудови Заславщини стала політика унормування діяльності міської влади Заслава, ремісників та купців. Так, наприклад, у 1724 р. подружжя Сангушків видає привілей на створення та діяльність цеху слюсарів¹⁹. Згідно з привілеєм кожен цех мав складатися з двох цехмістрів – старшого та молодшого, вибори яких мали відбуватися на Зелені свята²⁰.

Трьома роками пізніше, 20 травня 1727 р., оголошується привілей на міське управління, в якому визначаються основні принципи місцевого самоуправління. Зокрема, унормовано вибори в'їтів у Старому та Новому Заславі, питання оподаткування, повинностей та діяльності міщан. Наприклад, ремісників було звільнено від роботи на користь зам-

ку. Крім того врешті унормовано було взаємини міста та шляхетських юридик. Так, відзначаючи, що в юридиках мешкають люди, які “різною торгівлею бавляться”, привілей на міське самоуправління зобов’язує їх до сплати міських податків, зокрема, щотижневої міської вкладки²¹.

Результатом цієї діяльності стало повторне надання Заславу магдебурзького права. 12 грудня 1755 року польський король Август III надає Заславу “*ius theutonicum Magdeburgie*”²².

Підсумовуючи дану розвідку, слід зазначити, що дослідження та публікація джерел до історії міського самоуправління міст Південно-Східної Волині дозволяє не лише відобразити всю багатомірність історико-правового розвитку регіону, але й сформувати уявлення про ширший контекст взаємодії різних типів влад.

---

¹ Привілей міста Львова XIV–XVIII ст. Збірник документів / Monumenta Leopolitana (Львівські історичні пам’ятки). – Львів, 1998. – Т. 1. – 640 с.; Привілей національних громад міста Львова XIV–XVIII ст. Збірник документів / Monumenta Leopolitana (Львівські історичні пам’ятки). – Львів, 2000. – Т. 2. – 576 с.; Економічні привілей міста Львова XV–XVIII ст.: Привілей та статuti ремісничих цехів та купецьких корпорацій Львова / Monumenta Leopolitana (Львівські історичні пам’ятки). – Т. 4. – Львів, 2007. – 816 с.

² Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко / Серія “Історичні джерела”, Т.1. – Острог, 2004. – 384 с.; Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. / Упор. В. Александрович. – Луцьк, 2007. – 276 с.; Александрович В. Інвентарі замків у Старому й Новому Заславі з XVII століття // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2005. – № 5. – С. 533–557; Тесленко І. Заславська замкова книга як джерело до історії Південно-Східної Волині // Наукові записки Інституту археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ. – К., 2009. – Кн. 1. – Т. 19.

³ Archiwum Państwowy w Krakowie. Oddział I. – F. 637 “Archiwum Sanguszków”. – Teki arabskie (Далі – APK.AS.TA). – Teka 477. – Sygn. 9.

⁴ APK.AS.TA. – Teka 125. – Sygn.19

⁵ APK. AS. – Teki arabskie. – teki.440-442, 457, 464, 469, 479, 566-569, 582.

⁶ Półwiatek J. Majętność kolbuszowska w XVI – XIX wieku – rozległość i gospodarka dworska // Zeszyty naukowe wyższej szkoły pedagogicznej w Rzeszowie. – Rzeszów, 1998. – Nr 28: Seria społeczno-pedagogiczna i historyczna, t. 7. – S. 79.

⁷ Czerniakowska M. Stanisław Poniatowski // Słownik biograficzny Pomorza nadwiślańskiego, supl. II. – Gdańsk, 2002.

⁸ Луст П. Сангушка до С. Конопчинського. – Конорczyński S. Ordynacja ostrogska // Biblioteka warszawska. – 1873. – S. 20-22; Akta publiczne do interesu ordynacji ostrogskiej należące. – b. m., 1757. – K. 62, 196.

⁹ Skrabski J. Paolo Fontana. Nadworny architekt Sanguszków. – Tarnów, 2007. – S. 42, 90.

¹⁰ Grochulska B. Jarmarki w handlu polskim w drugiej połowie XVIII wieku // Przegląd historyczny. – t. LXIV. – 1973. – S. 811–818.

¹¹ Goldberg J. Żydowski handel detaliczny w Polsce w XVIII wieku. W świetle polsko-hebrajskiego “Porządku kramarzów miasta Zasławia 1771 anno” // Przegląd humanistyczny. – 1993. – R.XXXVII, № 4. – S. 48.

- ¹² APK.AS.TA. – Teka 21. – sygn. 4.
¹³ APK.AS. – Sygn. 541.
¹⁴ APK.AS.TA. – Teka 31. – sygn. 7.
¹⁵ APK. AS. – Sygn. 533.
¹⁶ Goldberg J. Op.cit. – S. 47.
¹⁷ APK.AS.TA. – Teka 21. – sygn. 4.
¹⁸ Goldberg J. Op. cit, № 4.
¹⁹ APK. AS. – Teki arabskie (Далі – APK.AS.TA). – teka 10. – sygn. 1. – k. 7.
²⁰ APK. AS. – Teki arabskie (Далі – APK.AS.TA). – teka 10. – sygn. 1. – k. 7.
²¹ APK. AS. – Teki arabskie (Далі – APK.AS.TA). – teka 10. – sygn. 1. – k. 16.
²² APK.AS.TA. – Teka 166. – sygn. 15.

№ 1

Привілей слюсарського та ковальського цеху міста Старого Заслава, 1724 р.

Mając pomienony Sobie Władzy y Dyspozycio Włości y Dóbr Wolhyńskich y Ukraińskich Jaśnie wielmożnych Xiążąt Jchmościów Pawła y Marey Anny z Lubomirskich na Ostrogu Zasławskiej Hrabiów na Białym Kowlu, Smolanach, Rakowie, Wiszniczu, Jarosławiu, Tarnowie Lubartowiczów Sanguszków Marszałków NN. Wielkiego Xystwa Litewskiego Pryncypatów y Dobrodziejów moich. Czynieć jako y po innych Miastach. Tak w tym Mieście Xięstwa Zasławskiego Stołecznym. Jako najlepszą uczynieć dyspozycio y porządek osobliwej Cechu Ślusarskiego y Kowalskiego do dalszej Woli y Dyspozycyi Jaśnie Oświeconych Xięstwa Jeh mościów Pryncypatów y Dobrodziejów moich. Takowy ustanawiam porządek.

A: Naprzód powinno bydz w Pomienionym Cechu Dwóch Cechmistrzów. Starszy i Młodszy, których błękia bydz powinna podczas Świąta Zielonych Świątek Świątego Zaslania Ducha Świątego. Obesławszy się wszyscy bracia tego Cechu schodzić się powinni do Swego Cechmistrza y tam kogo Pan Bóg poda do Serca obrać Powinni do musz... te błękie swoje Władzy y wiadomości zamkowej. Który powinni obserwować w Roku Mszy Świątych za duszę zmarłe Cztery y każda Msza Świąta bydz powinna Dnia Dziesiątego Stycznia w Pierwszym Kwartale, w Drugim zaś zmarłe dnia Dziesiątego Kwietnia, w Trzecim Kwartale dnia dziesiątego Lipca, a w czwartym kwartale dnia dziesiątego Października. Do których Mszy Świątych co kwartał świec dwie woskowych pultorafuntowych , y któryby niemiał bydz z Braci albo Sióstr w kościele na tey Mszy Świątej tedy do Cechu wniesć na wosk groszy sześć nadać Także gdy któremu Bratu albo Siostrze Dziecie miałoby umrzeć tedy ciz Bracia powinni puść z Świecami zahalem y wszelki porządek koło ciała uczynieć y pochować, a w niedostatku Brata albo Siostry któryby miał umrzeć tedy swoim kosztem Cech powinien pogrzeb podjąć y sprawić. Pod czas Świąta Bożego Ciała to się Surowo zaleca się y przykazuję aby przez Cały tydzień tak rano, jako y w wieczór na mieszporce byli wszyscy Bracia na Nabożeństwie pod winami na Cech który nie będzie groszy dziesięć którego by dnia niemiał bydz Brat z świecami, Także pod Chorągwi aby wszyscy szli z świecami y z swielko w dzień Pierwszy procesji y Chorągiew bydz powinna we wszelkiej obserwacyi konserwowana u Cechmistrza Starszego Gdy zaś ustępuje Cechmistrzostwa Tedy y Chorągiew oddać powinien. Fundusz zaś y postanowienie skąd mają bydz na świece, Tedy powinni się wszyscy składać na to. Kto by zaś niemiał obserwować Brata Starszego Cech-

mistrza y kiedy Cyche poszle po Braci a niemal który stanąć w cechu y kiedyne zwada stanie potoczna Między Braci, tedy bydz powinna uspokojona w Cechu bez Cechmistrza Starszego y Młodszego pod wolno Apellacio do Zamku a na takowego nieposłusznego tey Dyspozyciey Funt wosku do Cechu a na Zamek Dziesięć grzywien rygoru naznacza się. Te zaś Grzywny Zamkowe do porządku y obrządku kościoła tego wyżej wyrażonego żeby zato Cosprawki na Chwatę Boski Braci powinni by do której to mojej Dyspozycyi Cechu pomienionego Pilna Ahędencia Zwierzchności Zamkowej we wszystkim rekomenduje się Ad lutym większej wagi y wiary ten Skrypt podpisem ręki własnej przyzwyklej stwierdzam pieczęcią Dukt w Zasławiu 27 Januaris Anno Dni 1724.

APK. AS. Teki arabskie. Teka 10, plik 1. k. 7–v7.

№ 2

Привілей на міське управління Старого та Нового Заслава, 20 травня 1727 р.

Dyspozycja Miasta Starego y Nowego Zasławia z Woli y Ordynansu Jaśnie Oświeconego Xiążęcia Jmci Marszałka WXL Pana y Dobrodzieja przez kommissarzow niżej podpisanych uczyniona 20 maja 1727 Anno

I-mo.

Elekcja Wójtów Miast Obojga mają być w lat trzy w najpierwsze dni po Świątkach odprawione na których każde miasto obrać sobie będzie powinno Wójta jednego osiadłego trzeźwego y rozumnego. Te zaś elekcje mają być cum Scitu władzy Zamkowej et approbatione co im będzie Sine ulla Offerentia pozwolono Wójtowie zaś teraz tudzież y napotym od Pospółstwa obrani, jeżeliby który znalazł się miastu życzliwy y tak dobrze Rządzący się a żeby Pospółstwo całe onego sobie na drugie trzy lata uprosiło takiego niema Zwierzchność Zamkowa od urzędu tego oddalać ale owszem approbować.

2-do

Burmistrze ażeby dwaj corocznie w każdym mieście od Pospółstwa obierani byli którzy także powinni być trzeźwi rozumni y osiedli Jchże Elekcja czas ten co y dla obierania wójtów naznacza się.

3-tio

Jurysdykcja w Sądzeniu Spraw między mieszczan zachodząca według dawnych zwyczajów pozwala się y approbuje wójtom y urzędom miast obojga tak aby nie w przed Sprawy miejskie do Zamku szły aż po rozsądzeniu urzędu y wójtów od których apelacje ukrzywdzonym mają być do władzy Zamkowej dopuszczone.

4-to

Wójtowie aby mieszczan nie agrawowali ani bili ani jakim inszym sposobem szkodzili ale kto co zasłuży Secundum demeritum mają urzędowanie karać. W sądach zaś win brać y wyciągać większych nad sześć groszy nie powinni. Kto zaś co zasłuży więzieniem albo Pługami karany być powinien według Sprawiedliwości.

5-to

Dyspozycje Pienędzy Podatkowych y Lenungowych zostawiają się przy Burmistrzach każdego miasta którymi dysponować każdy swoich kwartałów Burmistrz powinien będzie to jest staromiejski jeden przez dwa kwartały pierwsze drugi przez dwa kwartały drugie Starego miasta pieniądze będą mieć dyspozycją. Tymże sposobem y Burmistrze Nowomiejscy obydwaj rządzić się będą. Pienędzy zaś wszystkich Percepty y Expensyi każdego miasta porządnie konnotowane być mają na

jedną rękę przez Burmistrzów, a na drugą rękę przez Pisarzów miejskich dla doskonalszej werifikacyi y co miesiąc przed wójtem y urzędem także Pospółstwem powinien się każdy Burmistrz rachować przed władzą zaś Zamkową mają w pół roku każdy z swoich kwartałów oddawać rachunki.

6-to

Co zaś opisaną y wykonnotowaną miast obojga expense zostanie się superaty z wybranej sumy według sympli tygodniowej miast obojga nad expensy tedy tej summy na żadne insze potoczne expensa Burmistrze wydawać nie powinni, które to Expensa nie mają bydz od JmPana Gubernatora pozwalane chyba strzeż Boże in casu jakiej Rewolucji, ale ta Summa co roczna remanentowa maje zostawać przy Burmistrzach w skrzynie na co wójtowie powinni będą mieć, expensa aby nie gdzie indziej tylko w skrzynie lokowana była y za kluczami dobrze osiadłych Burmistrzów i Wójtów.

7-mo

Długów żadnych zaciągając miasta niepowinni ani od nich Prowizji płacić bez wyraźnej woli Jaśnie Oświeconego Xiążęcia Jmci Dobrodzieja także splancać jeżeli by jakie był bez wiadomości Zamkowej nie mają.

8-vo

A że zaś dotąd wielką ciężkość y przeładowanie jednego nad drugiego Podatkami Pospółstwa miast Obojga przez nie porządne owych wypłacanie miały dla folgi płacenia tych podatków składka się tygodniowa postanawia według której co tydzień nie opuszczając nikomu mają Poborcy od Pospółstwa naznaczeni importować pieniądze do Burmistrzów tych których kwartały będą.

9-no

Składka zaś ta Tygodniowa teraz postanowiona ma trwać na Rok a po wyjściu tego ma bydz także podobna na drugi rok postanawiana od Roku do Roku którą tak mają postanawiać aby zszedłszy się Pospółstwa przed urząd każde Miasto swoje w ten czas urząd ma taxować siła który ma na tydzień płacić podług Substancji Jego. Po której u formowanej taxie Poborcy naznaczeni wzięwszy Regestr od urzędu spisany y od władzy Zamkowej approbowany powinni będą wybierać pieniądze co tydzień. a z wolnym nieposłusznym grabieniem ja jednak Grabież przepadać nie powinna y raportować do Burmistrza każdy z swego Miasta y do tego którego kwartały będą. Jako zaś ta składka teraz jest postanowiona tak y na dalszy czas według tej informacji sprawować się będą z tym dokładem że jeżeli się na tę składkę przed urzędami swymi nie zgodzili mają do władzy Zamkowej donieść y według dyspozycji Jm Pana Gubernatora Zakonczoną akceptować.

10-mo

Z tąd to pomiarkowanie extraordynacyjne exakcji postanawiać nie mają chyba in casu jakiej Rewolucji y to za wiadomością Jm Pana Gubernatora.

11-mo

Libertacje od Płacenia tej składki nie mają iść od wójtów tę się tylko za słuszne uznawają jako to pogorzałych, nowobudujących się y osiadających, nowożeńów którzy za wiadomością Zamkową mają mieć folgę od płacenia do czasu naznaczonego.

12-do

Porządek w Miastach ma bydz doglądany przez urzędy y każdy Burmistrz w swoich kwartałach ma rewidować aby Garce po karczmach chleby na Rynku według słuszności były co jeżeliby się pokazało mało donieść do urzędu, urząd zaś tę chleby ma dysponować na szpitala Garce zaś niesprawiedliwe kazać tlić y palić jednak za wiadomością Zamkową.

13-tio

Straż nocna dla bezpieczeństwa od ognia jako też od kradzieży ma co noc bywać do której to y żydzi Miast Obojga przykładać się trzecim groszem mają. Na każdym zaś Domu Drabina ma bydz także wody na pogotowaniu beczka wszędzie osobliwie jednak na tych Domach gdzie są rynny aby na Rynnach wody Beczka stała w małych zaś domkach aby kominy były na wierzch wywiedzione y dobrze opatrzone. Mają tego dozierać Burmistrze każdy w swoich kwartałach miast obojga y we dwie niedzieli rewidować a jeżeliby były gdzie zepsowane mają nakazać aby jako najprzędziej sporządzili a któryby tej dyspozycji nieposłuszny był ma bydz urzędownie karany więzieniem na dni trzy y znowu za nakazaniem tegoż urzędu powinien to wszystko jako najprzędziej sporządzić pod Pługami przez tenże Urząd nakazanemi. Dla większej ostrożności y obronienia od ognia ma bydz w każdym cechu po dwa haki z którymi to Hakami jako też y wodami z czym kto będzie mógł wszyscy od Cechów swoich powinni jako najprzędziej pospieszać pod czas przypadku ognia pod karą wyż pomienioną.

14-to

Akcydensa Miejskie kamienne y mostowe lubo do arendy przyłączone jednak że wojci do tych czas odbierali od arendarzów Summe y kwotę pewną te y teraz odbierać będą powinni z których to pieniędzy insza nie ma bydz expensa okrom na reparacje mostów y Bram.

15-to

Palisady na wałach miast obojga jako dzielnice idą zawsze opatrywać Burmistrze każdy w swoich kwartałach mają aby nie po rujnowane były.

16-to

Pola jako każdy ma swoje włoki y lany Inwentarzami opisane y sobie nadane ażeby zasiewał y ażeby na oziminy polach żadnej nie ważyli się zasiewać Jarzyny dla przeszkody w późnym sprzątaniu stadom y ażeby sami przez to szkody nie mieli ale w jednym polu oziminę a w drugim Jarzynę zasiewali.

17-mo

Szarwarki jako z dawna zwyczaj był aby na Groble odprawiali jeden dzień w tydzień kiedy tego potrzeba tak y teraz mają wszyscy odbywać ale jednak nie wszyscy w jeden dzień lecz jaka Dyspozycja Zamkowej władzy będzie aby zaś rano pospółstwo na tę Szarwarki wychodziło mają mieć o tym staranie wojci każdego miasta a jeżeli zaś zamiast Szarwarków do łasa posyłani będą, tam ilo dni zabawią tyle sobie dni za szarwarek rachować powinni będą.

18-vo

Wykłady wszelkie które przed tym nad słusność przejmowane były tę się znoszą y niema się nikto ważyć więcej, dawać w sprawach do JM Pana Gubernatora zachodzących jako trzy ... y to w wielkiej jakiej sprawie pod karą jeżeliby to było dającemu dowiedziono.

19-no

Dwory szlacheckie tu w Zaslaviu będące ponieważ w nich różnymi handlami ludzie bawiący się mieszkają tę abhine do wszelkich miejskich podatków to jest do składki tygodniowej należeć powinni, Co zaś Dworek JM Pana Wysockiego ten ab certas rationes rezerwuje się do dalszej decyzji J.O.X. Jmci Dobrodzieja.

20-mu

Podymne ażeby miasta Chrześcijan y Żydów podług taryfy oddawali do JM Pana Gubernatora które stamtąd do Grodu odsyłane bydz ma.

21-mo

Podwody ponieważ dotąd bez pomiarkowania nie wszyscy odbywali przez co wielka krzywda niektórym była, zaleca się Panom Wójtom aby w tym mieli cir-

cumspekją ażeby nikomu krzywdy nie było y żeby ten który dalszą odprawi podróż miał przewagę w odprawieniu mniejszej podróży.

22-de

Rzemieślnicy wszelkiego kunsztu w miastach obydwóch znajdujące się jako przed tym od rzemiosła płacili tak y teraz wypłacać mają do Robot zaś żadnych Zamek ich pociągać nie ma chyba za zapłatę.

23-tio

Powinności wszelkie podatki zamkowe Posidzilne y czynsze jako dawnymi czasy według Inwentarzów oddawali też samę y teraz oddawać mają tudzież zaorki, oborki, zakoski, obkoski, zbieranie crescensy, dziesięcinę z pół pustych, dziesięcinę sienną, pszczelne, podwody pod miody, danne według dawnych dyspozycji odbywać będą.

APK. AS. Teki arabskie. Teka 10, plik 1. k. 11–16.

Публикуются документы, касающиеся правового статуса городских общин Старого и Нового Заслава в начале XVIII в. – привилей цеху слесарей и кузнецов (1724 г.) и привилей на городское самоуправление (1727 г.).

Ключевые слова: Заслав; Сангушко; цех; городские права; войт; правовые нормы.

There are published the documents concerning the legal status of the urban communities of Old and New Zaslav at the beginning of XVIII century - the Privilege of shop of locksmiths and blacksmiths (1724) and Privilege on the municipality (1727) in the article.

Keywords: Zaslav; Sangushko; shop; urban law; Voight; rule of law.

УДК [930.253:929](477.54)"1941/1945"

О. С. КОПТЄВА*

**ФОНДИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ УЧАСНИКІВ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
1941–1945 рр. У ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Розглянуто склад та зміст документів особового походження учасників війни, які зберігаються у Державному архіві Харківської області. Підкреслено особливість фондів особового походження учасників Великої Вітчизняної війни, їх значення та актуальність у сучасному світі.

Ключові слова: Національний архівний фонд; Державний архів Харківської області; документи особового походження; учасники Великої Вітчизняної війни; особисті документи; особовий фонд; фондоутворювачі.

Документи особового походження посідають важливе місце у складі Національного архівного фонду і є найважливішим історичним джерелом, яке знайомить з подіями минулого.

На відміну від документів офіційного характеру, які складаються за певними правилами, саме документи особового походження значно яскравіше відображають індивідуальні риси характеру їх автора, сприйняття ним навколишньої дійсності, а також часто містять такі дані про факти і події, які практично неможливо знайти у діловій та службовій документації. Цілком закономірно, що особисті документи таких людей доповнюють документи офіційного походження і є важливою складовою Національного архівного фонду.

Документи фондів особового походження, як правило, поділяються на декілька тематичних груп: документи до біографії, документи службової, наукової, творчої та громадської діяльності, листування та література про фондоутворювача. Крім того, особливу цінність для дослідників складають фотодокументи з родинних та військових альбомів, на яких зображено як самого фондоутворювача, так і людей, котрі його оточують, міста, будівлі та багато іншого.

Державний архів Харківської області проводить цілеспрямовану роботу з формування та зберігання фондів особового походження, яких нині налічується 51, серед них 15 фондів учасників Великої Вітчизняної війни та тих, хто зробив вагомий внесок у Велику Перемогу; переважно це робітники підприємств тилу, а також науковці, письменники,

---

* *Коптєва Ольга Сергіївна* – головний спеціаліст відділу організації та координації архівної справи Державного архіву Харківської області.

артисти та інші. Всі ці люди були активними громадськими діячами, творчими особистостями, завдяки чому їх фонди багаті цікавими документами, які становлять значний інтерес для дослідників.

Всі особові фонди учасників Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., що зберігаються в архіві, можна розділити на три групи, а саме: 1) документи безпосередніх учасників бойових дій на фронтах (фонди Антонова-Дружиніна П. П., Багмута І. А., Бірулі О. К., Бондаренка Г. І., Медведєва В. І., Муратова І. Л., Орябинського В. І., Епштейна А. І.); 2) документи учасників партизанського руху (фонди Бакуліна І. І., Пашкової Л. І. та Якушенкова Д. О.), до третьої групи відносяться документи трудівників тилу, які під час війни працювали на підприємствах, у навчальних закладах, виїжджали на фронт у складі концертних бригад та інші (фонди Атрощенко В. І., Бабешка В. Я., Малої Л. Т., Тамарової Н. В.).

До першої групи відноситься фонд учасника Великої Вітчизняної війни, народного артиста УРСР **Антонова-Дружиніна Павла Павловича**¹, який народився 25 жовтня 1916 р. До 1937 р. він працював актором у Московському обласному драматичному театрі ім. М. Островського, на початку війни був призваний до лав Червоної Армії, закінчив курси молодших лейтенантів і як командир взводу мінерів брав участь у боях проти німецько-фашистських загарбників на 1-му та 4-му Українських фронтах.

За бойові заслуги П. П. Антонов-Дружинін був нагороджений багатьма медалями та орденами, серед яких: “За перемогу над Німеччиною” та “За бойові заслуги”. Після закінчення війни працював актором у різних театрах у Москві та Ярославлі, з 1952 р. – актор Харківського академічного театру ім. О. С. Пушкіна. За час своєї роботи у театрах зіграв більше 100 ролей.

У фонді, який налічує 255 справ, матеріали творчої діяльності фондоутворювача, де зберігаються переліки всіх ролей, які зіграв Антонов-Дружинін, афіші вистав, статті в газетах та журналах про фондоутворювача, фотокартки актора у ролях, що він зіграв на сцені Харківського

Антонов-Дружинін П. П.
(12 червня 1944 р.).
Ф. Р-6425, оп. 1, спр. 95, арк. 4.

російського драматичного театру ім. О.С. Пушкіна та багато іншого. На жаль, документи періоду Великої Вітчизняної війни у фонді відсутні, крім фотографій фондоутворювача, зроблених у той період.

Фонд **Багмута Івана Андріановича**² (1903–1975 рр.), радянського письменника, учасника війни 1941–1945 рр. Перші статті та рецензії Івана Андріановича з'явилися в харківських журналах у 1916–1927 рр. Справжня письменницька діяльність Багмута І. А. розпочалася після його подорожі на Алтай, Середню Азію, Карелію. Після цієї подорожі Іван Андріанович пише декілька нарисів, серед яких: “Подорож до небесних гір”, “Верхівці засніжених тундр” та інші. З 1941 р. Багмут І. А. воював на фронтах Великої Вітчизняної війни, був нагороджений двома медалями “За відвагу”. Серед документів – матеріали службової, наукової, творчої, педагогічної, громадської діяльності, зберігається багато рукописів творів, нарисів та п'єс, серед яких є твори, присвячені подіям Великої Вітчизняної війни.

Бируля О. К. (1943 р.).
Ф. Р-6413, оп. 1, стр. 48, арк. 5.

Бируля О. К. з бійцями Північно-Кавказького фронту (1943 р.).
Ф. Р-6413, оп. 1, стр. 49, арк. 6.

Бондаренко Г. І. (квітень 1943 р.).
Ф. Р-6166, оп. 1, спр. 97, арк. 3.

Закавказзя. У квітні 1943 р. йому було присвоєно військове звання “інженер-майор”. Неодноразово О. К. Бирулі оголошувалися подяки від Міністерства Вищої освіти СРСР (1950 р.) та УРСР (1955, 1962 рр.).

Фонд Бирулі О. К. налічує 63 одиниць зберігання, серед яких зберігаються документи періоду війни, де значний інтерес становлять нагородні листи та фотодокументи періоду Великої Вітчизняної війни.

Фонд краєзнавця та учасника Великої Вітчизняної війни **Бондаренка Григорія Івановича**⁴, який закінчив війну у Чехословаччині у званні молодшого лейтенанта. У 1945 р. був нагороджений грамотою з подякою від Воєнної ради Червоної Армії за відмінну службу у лавах Червоної Армії. Після демобілізації у 1946 р. Григорій Іванович працював вчителем історії в с. Пісочин Харківської області. На особливу увагу заслуговують зібрані фондоутворювачем у великій кількості матеріали з історії с. Пісочин, про земляків-пісочинців, що загинули у роки Великої Вітчизняної війни. Саме з ініціативи Бондаренка Г. І. при Пісочинській середній школі було створено музей бойової та трудової слави “З чого починається Батьківщина”. За велику плідну працю Г. І. Бондаренко був нагороджений багатьма грамотами та дипломами.

Особовий фонд Бондаренка Г. І. нараховує 115 справ постійного зберігання, серед яких значний інтерес становлять списки солдат і офіцерів с. Пісочин, загиблих на фронтах Великої Вітчизняної війни. Також у фонді зберігаються фотографії Г. І. Бондаренка, зроблені під час звільнення Чехословаччини (1945 р.), серед солдат і командирів

Не менш цікавим є фонд професора, доктора технічних наук, заслуженого діяча науки та техніки УРСР **Бирулі Олександра Костянтиновича**³ (1892–1967 рр.), який займався дослідженням проблем гідротехніки, у 1937 р. отримав ступінь кандидата технічних наук не захищаючи дисертацію.

Особливої уваги заслуговує діяльність О. К. Бирулі у роки Великої Вітчизняної війни. З вересня 1941 р. він працює заступником начальника і головного інженера, а потім 6-го військово-шляхового управління Головшляхупра Червоної Армії. З 1941 по 1943 рр. Олександр Костянтинович забезпечував низку воєнно-технічних операцій на гірських театрах війни Північного Кавказу та

3-ї батареї артилерійського полку (1945 р.).

У грудні 2007 р. до Державного архіву Харківської області на державне зберігання надійшли документи доктора історичних наук, Почесного члена Всеукраїнської спілки краєзнавців, першого голови правління Харківської організації Спілки архівістів України **Епштейн Аркадія Ісаковича**, який народився 10 жовтня 1922 р. у м. Харкові. У 1940 р. вступив до Харківського державного університету ім. О. М. Горького. На початку Великої Вітчизняної війни студентом пішов на фронт, був рядовим стрільцем, як згадує у своїх спогадах Аркадій Ісакович:

“...Автомат був один на роту – у зв’язкового командира. Досі пам’ятаю свою першу гвинтівку, з якою і довелося йти в бій. Це була австрійська трофейна гвинтівка системи “Манліхер”. Але ж трофей не 1941 року, а 1918!...Кожного разу, натискаючи на спусковий гачок, я обмирав – чи не прорвуться порохові гази через затвір гвинтівки...”⁵. У квітні 1942 р. Аркадій Ісакович був тяжко поранений (в архіві зберігається довідка про поранення⁶). Після одужання продовжував воювати на Південно-Західному, Волховському і Ленінградському фронтах у званні замполітрука роти, а з 1943 по 1945 рр. – комсорг окружної артилерійської бази. Брав участь у захисті блокадного Ленінграда. У 1945 р. отримав посвідчення про закінчення Політичного відділу спеціальних військ Ташкентського гарнізону

Епштейн А. І.

Епштейн А. І.
(справа) з другом
після госпіталю.
Ф. Р-6529, оп.3,
спр. 106, арк. 1.

Медведєв В. І. (вересень 1941 р.).
Ф. Р-5872, оп. 1, спр. 37, арк. 1.

Медведєва Володимира Івановича⁸ (1905–1977 рр.), який 23 червня 1941 р. був призваний у Червону Армію і до кінця війни перебував на командній і штабній роботі. Війну закінчив командиром 50-го Гвардійського стрілецького Ченстоковського полку 15-ої гвардійської стрілецької дивізії. Володимир Іванович брав участь в бойових діях на фронтах: Південно-Західному, Південному, Сталінградському, Донському, Воронежському, Степному, а також на 1-му, 2-му, 3-му Українських. 23 серпня 1943 р. визволяв м. Харків.

За участь у війні Медведєв В.І. був тричі нагороджений орденом Червоного Прапора, орденами Вітчизняної війни 1-го та 2-го ступеня, Червоної Зірки, Суворова 3-го ступеня, медаллю “За оборону Сталін-

Середньо-Азійського округу⁷. Після закінчення війни Аркадій Ісакович продовжив навчання у Харківському університеті, який закінчив у 1949 р.

Аркадій Ісакович Епштейн має 17 державних нагород СРСР, України та Ізраїлю.

Фонд містить різноманітні документи фондоутворювача, серед яких: матеріали до біографії, особисті документи, матеріали наукової діяльності, де представлені рукописні матеріали статей, докторська дисертація, відгуки на кандидатські та докторські дисертації. У розділі “Образотворчі матеріали” знаходяться фотографії Аркадія Ісаковича в різні роки його життя.

Значний інтерес становить фонд

Медведєв В. І.
у групі бійців
та командирів
Червоної Армії
у період боїв
за визволення
м. Харкова у полі
на підступах
до Журавльовки.
Ф. Р-5872, оп. 1,
спр. 41, арк. 1.

града”, американським орденом “Леґіону офіцерської честі”.

Серед документів, що зберігаються в особовому фонді В. І. Медведєва, значний інтерес становлять документи, серед яких є фотографії, зроблені під час визволення м. Харкова у 1943 р.

Не менш цікавим є фонд відомого українського письменника **Муратова Ігоря Леонідовича**⁹ (1912–1973 рр.), який з 1939 р. служив у лавах Червоної Армії. Під час Великої Вітчизняної війни Муратов І. Л. був сержантом піхоти та співробітником дивізійної газети. В кінці 1942 р. потрапив у оточення, а звідти в полон, в концентраційний табір Пенемюнде на острові Узедом, де перебував до 30 квітня 1945 р., коли був звільнений радянськими військами.

Муратов І. Л. під час перебування у німецькому полоні.
Ф. Р-5738, оп. 1, стр. 178, арк. 2.

Подяка Муратову І. Л.
від командуючого групою
радянських окупаційних військ
у Німеччині Г. Жукова та
члена військової ради групи
радянських окупаційних військ
у Німеччині Телегіна.
28 жовтня 1945 р.

Орябинський В. І.
(7 листопада 1942 р.).
Ф. Р-6138, оп. 1, спр. 12, арк. 5.

Після звільнення знову воював на фронті рядовим автоматником та після капітуляції Німеччини працював головним редактором берлінської газети Смерша “За повернення на Батьківщину”. Це дало йому змогу unikнути ув’язнення в радянському концтаборі, за те, що перебував на окупованій території. За громадську та літературну діяльність нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та “Знак Пошани”. За твір “Буковинська повість” удостоєний звання лауреата Державної премії СРСР 1952 року.

Серед 227 справ, що зберігаються у фонді Муратова І. Л., великий інтерес становлять розділи про творчу діяльність фондоутворювача, де містяться рукописи та біографічні матеріали, саме у цей розділ входить група документів періоду Великої Вітчизняної війни. Слід зазначити, що у фонді зберігається доповідна записка підполковника Чуксіна А. Н. про загибель Муратова І. Л. у

Орябинський В. І. разом з учасниками боїв за визволення Харкова.
Ф. Р-6138, оп. 1, спр. 13, арк. 3.

боях у перші місяці війни¹⁰.

Фонд **Орябинського Василя Івановича**, ветерана Великої Вітчизняної війни, учасника боїв за звільнення м. Харків, який народився 1 січня 1902 р. у с. Новий Мерчик Валківського району Харківської області.

Під час війни В. І. Орябинський перебував в діючій армії на Сталінградському, Степному, 1-му Білоруському фронтах, спочатку в якості комісара батареї, а з серпня 1943 р. заступника комісара, майор – гвардії 199 гвардійського артилерійського полку 94 стрілецької дивізії. Брав участь у боях на Курській дузі, звільняв міста Белгород та Харків, учасник Корсунь-Шевченківської битви. З боями дійшов до Берліна, де 26-го травня 1945 р. брав участь у Параді Переможців у Берліні біля Рейхстагу.

Особовий фонд В. І. Орябинського невеликий – всього в архіві зберігається 23 справи за 1926–1978 рр. Великий інтерес для дослідників становлять спогади фондоутворювача, серед яких: “Освобождение г. Харькова от немецко-фашистских захватчиков” та “От Сталинграда до Берлина”, де описано бойовий шлях 199 гвардійського артилерійського полку. Не менший інтерес становить путівник по фотоекспозиції бойового шляху 94 гвардійської стрілецької дивізії.

Серед особових фондів другої групи – учасники партизанського руху і підпілля. Так, у Державному архіві Харківської області зберігається фонд секретаря Харківського підпільного обкому КП(б)У, Героя Радянського Союзу **Бакуліна Івана Івановича**¹¹. Народився Іван Іванович 29 липня 1900 р. у селі Хотунок Новочеркаського району Ростовської області. З 1928 р. працював у Харківському сільськогосподарському інституті, де до початку війни обіймав посаду доцента кафедри математики. 24 грудня 1939 р. І. І. Бакулін був обраний депутатом Харківської міської Ради депутатів трудящих.

Наприкінці липня 1941 р. І. І. Бакулін очолив Харківський підпільний обком КП (б)У. Харківське підпілля мало трагічну історію, його вже до середини 1942 р. було майже повністю знищено. Але незважаючи на це, за два роки партизани знищили більш ніж 20 тис. окупантів, підірвали десятки паровозів, сотні вагонів та автомашин. У ве-

Бакулін І. І. (фотокартка з особової справи доцента Харківського сільськогосподарського інституту).
Ф. Р-11278, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

ресні 1942 р. І. І. Бакуліна схопили, після жорстоких катувань він помер у тюремній лікарні (нині – поліклініка № 3).

Іван Іванович нагороджений орденом Леніна, медаллю “Партизану Великої Вітчизняної війни” першого ступеня, у 1965 р. йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Фонд цікавий спогадами про І. І. Бакуліна та фотодокументами учасників Харківського підпілля.

Фонд **Пашкової Людмили Іванівни**¹², майстра спорту, неодноразової чемпіонки України з лижного спорту, майора запасу, яка народилася у 1917 р. У 1937 р. Людмила Іванівна стає чемпіонкою України з лижного спорту, а під час війни 1941–1945 рр. воювала спочатку в партизанському загоні, потім була відряджена до штабу Південно-Західного фронту, де організувала лижні заgonи.

Бойові заслуги Л. І. Пашкової відзначені урядовими нагородами: орденом Червоної Зірки (6 грудня 1942 р.), медалями “Партизану Великої Вітчизняної війни” 2-го ступеня, “За оборону Сталінграда”, “За перемогу над Німеччиною”.

Якушенко Д. О. (50-ті рр. ХХ ст.).
Ф. Р-6544, оп. 1, спр. 50, арк. 1.

Пашкова Л. І.
Ф. Р-5873, оп. 1, спр. 34, арк. 2.

Серед документів, що представлені у фонді Л. І. Пашкової у розділі “Листування” містяться листи військових частин та організацій до фондоутворювача з проханням узяти участь в організації музеїв бойової слави, запрошувальні листи на зібрання та секції партизан і підпільників – учасників Великої Вітчизняної війни.

З січня 2011 р. в архіві зберігається фонд **Якушенкова Дмитра Олександровича**¹³ – командира диверсійного відділення Особового партизанського з’єднання “Тринадцять”, яке діяло у роки війни в Могильовській області (Білорусія).

Дмитро Олександрович народився в с. Нове Село Краснинського району Смоленської області 26 жовтня 1926 р. У період з 1941 по травень 1943 рр. проживав на окупованій території в с. Крюково Смоленської області, а з 25 травня 1943 р. вступив у ряди Особового партизанського з'єднання “Тринадцять”. Цей загін брав активну участь у “битві на рейках”, де Якушенков Д. О. був командиром диверсійного відділення, з вересня 1944 р. по листопад 1945 р. служив старшиною 392 стрілецького полку 73 стрілецької дивізії на території 2-го Білоруського фронту. Учасник визволення Польщі, Східної Пруссії. У повоєнний час обіймав посаду директора Зеленогайської середньої школи Харківського району Харківської області; був інструктором парткому обласних сільськогосподарських підприємств. Нагороджений орденами та медалями.

Атрощенко В. І.

У фонді містяться особисті документи: почесні грамоти за активну участь в суспільно-політичному житті, шкільні та бойові характеристики фондоутворювача, а також зберігаються газетні добірки зі статтями Якушенкова Д. О. про воєнні дії в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., рукописи статей, опублікованих в газеті “Слово ветерана”, фотознімки та ін.

До третьої групи увійшли документи трудівників тилу, які є не менш цікавими для дослідників, оскільки ці особистості внесли значний вклад у Перемогу. Один із таких фондів – особовий фонд академіка АН УРСР, доктора технічних наук, професора, Заслуженого діяча науки УРСР **Атрощенко Василя Івановича**¹⁴. Народився Василь Іванович в м. Юзівка (тепер Донецьк) у 1906 р. У 1931 р. закінчив Одеський хіміко-технологічний інститут. У 1937 р. захистив кандидатську дисертацію і з цього ж року працював завідувачем кафедри технології неорганічних речовин. Під час війни Харківський хіміко-технологічний інститут (місце праці Атрощенко В. І.) був евакуйований в Узбекистан – у місто Чирчик, де функціонував Чирчикський електрохімічний комбінат. Саме під керівництвом Василя Івановича комбінат починав збільшувати випуск азотної кислоти – сировини для виробництва вибухових речовин; за його участю було розроблено метод очистки електролітичного кисню від лугового туману і впровадження його у виробництво азотної кислоти. За рахунок цього продуктивність цеху азотної

Зліва направо:
Бабешко В.,
Торяник І.,
Федоренко С.
(1944 р.).
*Ф. Р-5874, оп. 1,
спр. 19, арк. 1.*

кислоти збільшилась на 30%, витратні коефіцієнти сировини та електроенергії зменшилися, підвищився рівень концентрації азотної кислоти і зменшилися викиди оксидів азоту в атмосферу. Виконана Антрощенко В. І. науково-дослідна робота в Чирчику надала відчутну практичну допомогу в обороні країни під час війни, була відзначена премією ім. Дмитра Менделєєва та стала основою для докторської дисертації. Серед документів, що зберігаються в архіві, – документи до біографії фондоутворювача, документи службової, наукової, творчої діяльності, які містять багато праць, серед яких: статті, доповіді, звіти Антрощенко В. І. з проблем кінетики хімічних процесів, технології зв'язаного азоту та ін. Документів періоду війни у фонді зберігається небагато, серед них: почесні грамоти, похвальні листи різних товариств.

Фонд ветерана Харківського тракторного заводу ім. С. Орджонікідзе **Бабешка Володимира Яковича**¹⁵. Народився Володимир Якович у с. Таганка Чугуївського району Харківської області 10 грудня 1927 р. У роки війни залишався в окупованому Харкові, де навчався у ремісничому училищі, а з вересня 1943 р. п'ятнадцятирічним підлітком після звільнення Харкова прийшов працювати на Харківський тракторний завод, де була створена фронтова комсомольсько-молодіжна бригада, яка займалася ремонтом обладнання, її робітники по 2–3 доби не виходили з цеху.

За успішну роботу по відбудові заводу в 1944 р. В. Я. Бабешко був нагороджений орденом Червоної Зірки, а в 1946 р. – медаллю “За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр”. У фонді зберігаються почесні грамоти, посвідчення на медалі, листування фондоутворювача та фотодокументи різних років життя В. Я. Бабешка.

Особовий фонд доктора медичних наук, професора, академіка медичних наук СРСР, заслуженого діяча науки УРСР, професора **Малої Любові Трохимівни**¹⁶. Народилася Любов Трохимівна в с. Копань Оріхівського району Запорізької області. У 1938 р. закінчила Харківський

медичний інститут та до перших днів війни працювала лікарем-терапевтом. З 22 червня 1941 р. до 1 серпня 1946 р. перебувала у лавах Червоної Армії в складі військ діючого Південного, Закавказького, Північнокавказького фронтів, обіймаючи посаду помічника начальника евакогоспіталю № 1826 у медичній галузі, замісника начальника сортувальних евакогоспіталів № 3416, 1602 та 4478 у адміністративній та медичній галузі, а також заступником начальника евакуаційного відділу фронтового евакопункту № 34. Після демобілізації Л. Т. Малаєва працювала в Харківському медичному інституті. У 1954 р. захистила докторську дисертацію. Лю-

Малаєва Л. Т.

бов Трохимівна заснувала авторитетну кардіологічну школу, яка відома своїм внеском у науку в галузі уражень кровоносних судин, формування ішемічної хвороби серця, інфаркту міокарда, кардіоміопатії та ін. Вона автор та співавтор більш ніж 500 наукових робіт, у тому числі 24 монографій, 26 авторських винаходів та 21 патента. У 1979 р. їй присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а у 1999 р. – Героя України. Вона нагороджена орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, Вітчизняної війни II ступеня, Богдана Хмельницького III ступеня, Ярослава Мудрого V ступеня та 14 медалями. В колекції фонду представлені біографічні документи фондоутворювача, серед яких свідоцтво про народження, диплом про закінчення Харківського медичного інститу-

Малаєва Л. Т.
зі співробітниками
евакогоспіталю
№ 3416
(20 вересня
1945 р.).
Польща – Познань.
Ф. Р-6210, оп. 3,
спр. 232, арк. 1.

Тамарова Н. В.
Ф. Р-5801, оп. 1, спр. 14, арк. 8.

ту, посвідчення, запрошення та ін., є у фонді і наукові статті Любов Трохимівні, листування з фронтовиками, також фонд містить багато фотодокументів різних років життя Л. Т. Малої.

Значний інтерес становить фонд заслуженої артистки УРСР **Тамарової Ніни Василівни**¹⁷, яка народилася 3 листопада 1900 р. у м. Новочеркаськ Ростовської області. З 1939 р. Ніна Василівна – артистка Харківського російського драматичного театру ім. О. С. Пушкіна. Творче життя артистки було пов'язане з Радянською армією. Особливо це виявилось у роки Великої Вітчизняної війни. Перебуваючи з театром в евакуації на Далекому Сході, Н. В. Тамарова вела величезну роботу з культурного шефства у військових частинах та підрозділах, де її виступи мали

великий успіх у солдат та офіцерів, за що була нагороджена почесними грамотами Військової Ради Далекосхідного фронту і політуправління Тихоокеанського флоту¹⁸, які зберігаються в архіві. 10 жовтня 1946 р. Ніну Василівну нагородили медаллю “За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг”. Після повернення у 1943 р. театру до Харкова, Тамарова Н.В., як член військово-шефської комісії, проводила велику організаційну і художню роботу у частинах і підрозділах Харківського військового округу. У 1957 р. їй присвоєно звання Народної артистки УРСР. У фонді зберігаються почесні грамоти та подяки, якими було нагороджено Ніну Василівну, серед них – подяки, вручені під час війни, рецензії про творчість та велика кількість фотодокументів Тамарової Н.В. у різні роки життя та у ролях, зіграних на сцені Харківського драматичного театру.

Слід зазначити, що Державний архів Харківської області проводить активну роботу з прийому на зберігання документів особового походження, у тому числі учасників Великої Вітчизняної війни. Крім того в архіві постійно проводяться виставки архівних документів, що висвітлюють події війни на Харківщині, в експозиції яких представлені документи з фондів особового походження, також держархівом області було започатковано практику проведення щорічної читацької конференції, присвяченої перемозі у Великій Вітчизняній війни.

Таким чином, слід зазначити, що фонди учасників Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. займають особливе місце серед документів

особового походження, саме вони розкривають особливості воєнної теми, свідчать про мужність та героїзм, виявлений у роки війни. До них постійно звертаються учні, студенти, педагоги, історики, краєзнавці, діячі культури та багато інших людей, які цікавляться історією Великої Вітчизняної війни та історією рідного краю.

---

¹ Державний архів Харківської області, ф. Р-6425.

² Там само, ф. Р-5758.

³ Там само, ф. Р-6413.

⁴ Там само, ф. Р-6166.

⁵ *Епштейн А. І.* Юність наша – студбат // Харківські студбатівці. – 2005. –

С. 73

⁶ Державний архів Харківської області, ф. Р-6529, оп.3, спр. 2.

⁷ Там само, ф. Р-6529, оп. 3, спр. 5.

⁸ Там само, ф. Р-5872.

⁹ Там само, ф. Р-5738.

¹⁰ Там само, ф. Р-5738, оп. 1, спр. 168, арк. 1–3.

¹¹ Там само, ф. П-11278.

¹² Там само, ф. Р-5873.

¹³ Там само, ф. Р-6544, оп. 1.

¹⁴ Там само, ф. Р-5868.

¹⁵ Там само, ф. Р-5874.

¹⁶ Там само, ф. Р-6210.

¹⁷ Там само, ф. Р-5801.

¹⁸ Там само, ф. Р-5801, оп. 1, спр. 2.

Рассмотрен состав и содержание документов личного происхождения участников войны, сосредоточенных в Государственном архиве Харьковской области. Подчеркнута особенность фондов личного происхождения участников Великой Отечественной войны, их значение и актуальность в современном мире.

Ключевые слова: Национальный архивный фонд Украины; Государственный архив Харьковской области; документы личного происхождения; участники Великой Отечественной войны; личные документы; личный фонд; фондообразователь.

There are considered the components and contents of personal documents of war participants stored in State Archives of Kharkiv Oblast in the article. There is emphasized the uniqueness of fonds of personal origin of participants of Great Patriotic War, their importance and relevance in the modern world.

Keywords: National Archival Fond of Ukraine; State Archives of Kharkiv Oblast; documents of personal origin; participants of the Great Patriotic War; personal documents; personal fond; fond creators.

УДК [930.253:929](477.72)

Н. М. КУЗОВОВА*

**ОСОБОВИЙ ФОНД ЄВГЕНА ГОРНОСТАЄВА
У ДЕРЖАРХІВІ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Описується фонд краєзнавця, колекціонера, почесного громадянина Херсона Є. В. Горностаєва у держархіві області, вивчається його джерельний потенціал для історії краєзнавчого руху на Півдні України.

Ключові слова: Є. В. Горностаєв; краєзнавство; місто Херсон; особовий фонд.

Серед документів особового походження держархіву Херсонської області важливе місце посідає фонд Євгена Вікентійовича Горностаєва (1914–2004) – краєзнавця, колекціонера, почесного громадянина м. Херсон, автора декількох ґрунтовних історичних нарисів та десятків краєзнавчих публікацій. Життю цієї непересічної людини присвячено понад 20 статей, в тому числі – у довіднику “Краєзнавці України” (2003 р.)¹, проте лише із надходженням його документальної спадщини на державне зберігання стало можливим дійсно глибоке вивчення його діяльності.

Є. В. Горностаєв народився 26 січня 1914 р. у м. Луганську, але з раннього дитинства доля пов’язала його з Херсоном. Він прожив довге трудове життя, сорок років присвятивши Херсонському заводу карданних валів, де працював інженером. До цього закінчив Херсонське фабрично-заводське училище водників (1933 р.) і Херсонський машинобудівний технікум (1937 р.), служив у лавах Червоної Армії та, як багато його співвітчизників, побував у фашистській неволі. Однак любов до рідного міста, природна допитливість, творча активність, здатність до науково-дослідницької роботи спонукали звичайного технічного працівника зробити вагомий внесок у дослідження історії Півдня України.

Ще з дитинства Є.В.Горностаєв захопився колекціонуванням, й поступово ним заволоділа зацікавленість історією міста. Колекціонування зробило його у 1960–70-х рр. відомим у відповідних колах. Так, у цей час він стає членом Херсонського міського клубу любителів книги “Кобзар”² – визначного об’єднання колекціонерів Херсона, запрошується до участі у засіданнях Херсонської обласної організації Українського товариства охорони пам’ятників історії та культури³.

* Кузовова Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету, головний спеціаліст відділу формування НАФ та діловодства Державного архіву Херсонської області.

У 1977 р. з'являється його перша публікація, присвячена лікарні імені Тропіних, і Є. В. Горностаєв розпочинає роботу над книгою про Херсонський завод карданних валів. У 1982 р. вона була закінчена і передана до видавництва "Таврія" (м. Сімферополь). Монографія отримала негативну рецензію і не була прийнята до друку через відсутність у автора належного висвітлення соціалістичних досягнень і заглиблення в дореволюційний період життя тодішнього заводу сільськогосподарського обладнання херсонського єврея, мецената І. Гуревича⁴. Цей момент ніскільки не пригальмував творчу енергію дослідника. Він не припиняє публіцистичну діяльність та бере участь в організації виставок, вікторин, веде пошук документальних джерел в архівах.

Надзвичайно активною була виставкова робота Є. В. Горностаєва. Так, 14 квітня 1986 р. у Катерининському соборі відбулася спільна виставка Є. В. Горностаєва та іншого відомого херсонського колекціонера Л. К. Ширяєва "Старий Херсон", на якій вони демонстрували свої колекції дореволюційних листівок. У 1989 р. Є. В. Горностаєв організовує авторську виставку "Ушаков у Херсоні" (Херсонська обласна універсальна наукова бібліотека ім. О. Гончара). У березні того ж року разом з М. А. Ємельяновим, директором партійного архіву та головою "Кобзаря", бере участь у виставці "Тарас Шевченко", а в жовтні – у виставці "Лермонтов – 175 лет со дня рождения", які також проходять в обласній бібліотеці. З М. А. Ємельяновим і Л. К. Ширяєвим Є. В. Горностаєв влаштовує виставки "Старый и новый Херсон на почтовых открытках, значках, медалях", де були представлені колекції значків болгарської тематики, а також значки і медалі, присвячені Т. Шевченку і М. Горькому. У 1990 р. Є. В. Горностаєв бере участь у п'яти виставках, серед яких виставка дореволюційних поштових листівок "Старий Херсон" в обласній бібліотеці, організована цілком на його колекційному матеріалі⁵. Врешті-решт ця колекція у вигляді альбому фотокопій листівок із зображенням вулиць та краєвидів міста була подарована Херсонській науковій обласній бібліотеці і стала доступною для всіх відвідувачів її краєзнавчого відділу. Проте цей список не є вичерпним щодо виставкової діяльності Є. В. Горностаєва, а лише показує її масштаб протягом окремого періоду (1986–1990 рр.)⁶.

Організація виставок супроводжувалася публіцистичною діяльністю Є. В. Горностаєва, виступами на радіо й телебаченні⁷. За активну діяльність у підготовці заходів, присвячених Дню міста у 1990 р. Є. В. Горностаєв отримав подяку від міської влади⁸.

Діяльність колекціонера Є. В. Горностаєва була тісно пов'язана з краєзнавчим пошуком. Значний вплив на формування його методики краєзнавчої роботи справив рукопис "Херсон и его жители" Й. Н. Векслера (1891 – [кін. 1960-х рр.]), що на початку 1970-х рр. став відомим у колі любителів старовини⁹. Харківський лікар, колишній херсонець,

Й. Н. Векслер побудував свій твір як спогади, проте свою пам'ять підкріпив добрим знанням історії міста, почерпнутим з дореволюційної періодики та архівних документів. Майстерність викладу, легка іронія зробили цей рукопис еталоном для херсонських краєзнавців. Проте доробок Є. В. Горностаєва відзначається масштабністю, якою й досі не може похвалитися жоден з них. Серед його найбільших історичних нарисів, що вийшли друком – “Забалка” (видана частково у 1994 і 2003 рр.)¹⁰, “Справочник переименованных улиц, площадей, парков и скверов города Херсона с определением района, в котором они находятся” (1993 р.)¹¹, “По страницам истории православной религии Херсона” (1998 р.)¹², “Улица Суворова – Суворовская” (2001, 2007 рр.)¹³. Ці праці вже посіли належне місце у вітчизняній історіографії, широко використовуються у науковій та педагогічній практиці, оскільки Є. В. Горностаєв є не лише першопрохідцем у боротьбі з викривленими та замовчуваними радянською історіографією фактами, а й знавцем й очевидцем багатьох забутих сторінок життя міста.

12 червня 1998 р. Херсонська міська рада прийняла рішення про присвоєння звання “Почесний громадянин міста Херсона” Є. В. Горностаєву. Ця подія стала моментом визнання його багаторічного краєзнавчого пошуку, що не припинявся й надалі, до його останніх днів¹⁴.

Отримавши громадське визнання, Є. В. Горностаєв наважується передати невелику частину своїх рукописів до держархіву Херсонської області у 1998 р. Ними були ксерокопії історичних нарисів “Забалка”, “Благовещенський монастир”, “Викариат Херсонской и Таврической епархии”, історико-хронологічний опис “По страницам истории православной религии Херсона” тощо. Окрему групу документів склали фотографії Є. В. Горностаєва, повідомлення у газеті про присвоєння йому звання “Почесний громадянин міста Херсона”, каталог “Старый Херсон в дореволюционных открытках”. Ці документи увійшли у фонд “Колекція документів краєзнавців Херсонщини” (ф. Р-4009).

Після смерті фондоутворювача у 2004 р., його вдова, Горностаєва Ольга Олександрівна, задля вшанування пам'яті Євгена Вікентійовича, передає на державне зберігання усю його документальну спадщину.

Ці документи (понад 10 тисяч одиниць) та матеріали, передані В. Є. Горностаєвим у 1998 р., лягли в основу його особового фонду “Горностаєв Євген Вікентійович (1914–2004), краєзнавець, колекціонер, почесний громадянин м. Херсон” (ф. Р-4095), що став одним із найбільших фондів особового походження в архіві. Документи представлені оригіналами його досліджень, статтями у газетах, неопублікованими історичними нарисами, нотатками, начерками, виписками з архівних і друкованих джерел, листуванням, особистими документами, матеріалами громадської та науково-видавничої діяльності, добірною фотографією тощо.

Серед них – рукопис, присвячений історії Херсонського заводу карданних валів, де Є. В. Горностаєв працював усе своє життя, до виходу на пенсію у 1974 р. Свою роботу над історією заводу він розпочав у 1971 р. Спочатку рукопис мав назву “Мой завод – моя гордость”. Але у 1981 р., можливо, для того, щоб опублікувати книгу, Є. В. Горностаєв власноруч виніс на титульний лист рукопису прізвища співавторів. Рукопис отримав назву “Годы трудового пути”. Оскільки у процесі описування слідів стороннього втручання у творчий процес роботи Є. В. Горностаєва над рукописом не виявлено, він в описі зазначений як монографія, без прізвищ “співавторів”¹⁵. Дослідження є детальним, вивчаються не лише промислова історія заводу, але й життя та побут його працівників, їхня суспільно-корисна праця, участь у художній самодіяльності та заняття спортом, роль заводу у розвитку міста. За своїм характером ця праця нагадує сучасні ювілейні видання, або ж дореволюційні, з якими Горностаєв Є. В. був чудово ознайомлений. Особлива, “приватна”, манера викладу автора, без обов’язкового цитування партійних джерел, зробила цей рукопис абсолютно безнадійним для радянського видання.

Увага до деталей – головна риса усіх робіт Є. В. Горностаєва. Тим паче якщо предмет – “неприметная и тихая, милая сердцу Забалка” – історичний район м. Херсон, де жив краєзнавець. У фонді ця робота представлена трьома рукописами. Перший з них датований Є. В. Горностаєвим 1988 р. Розглядаючи їх у комплексі, можна зробити висновок, що Забалка, як предмет окремого історичного дослідження, зацікавила автора під час роботи над історією заводу, що розташовувався на її території. Принаймні про це свідчать спільні структурні елементи згаданих рукописів. Хоча цілком можливо, що історія заводу була взагалі вторинною темою, тому що опрацювання теми Забалки Є. В. Горностаєв не припиняв протягом життя. При першій спробі видати твір у 1994 р. автор наразився на різку критику, оскільки текст потребував значної редакторської правки¹⁶. Це стимулювало краєзнавця до перетворення своїх рукописів на справжні шедеври як за оформленням, так і стилем, далеким від белетристики – там, де кінчалися факти, Горностаєв ставив крапку.

Важливе місце у житті Є. В. Горностаєва посідало релігійне життя. Одна з його найбільших робіт, присвячена цій тематиці, має назву “По страницам истории православной религии Херсона” й у даному описі представлена оригіналом рукопису, датованим його автором 1994 р. Написанню цієї праці передувала значна підготовча робота. Про це можна перекоонатися, вивчаючи документи фонду.

Колекціонерська діяльність Горностаєва надихнула його на створення історії Херсона у старовинних фотографіях. До опису увійшов оригінал рукопису, який відображає роботу Горностаєва над відпо-

відною брошурою, опублікованою у 1987 р. Тісний зв'язок із вказаною роботою має праця “Улица Суворовская – Суворова”, датована Є. В. Горностаєвим 2001 р., яка вийшла друком після смерті автора, у 2007 р.¹⁷ Значна частина його колекції образотворчих матеріалів була присвячена будинкам, розташованим в історичному центрі міста. Ця книга – не просто путівник окремою вулицею, в ній будинки, в т. ч. вже не існуючі нині, свідчать про забуті сторінки історії.

До фонду увійшли також “Справочник переименованных улиц, площадей, парков и скверов города Херсона с определением района, в котором они находятся”, укладений Є. В. Горностаєвим у 1982 р. Подібна робота у середовищі краєзнавців була проведена вперше, оскільки за радянської влади ця інформація вважалася секретною.

Статті та історичні нариси свідчать про різноплановість інтересів Є. В. Горностаєва. Науковий характер його досліджень підкреслюється ґрунтовним фактичним матеріалом. Статті переважно відтворюють тематику, представлену у монографіях Є. В. Горностаєва. Це – історія Херсона, Забалки, вулиці Суворова, установ та підприємств міста, церков та храмів, діяльності релігійних громад на території Херсонської і Таврійської губерній. Також відбиті його колекціонерські захоплення, тісні зв'язки з Херсонським клубом любителів книги “Кобзар”.

У своїх публікаціях та нарисах Є. В. Горностаєв через призму історії рідного міста привертає увагу громадськості до питань моральності, віри, культури, благодійництва.

Значну частину рукописів складають нотатки, начерки, виписки з архівних і друківаних джерел Є. В. Горностаєва, створені на етапі збирання фактичного матеріалу для розробки різних тем: заселення і заснування м. Херсон, історії вулиці Суворова, району Забалки та багатьох інших, які розкривають творчу лабораторію історика-краєзнавця.

Хронологічні межі рукописів без датування автора встановлювалися за опублікованими матеріалами, що надійшли у складі документів Є. В. Горностаєва, його особистою дослідницькою справою, що зберігається у держархіві області, попереднім описом, укладеним за його життя, та бібліографічним покажчиком Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки О. Гончара¹⁸.

Проте фонд Є. В. Горностаєва не містить всі його опубліковані роботи чи інформацію про них, тому що деяка частина рукописів на момент його смерті або зберігалася в обласній бібліотеці, або знаходилася у видавців. Є. В. Горностаєв не переслідував матеріальні вигоди від видання своїх творів, як і багато краєзнавців, віддавав їх до друку безкоштовно. Через брак коштів рукописи довгий час не видавалися. Деякі були видані вже після його смерті. За життя, вивчаючи і збираючи публікації своїх колег, до своїх статей він ставився не так серйозно. У фонді майже всі вони представлені рукописами. Певні труднощі у

роботі з ними викликає фізичний стан документів. Це зумовлено особливістю роботи Є. В. Горностаєва. Очевидно йому подобалося робити замітки та виписки на вузьких смужках та окремих клаптиках паперу.

Певний інтерес представляють колекції газет, особливо початку 1990-х рр., оскільки деякі з них припинили своє існування, а на їхніх шпальтах друкувалися розвідки херсонських краєзнавців, в т. ч. Горностаєва.

Серед документів – унікальні поштові листівки, фотографії пам'ятних медалей кінця XVIII ст. на честь приєднання до Російської імперії Криму й Тамані, 25-річчя царювання Катерини II та медалі, присвяченої Г. Потьомкіну, із зображенням Катерини II, які зберігаються у фондах Херсонського краєзнавчого музею, а також фоторепродукції поштових листівок про візит царя Миколи II в Херсон у листопаді 1915 р.

Дореволюційну історію Херсона репрезентує колекція поштових листівок видавництва А. і С. Заранкіних (Херсон, 1903 р.), Г. Поу (Дрезден, 1904 р.), Л. А. Золотарьова (Херсон, 1908), Менбельсона (Херсон, 1908), Ф. А. Бірнстайна (Херсон, 1914 р.), контрагентства А. С. Суворіна і К°, (Москва 1914–1916 рр.), представлених переважно фоторепродукціями. На них – Херсонська фортеця, установи, які знаходилися на її території, серед них – позитив із зображенням Херсонської тимчасово-каторжної тюрми початку XX ст., поштові листівки, у тому числі видавництва Менбельсона, із видами Каховки і Хорлів, датовані приблизно 1908 р. Дві з них – із приватними листами херсонців.

Старий Херсон представлений також фоторепродукціями та фотокопіями зображень будівель, вулиць і місць Херсона. Серед них оригінал поштової листівки видання книжного магазину М. О. Шаха (Херсон, 1902 р.) із фотографіями дитячого притулку та Херсонської губернської земської управи.

До колекції фоторепродукцій поштових листівок відносяться також зображення Забалки – історичного району м. Херсон: видів на забалківські вулиці, морські казарми, ринок. Дореволюційний вигляд Забалки зберігся на репродукціях фотографій початку XX ст., які сформовані в одну справу.

До опису увійшла добірка фотографій, переважно репродукцій фотопортретів видатних громадських і культурних діячів Херсонщини, серед них: Дж. Говард (02.09.1726, Ловер-Клафон – 20.01.1790, Херсон), англійський філантроп, лікар; Г. Раппепорт, херсонський фотограф; М. А. Гунаропуло, громадський діяч; М. Ф. Чернявський (03.01.1868–19.01.1938), український письменник, громадський діяч; Г. В. Курнаков, український художник.

У фотодокументах Є. В. Горностаєва – колекція світлин родини Гошкевичей. Це фотографії, у тому числі й оригінали, на яких зображені: Віктор Іванович Гошкевич (21.03.1860, Київ – 02.03.1928, Хер-

сон), український громадський діяч, археолог і краєзнавець, засновник Херсонського краєзнавчого музею; Михайло Іванович Гошкевич (08.06.1853, Київ – [1923 р.], статський радник, лікар, помічник Херсонського губернського інспектора з питань медицини, громадський діяч; Леонід Іванович Гошкевич (1868 р., Київ – [1953 р., Херсон], священник, протоієрей у храмах Св.Духа та Всіх Святих м. Херсона; Микола Іванович Гошкевич (нар. [1870 р. – поч. ХХ ст., Херсон], інспектор навчальних закладів у Лодзі (Польща).

Серед фотографій радянського періоду – серія, присвячена Херсонському ремонтно-транспортному заводу (згодом – завод карданних валів); фотографії, поштові листівки із зображенням закладів культури м. Херсона, в т.ч. вже не існуючих: дореволюційної будівлі Херсонського міського театру (в руїнах у 1944 р.), сучасної будівлі Херсонського обласного академічного музично-драматичного театру ім. М. Куліша, кінотеатру ім. Павлика Морозова по вул. Суворова у м. Херсон (нині – католицький костюл), пам'ятників і пам'яток радянської епохи та ін.

Споріднені матеріали знаходяться у фондах особового походження колег-колекціонерів Є. В. Горностаєва: М. А. Смельянова і Л. К. Ширяєва. Депонарієм рукописів Є.В.Горностаєва є Херсонська обласна універсальна бібліотека ім. О.Гончара.

У наближенні 100-річного ювілею з дня народження краєзнавця потребують належного вивчення його оригінальна методика дослідження, оцінки – його доробок. Залишається багато невизначених моментів у його біографії, є потреба у складанні повної бібліографії праць. Документи, що надійшли на державне зберігання, дають можливість прослідкувати становлення та творчий шлях науковця від колекціонера-аматора, історіографа Херсонського заводу карданних валів до історика, почесного громадянина Херсона – міста, яке завжди було головним предметом дослідження Євгена Вікентійовича.

¹ Державний архів Херсонської області (далі – Держархів Херсонської обл.), ф. Р-4095 Горностаєв Євген Вікентійович (1914–2004), краєзнавець, колекціонер, почесний громадянин м. Херсон, оп.1, спр. 301; *Сінкевич І. Ю.* Краєзнавці Херсонщини: Горностаєв Євген Вікентійович (до 90-річчя від дня народження) // Південний архів: зб. наук. праць. Історичні науки. – Вип. 14. – Херсон, 2004. – 117–126 с.; <http://krai.lib.kherson.ua/ru-g4-peopl-1.htm>.

² Держархів Херсонської обл., ф. Р-4095 Горностаєв Євген Вікентійович (1914–2004), краєзнавець, колекціонер, почесний громадянин м. Херсон, оп. 1, спр. 193, арк. 51.

³ Там само, спр. 194, арк. 8; спр. 193, арк. 7.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само, спр. 193, арк. 12–13.

⁷ Там само, арк. 15.

⁸ Там само, арк. 16, 17.

⁹ Там само, спр. 165.

¹⁰ Горностаев Е. В. История Забалки // Константы. – 1994. – Т. 1. – № 2. – С. 149–156; Горностаев Е. В. Забалка // Горожанка. – 2003. – август-сентябрь.

¹¹ Горностаев Е. В. Справочник переименованных улиц, переулков, площадей, парков и скверов города Херсона // Константы. – 1993. – Т. 1. – № 1. – С. 123–128.

¹² Горностаев Е. По страницам истории православной религии Херсона (Хронологико-историческое описание). – Херсон, 1998. – 106 с.

¹³ Горностаев Е. В. Улица Суворовская: (фрагменты) // Південний архів: Іст. науки; Зб. наук, праць. – Херсон, 2001. – Вип. 6. – С. 54–62; Його ж. Улица Суворова. Суворовская: нетленная летопись края / Е. В. Горностаев ; лит. ред.: В. Г. Пиддубняк, О. В. Алеферко, науч. ред. С. Дяченко, современ. снимки: Д. Мойсов и др. – Херсон: Наддніпряночка, 2007.

¹⁴ Держархів Херсонської обл., ф.Р-4095 Горностаев Євген Вікентійович (1914-2004), краєзнавець, колекціонер, почесний громадянин м. Херсон, оп. 1, спр. 188.

¹⁵ Там само, спр. 163, арк. 1.

¹⁶ Сухопаров С. М. Забалка // Константы. – 1994. – Т. 1. – № 2. – С. 143–148.

¹⁷ Горностаев Е.В. Улица Суворова. Суворовская: нетленная летопись края / Е. В. Горностаев ; лит. ред.: В. Г. Пиддубняк, О. В. Алеферко, науч. ред. С. Дяченко, современ. снимки: Д. Мойсов и др. – Херсон: Наддніпряночка, 2007.

¹⁸ Держархів Херсонської обл., ф. Р-2011, оп. 6, спр. 148 Справа дослідника Горностаєва Євгена Вікентійовича, арк. 1–2.

Описывается фонд краеведа, коллекционера, почетного гражданина Херсона Е. В. Горностаева в государственном архиве области, изучается его документальный потенциал для истории краеведческого движения на Юге Украины.

Ключевые слова: Е. В. Горностаев; краеведение; город Херсон; личный фонд.

The article describes the personal fond of E.V. Gornostaev, ethnographer, collector, the Honorary citizen of Kherson City, stored in the State Archives of the Kherson Oblast, its source potential for local lore movement on the South of Ukraine.

Keywords: E.V. Gornostaev; local lore studying; Kherson City; personal fond.

УДК [930.253:72](470+477)

О. В. БАЛИШЕВА*

**ПРОЕКТ БЕЛГОРОДСЬКОГО ЄПАРХІАЛЬНОГО
ЖІНОЧОГО УЧИЛИЩА В ДОКУМЕНТАХ ЦДНТА УКРАЇНИ**

“... показавши себе в Белгороді,
що-небудь ще, можливо,
значне побудую”.

О. М. Бекетов¹

Вперше подано опис проектного рішення (український архітектор академік О. М. Бекетов) до історії спорудження Белгородського єпархіального училища (РФ), 1911-1915 рр. Оскільки до сьогодні будівля не збереглася, автором була здійснена “пошукова розвідка” з метою встановлення місця її колишнього розташування на основі архівних документів, що зберігаються у ЦДНТА України.

Ключові слова: особовий фонд; академік архітектури О. М. Бекетов; проектна документація; Курська єпархія; учбові заклади духовного відомства на Україні та Росії; Белгородське та Лубенське єпархіальні жіночі училища; м. Белгород (РФ).

Центральний державний науково-технічний архів України (ЦДНТА України) зберігає найбільшу в Україні колекцію оригінальних документів видатного українського зодчого академіка архітектури О. М. Бекетова (1862–1941).

У переддень 150-ої річниці від дня народження майстра (березень 2012 р.) колектив архіву звернувся до громадськості України з Інформаційним листом, в якому запропонував спільно відзначити 149-ту “Бекетівську весну” низкою заходів по вшануванню пам’яті архітектора з 24 по 30 березня 2011 р.

Ідею проведення “Бекетівських днів” в Україні підтримали наші колеги в Російській Федерації. На запрошення Белгородського державного університету на 24 березня 2011 р. було заплановано проведення спільного науково-практичного семінару за темою: “Документи академіка архітектури О. М. Бекетова у фондах ЦДНТА України”.

Однією з тем, запропонованих для обговорення, стала історія будівництва Белгородського єпархіального жіночого училища, зведеного архітектором у 1912–1915 рр. До сьогодні споруда не збереглася, тому і привертає увагу краєзнавців як в Росії, так і в Україні.

---

* *Балишева Олена Василівна* – науковий співробітник Центрального державного науково-технічного архіву України.

Як свідчить карта міста 1912-го р., Белгородське єпархіальне жіноче училище (“значна” споруда 1911–1915 рр.) тоді розташовувалось на перехресті вулиць Нижньо-Миколаївської (нині вулиця Пугачова) та Михайлове чудо (зараз вулиця Кірова). На сучасному плані Белгорода місцевість зазнала значних змін, особливо у 60-ті рр. ХХ сторіччя у зв’язку з відчуженням частини міської території, у районі “Пісок”, – з усіма об’єктами “... для розгортання будівництва заводу “Шліфувальної шкірки”². При цьому 14,5 га землі, що належала плодоовочевому господарству, було передано Белгородському консервному комбінату (споруджений у 1929 р.). Припускаємо, що саме в цей час (хоча, можливо, і раніше) мурові залишки від будівлі колишнього училища (зараз це лише частина стіни з червоної цегли завдовжки до 300 м) були обмежені територією комбінату, і спостерігати їх можна тільки з-за паркану. На жаль, конкретні причини втрати основного корпусу навчального закладу, зведеного архітектором О. М. Бекетовим за власним проектом, донині українськими чи російськими дослідниками творчості зодчого, архівістами та краєзнавцями Белгорода поки не з’ясовані ...

Опираючись на архівні документи з особового фонду академіка у ЦДНТА України³, ми можемо висвітлити деякі подробиці періоду зведення цієї споруди, надати, таким чином, сучасникам можливість за описом уявити її зовнішнє та внутрішнє оформлення, наочно познайомитися з плануванням приміщень.

Історично склалося так, що священство та чернецтво Белгородчини займали особове положення – місто було осередком значної кількості церковних храмів, жіночих та чоловічих монастирів, духовного училища, жіночого єпархіального; останнє було відкрите у 1907 р. у складі одного класу. У 1909 р. заклад переводиться до будівлі духовної Іоасафо-Порфїрівської богадільні (при Параскево-П’ятницькій церкві)⁴. При училищі знаходився інтернат, а також Товариство з допомоги найбільшій ученицям. Тут навчалось більше 200 вихованок.

Навчальні програми єпархіальних училищ відповідали скороченим планам жіночих гімназій. Період навчання в училищі – 6 років; поряд з іншими предметами викладались: священна історія Старого і Нового Завіту (1–2 класи); правила богослужіння (3 клас); катехізис (4–5 клас); історія Православної церкви (6 клас)⁵.

Після 1907 р. сталися суттєві зміни в навчальних планах, внаслідок чого збільшилась кількість предметів за рахунок алгебри, природознавства, креслення, а також малювання та рукоділля (раніше це була низка необов’язкових дисциплін). Змінилось поурочне навантаження з російської мови та літератури, геометрії, суспільної історії, фізики; загальна чисельність уроків у кожному класі значно збільшилась, особливо у старших. Наприклад, у 4 класі замість 18 уроків на тиждень стало 25⁶.

Все це, в свою чергу, потребувало перебудови не тільки всього навчального розкладу занять епархіалок, але і самої училищної домівки ...

Отже, нове приміщення училища у два з половиною поверхи (площею дві тис. куб. саж.) мало зводитись на місці старого церковного і не вирізнялось об'ємами на фоні інших споруд Белгорода, тоді повітового міста Курської губернії.

Нагадаємо, що одним з головних напрямів у творчості архітектора О. М. Бекетова було проектування навчальних закладів. Свою точку зору стосовно їх поверховості зодчий виклав у “Пояснювальній записці до ескізного фор-проекту Харківського державного університету” (1936 р.): “...висотна композиція будівлі зовсім нераціональна для споруд учбового та наукового призначення. У західних країнах і в Америці ця багатоповерховість ще має свої засади, але не у нас, в СРСР, з його широким простором. Виходячи з таких міркувань і не бажаючи тому йти на багатоповерховість будівлі, мною проєктований такий ескіз”⁷.

Переговори стосовно будівництва Белгородського епархіального жіночого училища розпочались ще у 1911 р. Сторіччя тому і було розроблено перший варіант ескізного проєкту для закладу.

У березні 1912 р. укладається “Угода” між архітектором О. М. Бекетовим і Радою училища щодо умов співпраці⁸.

Олексій Миколайович зобов'язувався: скласти два варіанти ескізних проєктів, кошториси, а також в подальшому здійснювати технічний нагляд за будівництвом відповідно до завдань, вироблених будівельним Комітетом та узгоджених з Архієпископом Курським Стефаном та єпископом Іоанінім.

Більшість документальних свідчень щодо заявлених позицій (крім фасадів з ескізного проєкту) сьогодні зберігається у ЦДНТА України.

О. М. Бекетов мав повністю переобладнати всі новітні приміщення під центральне опалення та вентиляцію; облаштувати водогін з протипожежним устаткуванням, каналізацією інше.

Із тексту “Угоди”:

<...> академік О. М. Бекетов готує для побудови закладу за власний кошт досвідченого у будівельній справі техника, який повинен увесь час на період зведення споруди у місті Белгороді постійно перебувати на будівництві, замінюючи собою п. Бекетова. Сам же п. Бекетов повинен приїздити до Белгорода при технічній необхідності, а також, - не рідше одного разу на три тижні в період будівельних робіт⁹.

Зазначимо, що саме цей пункт викликав “несхвальну” реакцію архітектора. Він занотував з цього приводу: “За весь час моєї 25-річної практики таких помічників взагалі не існувало, так як на будівництві повинен знаходитися лише будівельний десятник, інакше мені було б необхідно мати двох змінних помічників. На запрошенні хорошого десятника я наполягаю в інтересах справи, бо ні одна со-

лідна розбудова не може вестися без десятника, що постійно там перебуває, слідує за правильним zalиванням кожного рядка цегли, за точним виведенням стіни за робочим планом.

<...> інакше ситуація виглядає так, ніби Комітет (будівельний. – Авт.) бажає призначити десятника контролером наді мною, у той час як контролером я можу визнавати лише Раду (училища. – Авт.) і комісію.

< ... > я й так узяв дешево (мається невелику платню за роботу. – Авт.) з надією на те, що **показавши себе в Белгороді, можливо, ще щось значне побудую**¹⁰.

Зведення училища планувалося завершити протягом двох будівельних сезонів, тобто щорічно, відраховуючи час від квітня до 15 жовтня або 1 листопада, зважаючи на погодні умови; якщо будівництво розпочалось би восени 1912-го року, то цей осінній час до сезонного періоду не зараховувався.

На момент домовленостей (1912 р.) Архієпископ Курський Стефан уже ознайомився з ескізним проектом Олексія Миколайовича і ухвалив його перший варіант з низкою зауважень. В основному вони були пов'язані з тим, що змінювались навчальні програми (здійснювався перехід із шестирічного на восьмирічний курс навчання в училищі). Тому і ескізний проект готувався у двох варіантах планів, – з 8-ма класами навчання, розрахований на 300 вихованок, дортуарами та їдальнею на 250 осіб, – і за скороченою програмою, – шість класів на 250 осіб.

Згідно з обома варіантами, на першому поверсі розташовувались класні кімнати з розподілом 40-45 осіб в кожній. Височина будівлі сягала шести аршин (4 м 20 см); рекреаційні зали (коридори) були заширшки до 7 м: "... цим усувалась, з одного боку, штовханина під час рекреацій, з іншого – рекреаційні зали слугували запасними резервуарами свіжого повітря", – зазначалось у "Пояснювальній записці". На другому поверсі, над класними кімнатами, розміщувались спальні для вихованок, біля них – кімнати чергових вихователів; проект, передбачаючи загальну їдальню на рівні середньої площадки парадних сходів, "... крім зручностей спілкування, створював можливість для підняття височини приміщення їдальні за рахунок підвального (під нею) приміщення, не збільшуючи при цьому загальної кубатури будівлі"¹¹.

5 вересня 1912 р. відбулось перше спільне засідання будівельного Комітету, на якому позначились перші серйозні розбіжності між його членами та архітектором. Причиною послугувала одна з позицій авторського проекту:

"... не заглиблюватися фундаментом нижче звичайного промерзання ґрунту (1 аршин 8 вершків – 1 аршин 12 вершків)¹².

Відповідно до постанови будівельного відділення Курського губерньського правління (1912 р.) межа промерзання ґрунту для території

Курської губернії була визначена у два аршини. Губернські архітектори вважали, що фундаменти необхідно закладати “на бетонних матрацах” на такій же глибині.

Першу частину зауваження О. М. Бекетов сприйняв позитивно; відносно ж прокладання бетонної плити під усіма підвалинами споруди заперечував: “<...>зважаючи на незначну висоту будівлі, – два з половиною поверхи, – вважав би за достатнє розмістити залізобетонну основу лише під заглибленням для котельної центрального опалення. Під іншими облаштувати розширений (згідно вимог будівельної технології) підмурок з цегельної кладки на цементі у 5 рядків з утрамбуванням та дубові лежні”¹³.

Члени комісії прислухалися до міркувань визнаного майстра.

Але на стадії завершення будівельних робіт все ж виникли проблеми з рівнем підняття ґрунтових вод. Тому у 1914 р. Харківська будівельно-промислова контора “О.К.ВАССИЛЬ” мала провести навіть додаткові укладання бетонної підшви і у котельній¹⁴.

Катеринославське Товариство “Санітас” у 1915 р. (також після завершення будівельних робіт) відряджає до Белгорода спеціаліста для підняття труб опалення, зазначаючи при цьому: “... бути відповідальними за води підґрунтя ми не можемо”¹⁵.

Через 50 років (у 1964 р.) приймалося архітектурно-планувальне рішення “Про відведення 14,5 га землі плодоовочевого господарства для Белгородського консервного комбінату під будівництво під’їзної колії”¹⁶. У цьому документі ми знаходимо порівняльну характеристику зафіксованих змін у природних умовах даної місцевості в різні історичні періоди: “Ділянка, що прирізається, розташована в заплаві річки Везелки. Ґрунтові води від поверхні землі розташовані на глибині до 1 м; рельєф ділянки затоплюється підчас весняних паводків товщею води 0,83 м при 5 % забезпеченості”¹⁷.

Таким чином, через століття, ми все ж маємо засвідчити, що епархіяльний архітектор колись був правий у своїх висновках, стверджуючи: “...вважаю ненадійним облаштування підвалин на дубових лежнях, тому що останні можуть слугувати довше, тільки знаходячись безперервно у воді; ґрунтові води, знайдені на місці спорудження, що планується, не можуть гарантувати довговічне існування дубу”¹⁸.

Треба згадати і про слушні зауваження Архієпископа Курського Стефана до проекту архітектора О. М. Бекетова:

“<...> квартири виховательок необхідно обладнати на верху з усуненням там музичної зали; бажано, щоб кімнати дортуарів були заплановані приблизно на 25 вихованок, так як спільне перебування великої кількості учениць в одній кімнаті у всіх відділеннях непедагогічне; між кімнатами вихованок повинні бути обладнані кімнати виховательок з дверима як до коридору, так і до спалень учениць. З другого поверху винести у нижній бібліотеку, канцелярію, учитель-

ську, музичну та рукодільну кімнати. Бажано, щоб дві найбільші класні кімнати були розділені пересувною перегородкою: у разі необхідності вони могли б використовуватися як зала для акту, урочистих зборів і музично-вокальних вечорів та читань”¹⁹.

Будівельні роботи для зведення нової домівки училища завершилися у 1915 р. На її новому “шатровому” даху розташувалися у два ряди “слухові” вікна. Центральний фасад споруди прикрашала живописна ікона. Підрамник для неї (як і саму ікону) виготовили у іконостасній майстерні м. Лебедина (Харківська губернія). Для парадних сходів та вестибюля спеціально були виготовлені мозаїчні сходи. Від старої будівлі у підвальному приміщенні залишалась огрядна “руська” піч, її теж замінили на нову, удвічі ширшу²⁰.

У період реконструкції та перебудов учбовий процес в училищі не переривався.

Інформація з документів свідчить: щорічно 4 вересня всі слухачі навчальних закладів Курської єпархії звільнялись від занять на честь свята, присвяченого пам’яті Святителя Іосафа Белгородського. Можливо, саме цього дня і відбулось освячення жіночого єпархіального училища; закриття заклад після жовтневих подій 1917 р.

З приходом більшовиків у Белгороді почалась конфіскація майна громадян, що повтікали, і низки закладів. Насправді конфіскація перетворилася на справжній грабунок. Серед інших було піддано розграбуванню і жіноче єпархіальне училище.

Протиіерей белгородський Успенсько-Михайлівської церкви о. Михайло свідчив: майно єпархіального училища майже все розграбовано, будівля спустошена²¹.

Із розповідей белгородських старожилів автору статті стало відомо, що зруйновані стіни училища (з червоної цегли) послуговували “будівельним матеріалом” для зведення численних приватних домівок у цьому районі.

Навчальні заклади духовного відомства (а саме до нього відносились жіночі єпархіальні училища) як в Росії, так і в Україні до 1917 р. являли особливий тип будівель, які поєднували в собі стильові риси культурної та цивільної архітектури. Училища призначались для дівчат, які походили з духовного звання; метою навчання у них було “підняття розумового та морального рівня духовенства, особливо з сільської місцевості”²². Створювались ці заклади на протигагу світським жіночим гімназіям. Це були школи напівзакритого типу з безкоштовним навчанням. За постановою виховання вони були своєрідним відбитком пансіонів дворянських інститутів для шляхетних панночок, але більш здешевленого та спрощеного типу. У кожному учбовому закладі Олексій Миколайович обов’язково проектував приміщення для домашньої церкви, мав спеціальний дозвіл на встановлення та оформлення іконостасів.

У 1905–1908 рр. він побудував у Полтавській області Лубенське жіноче єпархіальне училище, “... одну з кращих своїх споруд дореволюційного періоду, створену під впливом українського романтизму”²³. Окремі оригінали документальних фрагментів до проекту зберігаються в сімейному архіві архітектора: головний, боковий фасади; іконостас домової церкви Лубенського училища.

Сучасники залишили нам свої враження від першого відвідування училищного храму:

“Храм – чудовий, змістовний, з високим склепінням, викликає загальне захоплення. Іконостас одноярусний, прикрашений мозаїкою світло-сірого кольору. У куполоподібному верхньому склепінні храму залишено досить значний просвіт, закритий склом, на якому у кольорі зображений Спаситель, що благословляє”.

Автор публікації сподівається на те, що колись знайдуться у приватних колекціях хоча б фотознімки фасадів Белгородського училища, і вдячні нащадки уявлять “старого будівничого, високого, незгорбленого, що ходив тихою вулицею, і можна було бачити, як він непомітно хрестився ідучи і про щось думаючи. І можна було зрозуміти, що він умів думати не тільки про людські земні будови й оселі”.

Серед інших споруд О. М. Бекетова в Російській Федерації можемо відзначити: будівлю Судових установ (окружний суд) у Новочеркаську (1908 р.); для цього ж міста – нереалізований проект драматичного театру (1914 р.); Волзько-Камський банк у Ростові-на-Дону (1906 р.); санаторії на озері Ельтон (Волгоградська область) і в Теберді – нереалізовані проекти 1915 р.²⁴

З автобіографічних свідчень відомо, що у 1902 р. для Белгорода за проектом архітектора була побудована чоловіча гімназія, але і її подальша доля донині залишається невизначеною.

¹ Центральний державний науково-технічний архів України (далі – ЦДНТА України), ф. 47, оп. 2, од. зб. 16, арк. 5 (зв).

² ЦДНТА України, ф. 10, к. 1–14, оп. 2, од. зб. 197, арк. 99.

³ Там само.

⁴ Крупенков А. Н. Старый Белгород. – 1992. – С. 165.

⁵ Белгородская энциклопедия. – Белгород, 2000. – С. 158.

⁶ Андреева Е. А. Епархиальные женские училища в России // Педагогика. – 1999. – № 3. – С. 91.

⁷ Центральний державний науково-технічний архів України, ф. 47, оп. 2, од. зб. 47, арк. 19.

⁸ ЦДНТА України, ф. 47, оп. 2, од. зб. 16, арк. 1, 2, 2 (зв.).

⁹ Там само, арк. 1 (зв.).

¹⁰ Там само, арк. 5 (зв.).

¹¹ Там само, арк. 6.

¹² Там само, арк. 13.

¹³ Там само, арк. 13 (зв.).

¹⁴ Там само, арк. 14.

¹⁵ Там само, арк. 16.

¹⁶ Центральний державний науково-технічний архів України, ф. 10, к. 1–14, оп. 2, од. зб. 197, арк. 99.

¹⁷ Там само, арк. 90.

¹⁸ Центральний державний науково-технічний архів України, ф. 47, оп. 2, од. зб. 16, арк. 8.

¹⁹ Там само, арк. 7.

²⁰ *Бальшева Е. В.* “...Дать человеку больше телесного и душевного покоя” // UNIVERSITATES. Наука и просвещение. – 2009. – № 4. – С. 68–82.

²¹ Державний архів Російської Федерації (ДАРФ), ф. Р-470, оп. 2, спр. 168, арк. 74.

²² Мистецтво України: Енциклопедія у 5 т. / Редкол.: Кудрицький А. В. (відп.ред.) та ін. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія ім. Бажана”. – 1995. – Т. 1: А-В. – С. 174.

²³ Там само.

²⁴ *Бальшева Е. В.* Каталог объединенных сведений о документах академика архитектуры А. Н. Бекетова в составе фондов государственных архивов, музеев, учреждений Украины, семейном архиве Бекетовых (1885–1941 гг.). – Харьков: Terra, 2002. – С. 20.

Впервые описаны материалы проектного решения (украинский архитектор академик А. Н. Бекетов) к истории строительства Белгородского епархиального женского училища (РФ), 1911–1915 гг. На сегодняшний день сооружение не сохранилось, автором была предпринята “поисковая разведка” с целью определения его местонахождения на основе архивных документов, которые хранятся в ЦГНТА Украины.

Ключевые слова: личный фонд; академик архитектуры А. Н. Бекетов; проектная документация; Курская епархия; учебные заведения духовного ведомства в Украине и России; Белгородское и Лубенское епархиальное женское училища; г. Белгород (РФ).

The is for the first time given the describing of design solution on the history of building of Belgorod diocesan school, Russia, 1911-1915 (Ukrainian architect, academician O.M. Beketov). As the building is not preserved for the present days, the author made the “search intelligence” to determine the place of its former location on the basis of archival documents stored in the Central State Scientific and Technical Archives of Ukraine.

Keywords: the personal fond; academician of architecture O. M. Beketov; design documentation, Kursk diocese; schools of spiritual office in Ukraine and Russia, Belgorod and Lubens'k diocesan women's college, Belgorod (Russia).

УДК [930.2:94](477)“1941/1947”

Л. Г. ТУПЧІЄНКО-КАДИРОВА*

**СВІДЧЕННЯ ПРО ПОДІЇ ВЕЛИКОЇ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ: СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ**

Проаналізовано кілька свідчень про події Великої Вітчизняної війни. За допомогою структурного аналізу виділені структурні елементи, які проілюстровані відповідними цитатами з текстів свідчень.

Ключові слова: структурний аналіз текстів; усні свідчення; Велика Вітчизняна війна.

Нині в інформаційній сфері можна спостерігати два різноспрямованих явища: перенасичення інформацією чи її відсутність або, точніше, її недостатність. Перенасичення виявляється у тому, що однакова інформація в копіях має багато місць розташування – яскравим прикладом цього є Інтернет. Друге явище – в тому, що сьогодні суспільству не достатньо однієї-двох точок зору на певну подію: наприклад, концепція “усної історії” передбачає активне збирання свідчень багатьох учасників подій, в цих свідченнях, як правило, інформація представлена у деталізованому вигляді. Це робить більш об’єктивним сприйняття, дослідження, інтерпретацію подій. Але зібрані свідчення не повинні осідати додатковим вантажем в архівних сховищах, а бути доступними і у правовому сенсі, і у буквальному – через бази даних, Інтернет. Однак повні тексти свідчень потребують виділення детальних пошукових ознак, тому що пошук за загальними темами свідчень є не достатньо точним, не репрезентує цікаві та важливі деталі. А пошук за окремими словами з текстів є хаотичним, не раціональним і малоефективним. Тому й метою даної статті є подати приклад структурного аналізу свідчень, при якому виділяються групи даних про автора, збирача, текст свідчення та більш детальні структурні елементи (СЕ), які ілюструються відповідними текстовими фрагментами (ТФ). Іншими словами – проводиться предметно-тематична класифікація тексту свідчення та позначаються деякі інші важливі дані.

Загалом методика детального смислового аналізу текстів на рівні словосполучень, речень представлена у працях В. Г. Овчиннікова¹.

---

* *Тупчієнко-Кадирова Люція Георгіївна* – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри документознавства Кіровоградського факультету менеджменту та бізнесу Київського Національного університету культури і мистецтв.

Наш підхід будується на виділенні інформаційних міні-повідомлень, фрагментів текстів на рівні частин речень, речення, групи речень, які можна позначити одним і більше типовим відношенням фрагменту до загальної інформації документа. Такі типові відношення (структурні елементи) частково виділяються у всіх видах роботи з документами: автор, назва, дата і т. д.² Але ми більшу увагу приділяємо тексту документів, і структурний аналіз при цьому може сприяти не тільки поглибленому аналізу змісту, але й виділенню потенційних пошукових ознак для створення та ведення повнотекстових баз даних/знань³. Простежується деяка специфіка у складі СЕ досліджених нами офіційних⁴ та особистих листів⁵.

Структурний аналіз саме свідчень нами ще не проводився. Завданнями статті є проведення повного структурного аналізу одного зі свідчень (для прикладу), подання узагальненого аналізу кількох свідчень, виділення специфічних для свідчень СЕ.

Відомо, що у свідченнях, як правило, вказуються: прізвище, ім'я, по батькові (ПІБ), зміна прізвища (наприклад, дівоче); рік народження; соціальний стан (наприклад, пенсіонер), освіта, професія, місця роботи; місце проживання та адреса, телефон; підпис автора свідчення*; ПІБ, освіта, адреса збирача; дата збирання/фіксації. Ці дані відносяться до групи оформлення свідчення, вони можуть впливати на ступінь достовірності. Крім того за правилами слід опитати не менше 3-х свідків однієї події для більшої об'єктивності. Додатково можна зазначити відносини між автором і збирачем, пропозиції і/або запитання збирача до автора.

Далі у тексті свідчення в квадратних дужках наводяться дані збирача свідчення, у подвійних квадратних дужках – наші.

Стосовно структурного аналізу тексту зауважимо, що здійснюється він послідовно, відповідно до тексту. СЕ виділені жирним шрифтом, ТФ взяті в лапки. Повний текст і ТФ приводяться мовою оригінала. Без лапок, українською мовою і в іменному відмінку наводяться ПІБ, географічні назви, тобто невеликі за обсягом ТФ. Якщо той самий ТФ ілюструє два і більше СЕ, назви останніх приводяться разом через прийменник “та” і з великої літери.

Описання документа включає: бібліографічний опис, анотацію, повний текст, структурний аналіз тексту.

Документ

Свідчення Рачкелюк Поліни Іванівни, 1935 р. народження, мешканки смт. [селище міського типу] Новгородки Кіровоградської обл., про події Великої

---

* Зазначити дівоче прізвище, освіту, адресу, телефон порадив нам ст. науковий співробітник обласного краєзнавчого музею К. Шляховий.

Вітчизняної війни, зібрані Рачкелюк Юлією, студенткою Кіровоградського факультету менеджменту та бізнесу Київського Національного університету культури та мистецтв (КФМБ КНУКіМ) 24 травня 2011 р. – Рукопис. – Укр. мовою. – 2 арк.

Текст

Дуже страшно згадувати ті муки, які наша сім'я пережила в оту жахливу пору війни.

Найтяжчим згадується момент, коли німці захопили наше маленьке село Вершино-Кам'янка. Всіх жителів виганяли з домівок пізньою ніччю і хто в чому був вибігали на вулицю, де стояв лютий мороз. [Взяла носовичка]. Багато нас було... моя сім'я разом з іншими йшли великою кучею до велетенського сараю для худоби. В моєї мами були хворі ноги, йти самостійно їй було дуже важко, ледве перебираючи ногами, вона не стримувала сліз. [Очі в бабусі наповнюються слізьми].

Ночувати було дуже холодно і досить незручно. Посеред ночі я прокинулась в жаху від того, як хтось із німецьких офіцерів кинув з[с?]наряд, десь біля того місця, де ми лягли подрімати, і кінь (біля якого лежала мама) злякався... [плаче] і підскачівши щосили вдаривши копитами мамі по хворим ногам. Ранком в одну із щілин я бачила, як малі діти на подвір'ї бавились (німецькі офіцери деяких із дітей випустили на вулицю), а самі ці офіцери розстелили велике товсте покривало і ласували пайком, який їм надсилали. Один з них протягнув цукерку до хлопчика і щось на німецькому сказав, як ніби: "На, візьми... ну підійди і візьми..." Дитина зрадівши взяла і, повернувшись, почала його їсти. Не зробивши двох кроків, цей німецький офіцер, що поділився ласощами, взяв рушницю і вистрелив в малого... [плаче].

Потім нас всіх вигнали з того сараю і почали гнати до іншого місця перебування, бо пройшов слух, ніби десь наші офіцери чи солдати поряд почали вести воєнні дії по визволенню нашого села. По дорозі моя мама, не витримавши цих мук і знущань, помирає, а ми... [плаче із надривом у голосі].

[[Підпис]]

[[Кінець]]

Структурний аналіз свідчення

Автор (ПІБ): Рачкелюк Поліна Іванівна.

Рік народження: 1935 р.

Місце помешкання: смт. [селище міського типу] Новгородка, Кіровоградська обл.

Збирач: Рачкелюк Юлія.

Відносини між автором і збирачем: Родинні: бабуся та онука.

Соціальний стан збирача та Місце навчання: студентка КФМБ КНУКіМ.

Дата фіксації свідчення: 24 травня 2011 р.

Мова: українська.

Тема: Велика Вітчизняна війна.

Тема (детальна): Окупація; Захоплення села; Смерть дитини; Звільнення села.

Емоційне переживання/сприйняття подій: "Дуже страшно згадувати ті муки, які наша сім'я пережила в оту жахливу пору війни"; "Найтяжчим згадується момент"; "прокинулась в жаху".

Емоційні переживання під час свідчення: “[Взяла носовичка]”; “[Очі в бабусі наповнюються слізьми]”; “[плаче]”; “[плаче із надривом у голосі]”.

Події суспільного життя та події, які стосуються автора: “німці захопили наше маленьке село Вершино-Кам’янка. Всіх жителів виганяли з домівок пізньою ніччю і хто в чому був вибігали на вулицю, де стояв лютий мороз. Багато нас було... моя сім’я разом з іншими йшли великою кучею до велетенського сараю для худоби”; “Ночувати було дуже холодно і досить незручно. Посеред ночі я прокинулась в жаху від того, як хтось із німецьких офіцерів кинув з[с?]наряд, десь біля того місця, де ми лягли подрімати, і кінь (біля якого лежала мама) злякався... і підскачівши щосили вдаривши копитами мамі по хворим ногам”; “Ранком в одну із щілин я бачила, як малі діти на подвір’ї бавились (німецькі офіцери деяких із дітей випустили на вулицю), а самі ці офіцери розстелили велике товсте покривало і ласували пайком, який їм надсилали. Один з них протягнув цукерку до хлопчика і щось на німецькому сказав, як ніби: “На, візьми... ну підійди і візьми...” Дитина зрадівши взяла і, повернувшись, почала його їсти. Не зробивши двох кроків, цей німецький офіцер, що поділився ласощами, взяв рушницю і вистрелив в малого. Потім нас всіх вигнали з того сараю і почали гнати до іншого місця перебування, бо пройшов слух, ніби десь наші офіцери чи солдати поряд почали вести військові дії по визволенню нашого села”.

Оцінка та події особистого життя: “В моєї мами були хворі ноги, йти самостійно їй було дуже важко, ледве перебираючи ногами, вона не стримувала сліз”.

Події особистого життя: “По дорозі моя мама, не витримавши цих мук і знущань, помирає, а ми...”.

Місце події: селище Вершино-Кам’янка, Україна.

Далі представимо узагальнений структурний аналіз інших свідчень⁶ (розташовані за алфавітом прізвищ), але рамки статті не дозволяють приводити великі обсяги цитат для описання самих подій, отже дану частину тут ми не представляємо, лише зазначаємо детальні теми. Після цитат подається (також для економії місця) посилання на скорочений варіант описання свідчення, де зазначається лише назва документу та ПІБ автора. Якщо дані до СЕ є однаковими у всіх свідченнях, посилання на свідчення не робиться. В кінці ТФ, який/ї відносяться до певного свідчення, ставиться посилання. ТФ, які відносяться до різних свідчень відділяються крапкою з комою.

Автор(и) (ПІБ) та Рік народження: Бізєєва Олександра Анісімівна, 1924;

Зайченко Віра Іванівна, 1921; Мельник М. Д., 1924; Меньшова Тетяна Тимофіївна, 1924; Церульова Віра Іванівна, [1927–1931?].

Місце помешкання: м. Кіровоград⁷; с. Бережинка⁸ Кіровоградської обл.;

Збирач(і): Кулічок А. та Сошенко А.⁹; Ніцца В.¹⁰

Дата (час) фіксації свідчення: 2010 р.

Мова: українська¹¹.

Мова: російська¹².

Тема (загальна): Велика Вітчизняна війна.

Теми (детальні): Евакуація¹³, Відправлення у Германію, Партизани, Зрада¹⁴, Окупація¹⁵; Госпіталь (Медицина)¹⁶; Відношення до окупантів (негативне)¹⁷; Флот (Казахстан), Дезертири¹⁸; Харчування, Польовання на мирне населення з літаків¹⁹.

Персони (родичі) - імена: “Дуня” – мати автора свідчення; “Коля” – Микола, старший брат автора свідчення²⁰.

Персони - імена: Клавдія, д. Гриша, Фаїна, Євдокія Іванівна (рос.)²¹.

Етнічна приналежність або Національність авторів та персон: [[Росіянка?]] – “В России я жила...”²²; “С нами ехало четыре девушки еврейки, они учились на факультете иностранных языков <...> Одну из евреек звали Фаина²³”; “Долечивали этих пленных немцев. Нам дали переводчиков – чехи, румыны, мадьяры”²⁴; “Я кацапка-сибирячка. Родилась в Сибири”²⁵.

Обов'язки, діяльність під час війни: “...в июне месяце мы остановились в одном колхозе. Помогали [[вся сім'я]] там. <...> Одну из девушек... звали Фаина. Она устроилась переводчиком к немцам, чтобы помогать нашим. <...> Немцы заставляли нас ночью выходить на улицу, чтобы копать окопы. А мы копали, и так километров 30... <...> 10 февраля я на фронт. А я в пальто, туфельках, и меня – на склад. А в армии я была заправщиком, вокруг трактора, машины, и я всю ночь заправляю. Бывало, иду, документы отношу, а мне говорят: “О, заправщик зашёл!” – а от меня же запах. Ездили по обмундирование, а с одежды выпадают вши, они по головам ползают. <...> Была я и в складе горючем, и зам. [[естителем]] вещевого, а потом ещё и в штаб перевели. У меня был мелкий почерк, и меня часто просили, чтобы я писала почётные листы”²⁶; “Мы работали в полевых палатках первой мед[[ицинской]]. помощи, мы промывали раны и направляли дальше в госпиталь. Потом я работала в спец. [[иальном]] госпитале – туда направляли всех раненых в живот, голову, конечности. <...> Кончилась война в 1945. Приходит комиссар и говорит, что мы будем спец[[иальным]]. госпиталем, и будем лечить немцев. Мы были сильно удивлены. А он говорит: “Мы же миролюбивая страна!” Чистое белое бельё и мы немцев принимали с сентября 1945 по 1947 год. Долечивали этих пленных немцев. <...>”²⁷; “сім'я моя жила за 7 кілометрів від Києва, в селі Петрушки. <...> мого батька визвали в воєнкомат на війну. Тоді батьки двох сімей (серед них мій батько) взяли лопати і стали копати землянку. Викопали на березі річки Ірпінь, бо німці не кидали бомби на берега. Поселили дітей і жінок своїх у цю землянку, поклали балки, деякі були напівгнилі, уложили гіллям з дерев, присипали землею і дерном (викопували лопатами невеликі квадратики із

травою і корінням, щоб замаскувати і німцям подумалось, що це бергер)»²⁸; “Была помощником капитана. Жила в Казахстане. 5 лет плавала и возила дезертиров. Их ловили, а мы возили. Среди мужиков работала, как волк, они мне подчинялись. Я две семьи содержала”²⁹; “У каждого в семье были свои обязанности. В мою обязанность входило брать младшую сестру и бежать к лесу, когда будут лететь самолёты. <...> Все, кто мог, вытаскивали раненых солдат, оказывали первую помощь. Хоронили мёртвых. <...>А когда подтягивали свежие войска, в основном это было ночью, они стучали в окна, для того чтобы хозяйки выходили помогать завтрак готовить. <...> В 13 лет мальчики уже работали за станками. Я работала в яслях. В госпиталь ходили помогать врачам предоставлять первую помощь раненым. Также мы ходили семьями по очереди на караул с калатушками, чтобы не уснуть и успеть предупредить всех про немцев”³⁰.

Професія під час події у свідченні та відповідна освіта: “заправщик” [[пального]]³¹; “Окончила мед[[ицинский]]. институт. <...> В армии стала войск. [[військовим?]] врачом”³²; “За войну, 22 июня, я как раз окончила техникум и уже в те годы начинала плавать. Была помощником капитана”³³.

Географічні місцевості у тексті: Дон³⁴; “Жила в Краснодаре. <...> Немец подошёл к Ростову. <...> Когда война дошла до Сталинграда, и наши окружили Гитлера, через Ростов закрыли выход. <...> Мы и дальше лечили этот тиф, пока не освободили Сталинград. <...> Мы долечивали больных в Краснодаре”³⁵; “сім`я моя жила за 7 кілометрів від Києва, в селі Петрушки”³⁶; “Жила в Казахстане. 5 лет плавала и возила дезертиров. <...> Родилась в Сибири. <...> Потом 16 с половиной лет на Чукотке провела, потом в Украину переехала”³⁷; “В России я жила в селе недалеко от Калинина. <...> Когда наши прогнали от Москвы немцев, стало легче”³⁸.

Географічні назви: Дон³⁹; Краснодар, Ростов, Сталинград⁴⁰; Київ, село Петрушки⁴¹; Казахстан, Сибір, Чукотка, Україна⁴²; Росія, Калінін, Москва⁴³.

Крайні дати, які згадуються: 1941–1947 рр.

Висновки. У результаті структурного аналізу виділені типові структурні елементи інформаційної складової свідчень: Автор (ПІБ), Рік народження, Місце помешкання, Збирач, Відносини між автором і збирачем, Дата фіксації свідчення, Мова, Тема (загальна), Теми (детальні), Емоційне переживання/сприйняття подій, Емоційні переживання під час свідчення, Події суспільного та Особистого життя, Оцінка події, Персона, Етнічна приналежність або Національність авторів та персон, Обов`язки або діяльність під час події, Професія під час події та відповідна освіта, Місце події, Географічні місцевості, які згадуються у тексті. Вони проілюстровані відповідними фрагментами тексту.

Специфічними й необхідними саме для свідчень є конкретні дані про автора, дані про збирача, описання емоційного стану під час розповіді.

Щодо оформлення свідчень, на наш погляд, широка група даних про автора свідчення та зазначення даних про збирача – вік на час подій та збирання, рівень освіти, різні місця перебування/проживання автора – певною мірою впливають на кругозір, оцінку подій, відбір фактів, отже, на достовірність та об'єктивність свідчень.

Для повнотекстових баз даних, на наш погляд, є доцільним виділення, крім загальної теми, окремих подій та географічних місць як пошукових ознак, адже при створенні інформаційних масивів з великою кількістю документів-свідчень стане можливим зіставлення кількох (багатьох) свідчень, які стосуються тих самих подій, географічних місць тощо. Це сприятиме зменшенню суб'єктивності інформації при її дослідженні, сприйнятті.

У перспективі подальших розвідок у даному напрямку – продовження дослідження та структуризації, як свідчень, так і інших видів документів.

---

¹ Овчинников В. Г. Методологическое введение в информатику / В. Г. Овчинников. – М. : Компания Спутник+, 2004. – 216 с.

² Загальний міжнародний стандарт архівного описування : ISAD(G) / укр. версія Г. В. Папакіна. – 2-ге вид. – К., 2001. – 47 с.

³ Тупчієнко-Кадирова Л. Г. Описання музичних та інших документів на основі інтегрованого формату описування / Л. Г. Тупчієнко-Кадирова // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2009. – № 2. – С. 14–23.

⁴ Тупчієнко-Кадирова Л. Г. Структурний аналіз інформаційної складової офіційних листів / Л. Г. Тупчієнко-Кадирова // Рукописна та книжкова спадщина України : археогр. дослідження унікальних арх. та бібл. фондів. – К., 2010. – Вип. 14. – С. 358–376.

⁵ Тупчієнко-Кадирова Л. Г. Структурний аналіз інформаційної складової особистих листів / Л. Г. Тупчієнко-Кадирова // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2000. – Вип. 30. – У друці.

⁶ Свідчення Бізеєвої Олександри Анісімівни, 1924 р. народження, мешканки м. Кіровограда, про події Великої Вітчизняної війни, зібрані Кулічок А. та Сошенко А., студентками КФМБ КНУКіМ, у 2011 р. – Рукопис. – Рос. мовою. – 2 арк.; Свідчення Зайченко Віри Іванівни, 1921 р. народження, воєнного лікаря у роки війни, мешканки м. Кіровограда, про події Великої Вітчизняної війни, зібрані Кулічок А. та Сошенко А., студентками КФМБ КНУКіМ, у 2011 р. – Рукопис. – Рос. мовою. – 2 арк.; Свідчення Мельник М. Д., 1924 р. народження, мешканки с. Бережинки Кіровоградської області, про події Великої Вітчизняної війни, зібрані Ніццой В., студенткою КФМБ КНУКіМ, у 2011 р. – Рукопис. – Рос. мовою. – 2 арк.; Свідчення Меньшової Тетяни Тимофіївни, 1924 р. народження, мешканки м. Кіровограда, про події Великої Вітчизняної війни, зібрані Кулічок А. та Сошенко А., студентками КФМБ КНУКіМ, у 2011 р. – Рукопис. – Рос. мовою. – 2 арк.; Свідчення Церульової Віри Іванівни, [1927–1931 р. народження?], мешканки м. Кіровограда, про події Великої Вітчизняної війни, зібрані Сошенко А. та Кулічок А., студентками КФМБ КНУКіМ, у 2011 р. – Рукопис. – Рос. мовою. – 2 арк.

- 7 Свідчення Бізеєвої О. А.; Зайченко В. І.; Меньшової Т. Т.; Церульової В. І.
- 8 Свідчення Мельник М. Д.
- 9 Свідчення Бізеєвої О. А.; Зайченко В. І.; Меньшової Т. Т.; Церульової В. І.
- 10 Свідчення Мельник М. Д.
- 11 Свідчення Мельник М. Д.
- 12 Свідчення Бізеєвої О. А.; Зайченко В. І.; Меньшової Т. Т.; Церульової В. І.
- 13 Свідчення Бізеєвої О. А., Церульової В. І.
- 14 Свідчення Бізеєвої О. А.
- 15 Свідчення Бізеєвої О. А., Мельник М. Д.
- 16 Свідчення Зайченко В. І.
- 17 Свідчення Мельник М. Д.
- 18 Свідчення Меньшової Т. Т.
- 19 Свідчення Церульової В. І.
- 20 Свідчення Мельник М. Д.
- 21 Свідчення Бізеєвої О. А.
- 22 Свідчення Церульової В. І.
- 23 Свідчення Бізеєвої О. А.
- 24 Свідчення Зайченко В. І.
- 25 Свідчення Меньшової Т. Т.
- 26 Свідчення Бізеєвої О. А.
- 27 Свідчення Зайченко В. І.
- 28 Свідчення Мельник М. Д.
- 29 Свідчення Меньшової Т. Т.
- 30 Свідчення Церульової В. І.
- 31 Свідчення Бізеєвої О. А.
- 32 Свідчення Зайченко В. І.
- 33 Свідчення Меньшової Т. Т.
- 34 Свідчення Бізеєвої О. А.
- 35 Свідчення Зайченко В. І.
- 36 Свідчення Мельник М. Д.
- 37 Свідчення Меньшової Т. Т.
- 38 Свідчення Церульової В. І.
- 39 Свідчення Бізеєвої О. А.
- 40 Свідчення Зайченко В. І.
- 41 Свідчення Мельник М. Д.
- 42 Свідчення Меньшової Т. Т.
- 43 Свідчення Церульової В. І.

Проанализировано несколько свидетельств очевидцев событий Великой Отечественной войны. С помощью структурного анализа выделены структурные элементы, которые проиллюстрированы соответствующими цитатами из текстов свидетельств.

Ключевые слова: структурный анализ текстов; устные свидетельства; Великая Отечественная война.

There are analyzed some evidences on the events of Great Patriotic War in the article. Using the structural analysis are isolated the structural elements, which are illustrated by the relevant quotes.

Keywords: the structural analysis of texts; oral testimonies; the Great Patriotic War.

УДК [930.253:94](477.73+477.75)

А. А. ФЕСЕНКО*

**НОВИЙ ПОГЛЯД НА ДІЯЛЬНІСТЬ АДМІРАЛА
ОЛЕКСІЯ ГРЕЙГА – ГОЛОВНОГО КОМАНДИРА
ЧОРНОМОРСЬКОГО ФЛОТУ І ПОРТІВ ЧОРНОГО МОРЯ,
ВІЙСЬКОВОГО ГУБЕРНАТОРА
МІСТ МИКОЛАЄВА ТА СЕВАСТОПОЛЯ**

Стаття присвячена життю та діяльності адмірала О. С. Грейга. Мореплавець і флотоводець, учасник багатьох морських битв, був відомий своєю науковою та інженерною діяльністю в галузі морської справи і кораблебудування. З ім'ям О. С. Грейга пов'язане будівництво астрономічних обсерваторій в Миколаєві і Пулковому, організація гідрографічних робіт на Чорному морі, благоустрій міст Миколаєва та Севастополя.

Ключові слова: Олексій Самуїлович Грейг; почесний академік; адмірал; головний командир Чорноморського флоту і портів Чорного моря; військовий губернатор Миколаєва і Севастополя; м. Санкт-Петербург.

Севастопольцям добре відомі імена видатних флотоводців Д. М. Сенявіна, Ф. Ф. Ушакова, М. П. Лазарева. Їхній внесок в розвиток м. Севастополя вивчений у вітчизняній історіографії. Ім'я адмірала О. С. Грейга – головного командира Чорноморського флоту і портів, військового губернатора Севастополя і Миколаєва, який перебував на цій посаді 17 років, незаслужено забуте нащадками і відомо лише вузькому колу фахівців.

В історіографії 1960–1980-х рр. ім'я О. С. Грейга практично не згадувалося, а заслуги його в розвитку м. Севастополя принижували. Зокрема, в монографії Г. І. Сьоміна читаємо: “Після Ушакова до адмірала М. П. Лазарева на чолі Чорноморського флоту не було видатних, талановитих людей. Гірше того, керівництво флотом неодноразово доручалося іноземцям, нерідко бездарям або пройдисвітам”¹.

Призначення Олексія Грейга було визначене від народження. Батько Олексія, Самуїл Карлович Грейг, шотландець за походженням, у 1764 р. поступив на службу в російський флот, відзначився у Чесменській битві, згодом отримав посаду головного командира Кронштадського порту.

Для сім'ї Грейга ще до народження дитини було царське розпорядження: надати сину чин мічмана, а дочці – фрейдліни. 6 вересня

---

* *Фесенко Анжеліка Артурівна* – начальник відділу інформації та використання документів Національного архівного фонду Державного архіву міста Севастополя.

1775 р. у дружини С. К. Грейга Сари Олександрівни народився хлопчик. При хрещенні прийняли його від купелі Катерина II і бойовий соратник Самуїла Грейга по Архіпелагській експедиції граф Орлов-Чесменський².

23 червня 1785 р. в 10-річному віці закінчилося домашнє виховання й освіта Олексія Грейга, і він був посланий на стажування до Англії, де служив на судах флоту, після чого проведений в лейтенанти. Стажування тривало три роки. Після повернення в Росію Олексій Грейг був призначений на корабель “Мстислав”.

Сім’я Грейга була під заступництвом Катерини II, яка неодноразово відправляла Олексія і його брата Карла до Англії, де вони вивчали морські науки і брали участь у морських боях. Грейг служив волонтером на різних англійських судах.

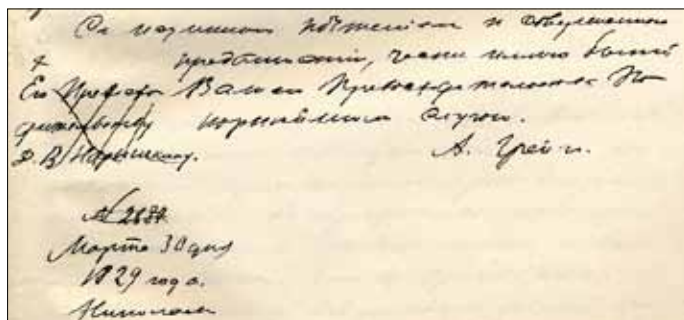
У 1798 р. молодий офіцер, капітан 2-го рангу отримав у своє командування перше судно – великий 66-гарматний корабель “Ретвізан”, узятий в полон у шведів у 1790 р.

1 січня 1799 р. Грейгу було надано чин капітана 1-го рангу. У цьому ж році він брав участь у висадці десанту на голландський берег і взятті фортеці Гельдер, біля якої був захоплений у полон голландський флот. За успішні дії молодий командир був нагороджений першою військовою відзнакою – орденом Св. Анни 2-го ступеня.

Нове століття для О. С. Грейга розпочалося новими успіхами. У 1801 р. він був призначений головою Комісії для реорганізації Кронштадтського порту. У 1802 р. вступив на престол Олександр I, який призначив Грейга членом затвердженого Комітету для реорганізації флоту. Йому було всього 27 років, і він був єдиний капітан 1-го рангу серед

Олексій Самуїлович Грейг.
Фото з особистого архіву
Юрія Крючкова.

Автограф О. Грейга.
Ф. 19. оп. 1. стр. 67,
арк. 9.

Герб Грейгів. Фото з особистого архіву Юрія Крючкова.

шести адміралів, що входили в комітет. У цьому ж році Грейг був нагороджений орденом Св. Георгія 4-го класу “за особисту хоробрість”³.

У 1803 р. О. С. Грейг призначається капітан-командором, отримує право командувати загоном суден і невеликими ескадрами. Очоливши ескадру з чотирьох суден, він у 1804 р. відправився в Середземне море. О. С. Грейг крейсував між островами Іонічної республіки, висадив десант в Неаполі, проте під тиском переважаючих сил французів змушений був його зняти і, прибувши на Корфу, поступив під командування Д. М. Сенявіна. У 1805 р. йому було надано чин контр-адмірала. О. С. Грейг брав участь у російсько-турецькій війні.

У березні 1807 р. під його командуванням було взято острів Тенедос, важливий опорний пункт біля входу в Дарданелли. За бойові успіхи в Середземноморській кампанії контр-адмірал О. С. Грейг був нагороджений орденом Св. Анни 1-го ступеня.

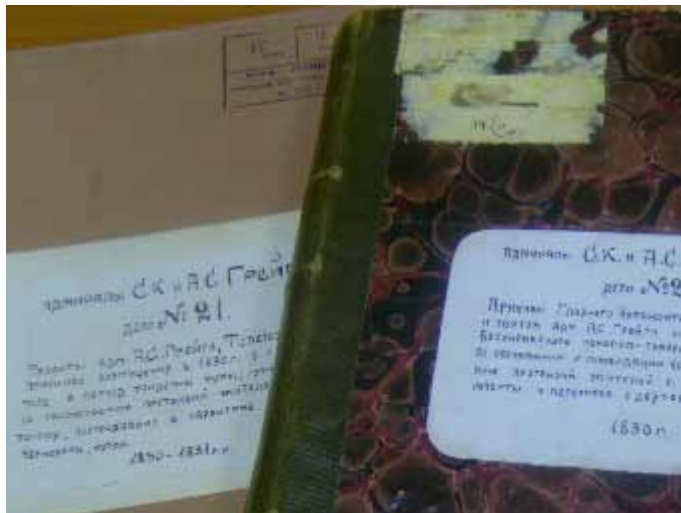
У 1813 р. Грейг командував вітрильною і гребною флотилією при облозі Данцига, особисто водив матросів своїх суден на штурм ворожих батарей. Після взяття Данцига був підвищений у віце-адмірала і нагороджений орденом Св. Володимира 2-го ступеня. У цьому ж році прийняв російське підданство.

2 березня 1816 адмірал Грейг призначений головним командиром Чорноморського флоту і портів, військовим губернатором Миколаєва та Севастополя.

О. С. Грейг отримав у спадок від своїх попередників розвалене господарство. Де-Траверсе сім років перебував на посаді головного командира Чорноморського флоту і портів, довів флот до стану занедбаності і занепаду, однак склав проект забудови Севастополя, який передбачав чіткий поділ міста на дві частини: все, що стосується потреб флоту, ремонту та будівництва кораблів, розквартирування екіпажів переносилося на Корабельну сторону, а територія, прилегла до Південної бухти, відводилася під забудову. Проект не був реалізований, його втілювали в життя адмірала: О. С. Грейг і М. П. Лазарєв⁴.

О. С. Грейг виявив велику турботу про розвиток міста. У 1804 р., коли Севастополь був оголошений головним військовим портом, комерційний порт закрили, а вхід купецьким кораблям заборонили. Як

Справи по
Чумному бунту.
РДА ВМФ.

наслідок, ціни на промислові та продовольчі товари вирости і виявилися вищими, ніж в інших містах Криму і навіть у Петербурзі. Багато згадували катерининські часи, коли за указом імператриці Севастополь був відкритий “для всіх народів, що в дружбі з імперією нашою перебувають. На користь торгівлі їх ... з підданими”. Заходили тоді в Севастополь і Балаклавську бухту іноземні судна, які везли шовкові та вовняні тканини, лимони та апельсини, ізюм і халву, фініки й горіхи, каву і папір. Торги збиралися щонеділі, а крім того двічі на рік проводились ярмарки.

Тільки завдяки наполегливості О. С. Грейга (неодноразовим клопотанням перед імператором, доповідним запискам міністра фінансів), 18 жовтня 1819 р. у Комітеті Міністрів було розглянуто питання про торгівлю в Севастополі, і 9 травня 1820 відкритий комерційний порт, що надалі сприятливо позначилося на розвитку міста⁵.

Швартувалися кораблі в Артилерійській бухті, де розташовувався міський ринок. Для продажу молочної та м'ясної продукції були зроблені спеціальні ряди. Вдосталь продавали камбалу, хамсу, скумбрію, султанку. Устриці і мідії довершували морський достаток. Був відкритий базар на Північній стороні. Саме туди приїжджали татари. Дрібні торговці перекупували у них дрова, овечий сир, баранину. Торгівля велася і в крамницях, де продавалося мило, свічки, сіль і інший дріб'язок⁶.

Під час першого приїзду до Севастополя в 1818 р. імператор Олександр I, звертаючись до О. С. Грейга, сказав: “Адмірал! Бережи Севастополь – це дорогий камінь в короні моїй”⁷.

До 1820-их рр. проведено низку заходів з благоустрою міста. При Грейгу до Севастополя було прокладено водопровід прісної води, діяло два фонтани і безліч колодязів. Як свідчать архівні документи, в Севас-

Чумний бунт у Севастополі, 1830 р.
З особистого фонду Юрія Крючкова.

тополі «... з'явився “будинок для приїжджих осіб”, “палац флотського начальника”, “шляхетне зібрання”, 29 будинків для чиновників, канцелярії та варти. Нові казарми вміщували до 10 тисяч команди».

27 лютого 1819 О. С. Грейгом в Севастополі була введена служба часу. Щодня рівно опівдні пострілом з гармати давався сигнал, за яким перевірялися і встановлювалися корабельні, церковні та адміралтейські годинники. У 1822 р. з Англії до Севастополя були доставлені головні міські годинники, замовлені Грейгом. Годинники були встановлені на спеціально побудованій в 1826 р. вежі, над головними воротами Адміралтейства. У період першої оборони Севастополя французи зняли міський годинник і встановили його на дерев'яній вежі біля будинку головнокомандувача французькою армією Пелісьє в Камишовій бухті. Після укладення мирного договору відвезли годинник до Парижа⁸.

Тільки в 1900 р. міські годинники повернулися на своє колишнє місце і справно несли службу аж до 1942 р., коли в одне з бомбардувань адміралтейська вежа була зруйнована. Традиція, введена адміралом Грейгом, зберігалася до 90-х рр. ХХ ст. Рівно опівдні з Костянтинівської батареї лунав постріл гармати, і севастопольці звіряли час, як і в минулі часи. Зараз ця традиція втрачена.

У 1820 р. були введені в експлуатацію два інкерманських маяки, “по створу яких можна було безпечно ввійти в севастопольський рейд вночі”. У цьому ж році споруджена церква в ім'я Св. Апостолів Петра і Павла. У 1822 р. заснована бібліотека для морських офіцерів, хоча багато хто приписує відкриття бібліотеки М. Лазареву, при якому було споруджено будинок для бібліотеки⁹.

Родинний склеп
Грейгів на
Смоленському
кладовищі
в Санкт-Петербурзі,
2010 р.
Фото
Дениса Фесенка.

У 1821 р. за “ревну службу” О. С. Грейг був нагороджений діамантовими знаками до ордена Св. Олександра Невського. У 1822 р. за наукову роботу в галузі астрономії та керівництво створенням обсерваторії в Миколаєві він обраний почесним членом Петербурзької академії наук.

Саме при Грейгу в 1824 р. почалося розпланування “Громадського саду від морського відомства” (нині Матроський бульвар).

Адмірал реорганізував Чорноморський адміралтейський департамент, найсерйознішу увагу приділяв вдосконаленню конструкції кораблів Чорноморського флоту і технології їх побудови. Вперше були створені парові судна, введені нові типи парусних суден, поліпшена артилерія. Грейг обстоював широке застосування наукових методів при проектуванні кораблів, розвивав гідрографію і зв’язок. З 1817 по 1822 р. щорічно особисто командував ескадрами, крейсуючи з ними в Чорному морі. За успішне керівництво Чорноморським флотом О. С. Грейг вже в 1818 р. був нагороджений орденом Св. Олександра Невського¹⁰.

Мореплавці М. Н. Станюкович і Ф. Ф. Беллінгаузен, що служили на Чорному морі, за велику повагу до Грейга назвали його ім’ям відкриті географічні пункти: мис Грейга в Брістольській затоці Берингова моря і острів Грейга в Тихому океані.

Найбільшим підприємством в Севастополі було Адміралтейство. На початку XIX ст. тут вже не тільки ремонтували, а й будували військові судна. Першим у 1810 р. зі стапелів був спущений 18-гарматний корвет “Крим”, а найзнаменитішим з усіх побудованих кораблів став бриг “Меркурій”. 7 травня 1820 р. 20-гарматний красень вийшов у бухту. Тридцятиметровий корпус був набраний з кримського дуба та англійського горіха. Ніс корабля прикрашала фігура бога Меркурія. У 1829 р. екіпаж брига “Меркурій” під командуванням капітан-лейтенан-

та А. І. Казарського здобув блискучу перемогу над двома турецькими лінійними кораблями. Про цю подію і зараз нагадує пам'ятник А. І. Казарському, на який 5 тис. рублів пожертвував сам імператор Микола Павлович. На пам'ятнику, як свідчать документи архіву, лаконічний напис, накреслений за вказівкою Миколи І: "Казарському. Потомству в приклад". Це перший пам'ятник на севастопольській землі. Він був закінчений вже в Лазаревську епоху.

Під керівництвом Грейга в 1826 р. створено перший штаб флоту на Чорному морі, прокладені перші телеграфні лінії між Миколаєвом і Севастополем. Він особисто склав технічне завдання з створення докового комплексу і виявив виняткову наполегливість, домагаючись практичного просування проекту, здійсненого вже при М. П. Лазареві.

У 1825 р. Грейг був призначений членом нового Комітету організації флоту. Через 10 років успішного управління Грейгом Чорноморський флот знову перетворився на потужну бойову організацію. У 1826 р. Севастополь був обернений на першокласну фортецю. У 1827 р. О. Грейг був нагороджений орденом Св. Володимира 1-го ступеня.

О. С. Грейг був автором ідеї спорудження "гідного пам'ятника" на місці хрещення київського князя Володимира в Херсонесі. Він вважав своїм обов'язком зберегти для нащадків пам'ять про "колиску християнську" і наказав "місцевому в Севастополі начальству" здійснювати нагляд за херсонеськими руїнами. За проектом Грейга передбачалося "спорудити в Херсонесі цокольну, витонченої архітектури церкву і при ній богадільню для 30 людей"¹¹.

Завдяки адміралу, як повідомляв лікар П. Закревський: "... дороги від Севастополя до Георгіївського монастиря й до Херсонеського маяка пролягали вже не по дикій місцевості, а між безліччю оброблених виноградних плантацій і підростаючих садів"¹².

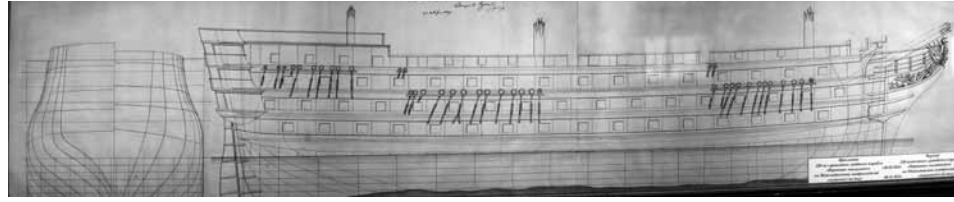
Період управління Грейга відзначений в архівних документах і природними катаклізмами. 27 серпня 1820 р. над Севастополем пронісся буревій. "О пів на 4-у годину при жорстокому вітрі від півдня раптом весь горизонт затьмарився, пішов зливний дощ з градом, досить великим, супроводжуваний сильними громовими ударами і блискавкою ... За тим разом з'явився і Тифон (смерч – А. Ф.)"¹³.

У записці контр-адмірала Ф. Т. Биченського дано докладний опис руйнівних наслідків смерчу: "... зривав, ламав лавки, розметав торговельників і їхні товари, зірвав міську будку з місця і розбив на частини, перекинув будку з годинником і прямуючи далі по вулиці і у тому ж напрямку через кордегардію, партикулярні будинку і казенні служительські казарми, зривав дахи залізні і черепичні, потім ... спустився вниз із крутої гори в Південну бухту, підхопив на березі катер 14-весловий і переніс оний на 30 сажнів (понад 60 м – А. Ф.)"¹⁴.

Смерч утягував морську воду на висоту до 10 м і жбурляв на берег до 20 м. З корінням було вирвано близько 50 молодих дубів, а у деяких

Креслення 120-гарматного корабля “Варшава”,
особисто спроектованого Грейгом.

зламани гілки. В Ушаковій балці була розкидана цегляна стіна завдовжки більше 50 м. Блискавкою було вбито 6 чоловік і поранено 27. На щастя, смерч проминув центр міста.

“Після цього жахливого феномена Севастополь наповнений був міцним сірчанним смоляним запахом, що відчувався деякий час. Атмосфера була густа. Повітря настільки наповнене було електричною силою, що люди відчували ненатуральне випаровування і в усьому тілі якусь слабкість. До вечора погода була тиха і хмарна ...”¹⁵.

Місто росло, а разом з ним піростало перше покоління корінних севастопольців. Заможні городяни жили на головних вулицях – Катерининській і Морській (згодом Великій Морській). А ті, хто бідніший, будували невеликі будиночки на міському пагорбі. Сюди високоповажні громадяни не наважувалися заглядати у вечірній час. Це місце назвали “хребтом беззаконня”. Лікар М. Закревський писав: “Хребет беззаконня” був забудований в безладді поставленими і ськ-так на обривистих місцях приліпленими хатинками із земляними і черепичними дахами, із закопченими і помутнілими скельцями, були кублом мешканців набродного стану ...”¹⁶.

У таких халупах злидні і хвороби були частими гостями. Іноді інфекційні захворювання набували епідемічного характеру. У таких випадках міська влада вводила карантин, що для жителів було справжнім лихом.

Грейгівський період був відзначений і народними бунтами. Відомий так званий “Чумний бунт”. У травні 1828 р. за наказом губернатора Новоросії графа М. С. Воронцова в Севастополі був введений карантин. Необхідність таких заходів викликала спалахами холери на Кавказькому узбережжі, куди регулярно ходили кораблі Чорноморського флоту. Однак “розсудливі заходи” обернулися жахливими зловживаннями. Хворих будь-якою хворобою відправляли в чумні лазарети. Взимку людей звеліли купати в морі, а з березня 1830 р. місто перетворилося на в’язницю, оскільки усім, крім чиновників і офіцерів, заборонялося виходити з дому. Голод і свавілля влади призвели до спалаху стихійного гніву. Жителі слобідок, матроси, робітники нищили квартири заможних людей, відловлювали лікарів і санітарів. П’ять днів

місто перебувало в руках повсталих, був убитий військовий губернатор генерал-лейтенант Н. А. Столипін, а також ряд посадових осіб. 7 червня в місто були стягнуті війська, і повстання придушене. До слідства було притягнуто до 6000 чоловік. Страти відбувалися 11 серпня 1830 р. публічно, одночасно в трьох кінцях міста¹⁷.

Разом з тим, при адміралі О. С. Грейгу активно йшло міське будівництво, була відкрита перша школа, аптека, перший громадський навчальний заклад для дітей дворян, купців та чиновників. Важливою подією також було відкриття комерційної пасажирської лінії Одеса – Ялта із заходом в Севастополь, це була перша в Росії пароплавна лінія.

У 1833 р. у Севастополі відкрили церкву-парафіяльне училище, в якому з 47 учнів 38 були дітьми дворян, чиновників, купців та іноземців.

У 1833 р. О. С. Грейг передав Чорноморський флот М. П. Лазарєву, оскільки був переведений до Санкт-Петербурга; його призначено членом Державної Ради, головою Комітету з будівництва головної астрономічної обсерваторії на Пулковій горі.

Приватне життя О. С. Грейга не було безхмарним. Кохана жінка Грейга Юлія Михайлівна не була визнана вищим суспільством, оскільки була дочкою дрібного торговця іудейського віросповідання. Жили вони в цивільному шлюбі, що викликало невдоволення офіцерсько-дворянського середовища.

Після народження сина Грейг потай повінчався, однак у своєму послужному списку писав: “Англійського походження, неодружений”.

Сімейне життя Грейга не давало спокою миколаївському суспільству. Так, Володимир Даль, який служив мічманом на Чорноморському флоті, безнадійно закоханий в дружину адмірала пише на її адресу пасквілі, де висміює її єврейське походження. Вибухнув жадливий скандал, що закінчився судом і гауптвахтою для молодого мічмана. З цих пасквілів, які були розклеєні по всьому Миколаєву і почалося цькування адмірала Грейга. Проте цей вчинок зіпсував і подальшу кар’єру В. Даля, адже він порушив закони честі, які високо цінувалися в середовищі морських офіцерів і дворян. У подальшому житті Володимир Даль, щоразу потрапляючи на нову службу, в формулярному списку змушений був писати, що був засуджений. З іншого боку, саме цей випадок розкрив талант Даля як письменника, вченого-діалектолога, етнографа і автора “Глумачного словника живої великоросійської мови”, який не втратив свого значення і дотепер.

Після переїзду в Петербург Юлія Михайлівна не була визнана вищим світом і піддалася остракізму з боку петербурзьких шовіністів та антисемітів. Двері особняків і палаців знаті були закриті для Юлії Михайлівни. Їх гостинний будинок аристократи також обминали, на запрошення відповідали чемною відмовою. В останні роки життя Грейга

подружжя жило самотньо в маєтку під Оранієнбаумом (нині Ломоносов під Санкт-Петербургом). До речі, будівля колишнього маєтку Грейгів збереглася. Не зрушив час фасад, всередині будинку збереглися дубові сходи 19 століття. Навколо дачі гарний парк і озеро, затягнуте тванню.

У 1843 р., будучи вже в похилому віці, О. С. Грейг, як і його батько, удостоївся вищої відзнаки російської держави – ордена Св. Андрія Первозванного і знака “50-років бездоганної служби”.

18 січня 1845 на 70-му році життя адмірал помер. Він був похований на Смоленському кладовищі в родинному склепі. Нині склеп адмірала у повному запустінні, а бронзовий барельєф на його пам’ятнику викрадено. Все своє життя дружина Грейга присвятила дітям. Старший син, Самуїл, став міністром фінансів Росії в 1878 р., Іван – полковником, Василь – дійсним статським радником, керівником Петербурзької скарбничої палати.

Офіційно Юлія Михайлівна була визнана дружиною Грейга тільки в 1873 р. на відкритті пам’ятника адміралу в Миколаєві. Росія нарешті змирилася з її єврейським походженням, визнавши в ній гідну дружину одного з прославлених громадян Росії. Вона приїхала разом з синами та великими князями на відкриття пам’ятника, який спорудили в ознаменування заслуг адмірала О. С. Грейга з управління Чорноморським флотом і розвитку міста Миколаєва, де знаходилося управління флотом і де майже всі роки прожив адмірал.

Величний пам’ятник, створений за проектом архітектора Микешина, простояв в місті до 1922 р., потім, як писали в газеті того часу, “робоча рука стерла з лиця землі цей привид патріархальної епохи, і адмірал знайшов свій спокій біля воріт Краєзнавчого музею, де і лежить обличчям донизу”. У 1944 р. бронзова фігура адмірала була переплавлена.

Юлія Михайлівна померла в 1882 році, і була похована в сімейному склепі Грейгів.

Після революції родичі Грейга покинули Росію, доля їх невідома, крім правнучки адмірала, Лідії Миколаївни Нейзе, 1902 р. народження. Вона стала балериною, виїхала до Німеччини з чоловіком Гансом, професором Новоросійського політехнічного інституту. У 70-і роки вона передала Миколаївському краєзнавчому музею парадний портрет і підзорну трубу прадіда.

¹ Семин Г. И. Севастополь: Исторический очерк. – М., 1955. – С. 42.

² Асланбегов А. Адмирал Алексей Самуилович Грейг: Биографический очерк. – СПб., 1873. – С. 3.

³ Макареев М. В., Рыжонков Г. Н. Черноморский флот в биографиях командующих. 1783–2004. – Севастополь, 2004. – С. 63.

⁴ История Севастополя в лицах: военные и гражданские руководители города и флотов. – Севастополь, 2008. – С. 76.

⁵ Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь. – 1891. – № 12. – С. 98–100.

⁶ Алтабаева Е., Коваленко В. Потомству в пример. – Симферополь, 1999. – С. 52–53.

⁷ Исторический путеводитель по Севастополю. – СПб, 1907. – С. 271.

⁸ Там же. – С. 271.

⁹ Там же.

¹⁰ Макареев М. В., Рыжонков Г. Н. Черноморский флот в биографиях командующих. 1783–2004. – Севастополь, 2004. – С. 64.

¹¹ Письма адмирала А. С. Грейга графу Нарышкину о необходимости постройки собора в Херсонесе на месте крещения князя Владимира // Государственный архив города Севастополя, ф. 19, оп. 1, д. 67, л. 6–9.

¹² Закревский Н. И. Воспоминание об адмирале А.С. Грейге (Из записок врача морской службы) // Морской сборник. – 1864. – № 1. – С. 103.

¹³ Казарин В. П. Крымская буря // Крымский архив. – 1997. – № 3. – С. 72–74.

¹⁴ Там же. – С. 72.

¹⁵ Там же. – С. 72.

¹⁶ Закревский Н. И. Воспоминание об адмирале А. С. Грейге (Из записок врача морской службы) // Морской сборник. – 1864. – № 1. – С. 311.

¹⁷ Историческая записка А. С. Грейга императору Николаю I о событиях “Чумного бунта” в Севастополе // Российский государственный архив военно-морского флота (РГАВМФ), ф. 8, оп. 1, д. 17, л. 1–65.

Статья посвящена жизни и деятельности адмирала А. С. Грейга. Мореплаватель и флотоводец, участник многих морских сражений, был известен своей научной и инженерной деятельностью в области морского дела и кораблестроения. С именем А. С. Грейга связано строительство астрономических обсерваторий в Николаеве и Пулкове, организация гидрографических работ на Черном море, благоустройство городов Николаева и Севастополя.

Ключевые слова: Алексей Самуилович Грейг; почетный академик; адмирал; главный командир Черноморского флота и портов Черного моря; военный губернатор Николаева и Севастополя; г. Санкт-Петербург.

The article is dedicated to the life and activity of Admiral O. S. Greig. He was navigator and the naval commander, a participant of many naval battles, known for his scientific and engineering activities in the field of maritime affairs and shipbuilding. With the name of Greig is associated the construction of astronomical observatories in Mykolaiv and Pulkovo Cities, the organization of hydrographic works on the Black Sea and development of the Mykolayiv and Sevastopol Cities.

Keywords: Olexiy Samuilovych Greig; honor academician; Admiral; Chief Commander of Black Sea fleet and ports; the Military governor of the Mykolayiv and Sevastopol Cities; Sent-Petersburg City.

УДК [930.253:929](477.87)"17"

**ДОКУМЕНТ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.
ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ОСТАННЬОГО ПРАВОСЛАВНОГО
ЄПИСКОПА ДОСІФЕЯ УГОЛЬСЬКОГО
НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОГО ЗАКАРПАТТЯ
(з фондів Державного архіву Закарпатської області)***

Публікується копія листа генерального вікарія Мукачівської греко-католицької єпархії Сімеона Ольшавського від 27 липня 1733 р. про діяльність останнього православного єпископа Досіфея Феодоровича Угольського.

Ключові слова: Досіфей Феодорович; православний єпископ; діяльність.

Історія православної церкви на території сучасного Закарпаття після прийняття так званої Ужгородської унії 1646 р. є, можливо, найменш вивченою дослідниками, які завжди відчували певну нестачу історичних джерел з цього питання. Тому зрозуміло, що будь-який документ, котрий висвітлює зазначену проблему (причому не важливо, чи зберігся він в оригіналі або в копії), є унікальним.

Автором документа, що пропонується для публікації, був генеральний вікарій, а пізніше єпископ Мукачівської греко-католицької єпархії (з 1733 по 1737 р.) Сімеон Стефан Ольшавський – переконаний прихильник унії і противник православ'я¹.

З особистістю Досіфея Феодоровича Угольського пов'язаний заключний етап боротьби між православними віруючими і уніатами на території сучасного Закарпаття. Відомостей про останнього православного єпископа колишнього Марамороського комітату залишилось дуже мало. Сам себе, як відзначав відомий російський історик-славіст, професор С.-Петербурзького університету О. Л. Петров, він називав “Дософеєм”: “архиепископ православный, Дософей Марамороский, администратор Метрополии Молдавской”, з 1731 р. – “Дософей Феодорович Уголский – епископ православный от Мараморыша”².

---

* Підготував *Вискварко Сергій Анатолійович* – кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу використання інформації документів Державного архіву Закарпатської області.

За даними того ж О. Л. Петрова, Досіфей Феодорович Угольський народився приблизно у 1648 р. і спочатку був протопопом у селі Вульховиця Марамороського комітату, а після смерті своєї дружини прийняв чернецький сан (1708 р.) під ім'ям Досіфея і мешкав спочатку в монастирі села Вульховиця. У сан єпископа, можливо, був висвячений у Молдавії. Останні роки він провів у Угольському монастирі. В 1728 році він був майже сліпий, а потім і зовсім втратив зір³. Говорячи про діяльність останнього православного єпископа Досіфея Феодоровича Угольського, професор О. Л. Петров підкреслював, що “до самої смерті он не переставал тайно, днем и ночью, рукополагать приходивших к нему не только из Марамороша, но и вообще из Мукачевской епархии, а также из Трансильвании, вызывая жалобы со стороны униатской иерархии обеих епархий, строгие предписания со стороны правительства, неудовольствие помещиков”⁴, про що, власне кажучи, і говориться у зазначеному документі. “Много раз, – продолжаете далі відомий російський дослідник історії “Угорської Русі”, – властями издавались строгие приказы о воспрещении ему дальнейшей епископской деятельности, об его аресте, ... но, очевидно, не приводились в исполнение. “Слепой старикашка” “caecus senescio” (за виразом С. Ольшавського – О. Л. Петров) оставался в Угольском монастыре, где, достигши весьма преклонных лет (85–87) и скончался, и был погребен. Последний раз он упоминается в письме Ольшавского 5 августа 1733 г., но весьма возможно, что смерть его последовала и позже – до 10-го октября 1735 г...”⁵. В “Описании обителей Мараморыских древле бывших и ныне остающихся, начавше от Боронявы”, складеному у 40-х роках XVIII ст., знаходимо наступний запис, який стосується Угольського монастиря: “Обитель Уголска иначе Занева, сия обитель когдася почала знати немож, повеют люде иж разом из селом созданна ест... Крестик из ланцушком серебряный от [блаженной] памяти Епископа Досифея иж в той же обители погребен ест”⁶.

На думку дослідників історії православної церкви на Закарпатті, саме в 1733–1735 рр. у зв'язку із смертю Досіфея Феодоровича Угольського припиняється православна ієрархія на “Угорській Русі”, а спроба в 1735 р. обрати собі єпископа із православного кліру була невдалою⁷.

Документ, що пропонується для публікації, зберігається у фонді “Правління Мукачівської греко-католицької єпархії” Державного архіву Закарпатської області. Він дійшов до нас у копії, що за палеографічними ознаками була складена приблизно у першій половині XIX ст. Документ повністю був опублікований І. Дулішковичем, праця якого вже давно стала бібліографічною рідкістю⁸. Уривки з цього документа цитує, посилаючись на зазначену працю І. Дулішковича, професор О. Л. Петров⁹. До речі, і О. Л. Петров, і Іоанн Дулішкович датують цей документ “9 липня 1733 року”. Можливо, що це або помилка, або дата наведена за “старим” стилем, оскільки в документі згадується єпископ

Мукачівської греко-католицької єпархії Георгій Геннадій Бізанцій вже як померлий (він помер 22 липня 1733 р.). У копії зазначеного документа стоїть дата “27 липня 1733 року” (“...месяца Юлия Дня КЗ. Року аѿлг...”)¹⁰. При публікації був збережений стиль та особливості мови першої половини XVIII ст., а окремі слова, які написані нерозбірливо або мають не зовсім зрозумілий зміст, подані у квадратних дужках. Згідно з правилами археографії, документ має також складені авторами публікації заголовки, підрядкові примітки та легенду.

¹ Schematismus cleri Graeci Ritus Catholicorum dioecesis Munkácsensis ad Annum Domini 1908. – Ungvári, 1908. – P. 25. *Пон И.* Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2006. – С. 279–280.

² *Петров О. Л.* “Старая вера” и Уния в XVII–XVIII вв. // Материалы для истории Угорской Руси. – Кн. II. – С. – Петербург, 1906. – С. 38.

³ Там само. – С. 39.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – С. 39–40.

⁶ Державний архів Закарпатської області (далі – Держархів Закарпатської обл.), ф. 64, оп. 1, спр. 66, арк. 3 зв.

⁷ *Петров О. Л.* Вказ. праця. – С.41. Архимандрит Василий (Владимир Пронин). История православной церкви на Закарпатье. – Свято-Николаевский Мукачевский монастырь, 2005. – С. 265.

⁸ Исторические черты Угро-русских. – Тетрадь III. / Сост.: Иоанн Дулишкович. – Унгвар, 1877. – С. 98–99. (Документ опублікований без будь-яких пояснень та коментарів до тексту).

⁹ *Петров О. Л.* Вказ. праця. – С. 39; 47.

¹⁰ Держархів Закарпатської обл., ф. 151, оп. 1, спр. 510, арк. 1 зв.

**Лист генерального вікарія Мукачівської
греко-католицької єпархії Сімеона Ольшавського до церковного
кліру Мукачівської єпархії стосовно заборони православному єпископу
Досіфею Феодоровичу Угольському висвячувати у сан священика
духовних осіб на території Марамороського комітату¹**

1733 р., липня 27

*Вышно Велебныи Отцеве Собора ѿ Панства Рускаго
Мир Христов ѿ вся Благая!*

Ведомо ест Чесностям Вашым иж много ест Духовных между вами, которыи не абы в волностех Церковных и слободах належытых зоставали але на то еще многыи тяжары, утискы и кмичтво² изнашают, Порцию³ дают, Панщину роблят, [Таксы]⁴ и Аренду платят, из котораго жродла или източника тое плынет не от инаго токмо от сего жев Мараморыши, множество Духовных направилося; ни толко же юж не могутя вмистити кто их толико размножил, истинно не иный толико Отец Дософей Феодорович⁵, на которого и в сии дни тут понос⁶ пришоу из Сигота⁷. Панове Державныи протешталуют иж непрестанно хиротонизует, и святит кметей, пастырей, простаков, мужыков, в чом не токмо чин Церковный, и Духовенство згубу имаеа але теж, и Панове Державный Орсаг⁸, и Пресвитлыи

Кесяр⁹, мает за невидечность, понеже кмете стаются Попами от Дософея. Сего ради сим универсалом извисно творим Чесноствиям Вашым, Всем Протопопом и прочиим Парохом приказуемо и завещаемо дабы жаден Дияк или попович не дерзнул святишися от Отца Дософея, на тое бо[дрено] и опасно каждый Протопоп повинен позор¹⁰ дати, и посем который колвек будется святити у Дософея, жаден таковой не будет волности, и при слободе Церковной zostавати, и от такового Священства zostанет в вики чужд. Ведомо да будет и сие Чесноствиям Вашым, иж Отец Дософей ест в Заприщении, которое блаженной памяти Епископ Мукачевский и Мараморский Георгий Геннадий Бизантий¹¹ на него положыл, повторенне на того же Отца Дософея Заприщение послали есмо, и сурово ему заказали да нерзнет [омофора] каятися яко неключимый. Сия извисно сотворше и в неотминное соблюдение и исполнение вручивше zostаем назавше. Вышно Велебностям Вашым Дана в Кафедре Мукачевской месяца Юлия Дня 27, Року 1733. Зыставый о Христе брат Симеон Олшавский Векарий Епископа Мукачевск[ого]¹²: m p.¹³

Державний архів Закарпатської області, ф. 151, оп. 1, спр. 510, арк. 1–1 зв. Копія. Скорпис. Мова “рутенська”.

¹ Комітат (жупа) – основна адміністративно-територіальна одиниця Угорського королівства.

² Кмицтво (кмети) – селянство, селянські повинності.

³ Порція – державний податок, який збирався від кожного селянського двору.

⁴ Такса – грошова плата поміщику за користування садибою.

⁵ Див. “Передмову”

⁶ Понос – скарга, від угорського “panasz”.

⁷ м. Сігет (Мараморош-Сігет) – у XVIII ст. адміністративний центр Мараморського комітату.

⁸ Тут: чиновник, який займав високу державну посаду (наджупан, комітатський суддя, королівський намісник).

⁹ Мова йде про імператора Священної Римської імперії і короля Угорщини Карла VI.

¹⁰ Позор – увага, обережність, від чеського і словацького “rozor”.

¹¹ Георгій Геннадій Бізанцій (1656–1733), єпископ Мукачівський та Себастенський. З 1716 р. – єпископ Мукачівської греко-католицької єпархії. Мав також титул “апостольського вікарія”, з чого випливало, що Мукачівська єпархія в той час знаходилася під юрисдикцією Егерського єпископа.

¹² Див. “Передмову”.

¹³ Тут: власною рукою, від латинського виразу “manus propria”.

Публикується копія письма генерального вікарія Мукачевської греко-католицької єпархії Симеона Ольшавського от 27 июля 1733 г. о деятельности последнего православного епископа Досифея Феодоровича Угольского.

Ключевые слова: Досифей Феодорович; православный епископ; деятельность.

The copy of the General vicar of Mukachevo Greek Catholic eparchy Simeon Olshavskyi letter's from July 27 about the activity of the last Orthodox bishop Dosifey Feodorovich Uholskyi is presented.

Keywords: Dosifey Feodorovich; Orthodox bishop; the activity.

УДК 930(092)(477)"1891/1965"

В. В. БОНДАРЧУК*

**ІСТОРИК-ДОКУМЕНТОЗНАВЕЦЬ
АНДРІЙ ВВЕДЕНСЬКИЙ (1891–1965):
ДО 120-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ**

Досліджується життя та діяльність українського історика, джерелознавця, документознавця, фахівця зі спеціальних історичних дисциплін, професора Київського університету А. О. Введенського.

Ключові слова: А. О. Введенський; документознавство; джерелознавство; Київський університет; наукова діяльність.

Пошук та збереження старожитностей, опікування вітчизняним документальним надбанням є одним із основних завдань історичної науки. Ці традиції були закладені вченими Київської школи документалістики XIX ст.: М. Д. Іванишевим, В. Б. Антоновичем, В. С. Іконниковим та ін. Продовжило їх покоління істориків-джерелознавців, архівістів та документознавців середини XX ст., плідна праця яких у галузі архівістики та документознавства посприяла відкриттю першої на теренах України вузівської кафедри архівознавства. Ініціатором її створення і першим завідувачем був Ф. П. Шевченко – відомий український вчений-історик, джерелознавець, фахівець в галузі археографії та спеціальних історичних дисциплін (СІД). Створена ним кафедра стала центром дослідження джерелознавчих галузей знань, архівістики, підготовки фахівців з обсягу СІД. Професори кафедри В. І. Стрельський, А. О. Введенський, М. Я. Варшавчик, С. О. Яковлев і доценти А. Й. Грінберг та А. В. Бондаревський розробили і втілили у навчальний процес багато-профільну програму підготовки спеціалістів для архівної галузі.

Київський університет був і донині залишається осередком підготовки істориків-архівістів не випадково, оскільки саме в ньому зосереджені найбільш кваліфіковані кадри професорсько-викладацького

---

* *Бондарчук Вікторія Василівна* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

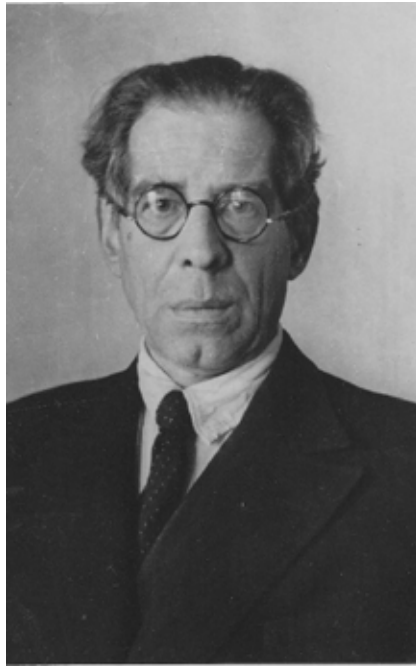
складу. Окрім того університет має потужну навчальну базу та наукові традиції, які підтримують і розширюють викладачі та студенти. Починаючи від самого створення (1944 р.), кафедра архівознавства була єдиною у системі вищих навчальних закладів УРСР, яка готувала кадри архівістів широкого профілю, а випускники кафедри після закінчення університету отримували подвійну кваліфікацію: викладач історії та історик-архівіст.

Андрій Олександрович Введенський – історик, джерелознавець, документознавець, педагог, який займався дослідженнями у галузі історії Росії та України XV–XVIII ст., вивчав вотчинне феодальне господарство, історію техніки виробництва, питання дипломатики і джерелознавства¹.

Вчений був спеціалістом в галузі історії СРСР та допоміжних історичних дисциплін, його науковий доробок налічує близько 140 наукових праць, з них 5 монографій². Лише за період 1958–1963 рр. було опубліковано 16 робіт, з них 2 монографії, підручник та методична брошура. Посібники та підручники А. О. Введенського були присвячені дослідженню проблем зародження та становлення документознавства як напряму історичної науки, достовірності історичних джерел, розвитку дипломатики та інших спеціальних історичних дисциплін³.

А. О. Введенський народився 21 липня (н. ст.) 1891 р. у м. Перм в родині земських фельдшерів. Смерть батька Олександра Олексійовича Введенського у 1909 р. не стала на заваді сину здобути освіту. У 1912 р. А. О. Введенський успішно закінчив Першу пермську класичну гімназію (свідоцтво № 2259 від 13 грудня 1924 р.)⁴, після чого вступив на факультет суспільних наук історичного відділення (історико-філологічний факультет) Петроградського університету, де отримав спеціальність викладача історії. Професійна майстерність професорсько-викладацького складу університету та особлива атмосфера сприяли формуванню чітких орієнтирів майбутнього науковця, усвідомлення ним суспільної значущості діянь в ім'я науки⁵.

Після закінчення навчання його залишили працювати в тому ж університеті для підготовки до професорської діяльності. У 1920–1922 рр.

Архів Київського університету.
Особова справа А. О. Введенського,
ПВС-77.

А. О. Введенський навчався в аспірантурі Петроградського університету⁶. Таким чином, студентські захоплення історією держави і права переросли у написання дисертаційного дослідження.

Одночасно А. О. Введенський викладав історію на Троїцьких загальноосвітніх курсах в Петрограді (1915–1918 рр.), латинську мову та географію в Слов'янській гімназії (1916–1918 рр.), а в подальшому, після перетворення Слов'янської гімназії на Трудову школу, працював викладачем історії та суспільствознавства у 7, 14, 15, 10, 107 Трудових школах у Петрограді (1 вересня 1918 р. – 16 листопада 1929 р.).

Слід відзначити, що робота А. О. Введенського у 1916–1929 рр. в середніх школах Петрограду дала плідні результати – у 1928 р. він опублікував підручник “Рабочая книга по истории” (в 2-х частинах) у співавторстві з А. В. Предтеченським. Ця книга була актуальною для того часу та витримала п'ять видань⁷.

У 1923 р. він достроково закінчив навчання в аспірантурі, опублікувавши ще у 1921 р. в “Русском историческом журнале” (№ 7, 1921 р.) власну дисертацію “Монастырский стряпчий в XVI–XVII вв.: очерки по истории древнерусской адвокатуры”⁸.

Слід відзначити, що дисертацію А. О. Введенського високо оцінили колеги та опоненти. Зокрема, у 1923 р. з'явився відзив на неї за підписом відомого російського історика О. Є. Преснякова, що засвідчував належний рівень наукової підготовки вченого. Отже, А. О. Введенський отримав визнання як дослідник у науковому середовищі Петрограду.

Після захисту дисертації А. О. Введенський працював у декількох навчальних закладах, поєднуючи різні види діяльності та беручи активну участь у громадському житті.

Отримавши кваліфікаційне свідоцтво на право викладання у вищих навчальних закладах країни, А. О. Введенський у 1922–1932 рр. працював викладачем історії у Вищому Військово-морському училищі ім. Фрунзе в Ленінграді⁹. Одночасно він займався науковою діяльністю, працював в архівах та бібліотеках, в Інституті історії, друкував наукові праці та брав участь у наукових дискусіях.

З 1920 р. починають з'являтися друком статті А. О. Введенського, які стосувалися біографій відомих представників роду Строганових, їх культурної діяльності, побуту та зв'язків із Західною Європою¹⁰.

Публікація вченого “Об архивах Приуралья” (1920 р.) започаткувала серію його історико-архівознавчих та джерелознавчих розробок¹¹. Проте найбільші наукові вподобання А. О. Введенського увійшли до першої серйозної праці дослідника, яка вийшла друком у 1924 р. у серії “Пам'ятки соціально-економічної історії Росії” (за ред. О. І. Заозерського і В. М. Кашина) – “Торговый дом XVI–XVII веков”¹². Варто зазначити, що у даній серії друкувалися відомі того часу авторитетні науковці на кшталт С. Ф. Платонова, Б. Д. Грекова, С. В. Рождественського, І. В. Чернишова, Є. В. Тарле та ін. І той факт, що серед праць

Випуск історико-архівного відділу історичного факультету. 1950 р.
 У першому ряду сидять: зліва направо – А. Й. Грінберг, Ф. П. Шевченко,
 А. О. Бородін, А. О. Введенський, М. Я. Варшавчик, С. О. Яковлев;
 стоїть в центрі другого ряду – В. І. Стрельський.
 З родинного архіву Стрельських.

видатних діячів науки опублікована й праця А. О. Введенського засвідчує про його значний науковий потенціал¹³.

Праця “Торговый дом XVI–XVII веков” є збірником документів з історії торгівельно-промислової фірми Строганових. Ця робота суттєво доповнює коло джерел з історії торгівлі в XVI–XVII ст. За проблемним спрямуванням джерела, які увійшли до збірки, систематизовані за 4 розділами: купецький двір, сільське господарство Строганових, Строганівська торгівля та промисловість, відносини Строганових з народами Сибіру.

У 1927 р. з’явилася перша публікація А. О. Введенського з історії дипломатики¹⁴. У ній автор проаналізував лекційний курс з дипломатики, прочитаний проф. К. Пауловичем у Харківському університеті на початку XIX ст.¹⁵ Стаття започаткувала цілий цикл творів, що відкрили нові факти історії дипломатики, і, відштовхуючись від накопиченого фактичного матеріалу та інтерпретуючи загальновідомі події, явища, по-новому вибудувати авторські теоретичні узагальнення¹⁶.

Згодом світ побачила публікація “Фальсифікація історичних документів у Московській державі”¹⁷, де автор зацентрував увагу на визна-

ченні критеріїв достовірності та оригінальності давніх правових актів середньовічної епохи, з'ясуванні чинників їх фальшування і потенційних можливостей як історичних джерел, незалежно від міри вірогідності зафіксованої інформації¹⁸.

Упродовж 1920–1930-х рр. він обіймав посаду доцента в Ленінградському державному педагогічному інституті ім. О. І. Герцена (далі ЛДУ) та на Вищих Педагогічних курсах у Петрограді (1920–1923 рр.), працював науковим співробітником в Історичному науково-дослідному інституті при Петроградському університеті (4 травня 1922 р. – 1 травня 1923 р.) і науковим співробітником 1 розряду в Інституті марксизму-ленінізму (Ленінградське відділення АН СРСР) (1929–1930 рр.).

Документи особової справи А. О. Введенського свідчать, що у 1930-х рр. вчений був науковим співробітником 1-го розряду Ленінградського Російського музею (1 липня 1931 р. – 1 березня 1932 р.)¹⁹; вченим-консультантом Головної редакції з укладання історії Жовтневої залізниці (29 вересня 1932 р. – 15 квітня 1933 р.)²⁰; професором кафедри історії техніки в Ленінградському ордена Леніна інституті інженерів залізничного транспорту ім. акад. В. Н. Образцова (28 березня 1933 р. – 1 жовтня 1934 р.)²¹; завідувачем кафедри історії та викладачем історії техніки Ленінградського інституту шляхів сполучення (“Інститут інженерів промислового будівництва”) (1934–1937 рр.); викладачем історії СРСР та історії середніх віків у Вологодському педагогічному інституті (19 лютого 1935 р. – 1 липня 1937 р.)²²; завідувачем та в. о. професора кафедри історії Вітебського педагогічного інституту ім. С. М. Кірова та викладачем у Вітебському вчительському інституті (1 вересня 1935 р. – 8 березня 1937 р.)²³, в. о. професора та завідувача кафедри історії СРСР Комуністичного інституту журналістики ім. Воровського в Ленінграді (1 січня – 1 липня 1938 рр.)²⁴.

Зазначимо, що 1920–1930-і рр. характеризувалися появою багатьох наукових неформальних гуртків, товариств тощо. До одного з таких об'єднань, а саме гуртка молодих істориків, членами якого були переважно дослідники історії Росії, ввійшов у 1922 р. і А. О. Введенський. Діяльна участь у роботі наукового осередку відкрила перед молодим вченим нові перспективи плідного спілкування з такими науковцями, як М. М. Богословський, С. Н. Валк, Б. Д. Греков, М. І. Карєєв, О. Є. Корнилович, С. Ф. Платонов, І. А. Попов, М. Д. Присьолков, О. Є. Прєсняков, С. В. Рождественський, А. М. Ставрович, Є. В. Тарле, П. П. Щеголев та ін., імена яких асоціюються з найяскравішими історичними студіями першої половини ХХ ст. А. О. Введенський часто ініціював проведення наукових дискусій та зібрань колег у власному помешканні²⁵.

Завдяки участі у гуртку молодих істориків, А. О. Введенський отримав як позитивний, так і негативний життєвий досвід. На початку 1930-х рр. поширилася звістка у науковому світі про арешт осіб, які ні-

бито входили до “Всенародної спілки боротьби за відродження вільної Росії” і були причетними до відомої “справи Академії наук”²⁶. Прізвище А. О. Введенського зазначалося у списку серед інших заарештованих, проте після короткотривалого перебування під слідством його було звільнено.

Перебування в гуртку молодих істориків внесло певні корективи у життя А. О. Введенського. Він був змушений змінити місце роботи та проживання, таким чином опинившись у Києві. Разом з тим прослідковується і зміна проблематики історичних досліджень вченого. На новому місці А. О. Введенський з 1938 р. по 1941 р. очолював кафедру історії СРСР та працював в. о. професора Київського університету. З того часу творча біографія та наукова діяльність А. О. Введенського були тісно пов’язані з Київським університетом.

У майбутньому вчений приховував факт перебування під слідством при працевлаштуванні. Проте після прийняття постанови ЦК КП(б)У “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР” у серпні 1947 р., А. О. Введенський піддавався морально-психологічному тиску та був безпідставно звинувачений у “недостатній увазі до висвітлення марксистсько-ленінського трактування історичних подій у навчальному процесі та вихованні студентів у дусі комуністичних ідеалів та світогляду”. Його звинуватили в ігноруванні вимог, які ставляться радянською владою до науковців гуманітарного фаху, і наказом № 455/12 від 22 серпня 1951 р. було звільнено з посади завідувача кафедри історії СРСР Київського університету²⁷. Однак це не вплинуло на подальшу науково-дослідну роботу вченого.

Серед його наукових розвідок з історії феодальних відносин на півночі Росії серйозної уваги заслуговують праці з історії купецької вотчини Строганових у XVI–XVII ст. Результати досліджень цієї теми публікувалися автором протягом тривалого часу. Ще в 1924 р. вченим було підготовлено і видано збірник документів “Торговый дом в XVI–XVII вв.”²⁸. Згодом було опубліковано дослідження “Строгановы в Казани”²⁹. Багаторічна робота А. О. Введенського була завершена в 1943 р. захистом докторської дисертації “Очерки по истории Строгановских вотчин в XVI–XVII вв.”³⁰. Проте наукові інтереси вченого не обмежувалися лише цією проблемою. У 1939–1940-х рр. він опублікував ряд досліджень з джерелознавства: “Підробка і фальсифікація історичних документів на Україні і в Білорусі в XVI–XVII ст.”³¹, “Подлог и фальсификация исторических документов в Грузии в XVIII–XIX вв.”³² тощо.

У період Другої світової війни (1 липня 1941 р. – 1 жовтня 1943 р.) А. О. Введенський працював професором та завідувачем кафедри історії народів СРСР Уральського університету ім. М. Горького (м. Свердловськ), де також здобув визнання як талановитий педагог, науковець

Перше засідання вченої ради УДА (Управління державними архівами) НКВС УРСР, яке відбулося в м. Києві 1 грудня 1944 р.
Зліва направо: В. І. Стрельський, А. Т. Юрченко, І. П. Олейник,
А. Й. Грінберг, Зверєва, А. О. Введенський, П. І. Павлюк, Ф. П. Шевченко,
М. М. Петровський, П. П. Гудзенко.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. од. об. О-281.

та дослідник. Після злиття евакуйованих у 1941 р. Київського і Харківського університетів, А. О. Введенський продовжив трудову діяльність в Об'єднаному українському університеті, очолюючи кафедру історії Росії (1942–1943 р., Кзил-Орда)³³.

У 1946–1958 рр. А. О. Введенським були опубліковані такі ґрунтовні висліди, як “Иван Грозный”³⁴, “Урало-Печорский край на рубеже XIX–XX вв.”³⁵, “Классовая борьба и “одиначество” в Поморье в XVI–XVII вв.”³⁶, “Строгановы, Ермак и завоевание Сибири”³⁷, “Київ у XVIII ст.”³⁸. Особливість цих наукових досліджень полягає в широкій джерельній базі, яку використав автор, та глибоких наукових узагальненнях і висновках.

Можна констатувати, що у “київський період” життя у А. О. Введенського відбулися знакові події на науковій ниві. Зокрема, він захистив докторську дисертацію (1941 р., повторний захист – 1943 р.)³⁹ і рішенням ВАК СРСР від 14 серпня 1943 р. отримав ступінь доктора історичних наук (диплом № 000065)⁴⁰, а 26 травня 1945 р. одержав звання професора (диплом № 000263)⁴¹. Тема докторської дисертації А. О. Введенського – “Очерки истории Строгановских вотчин в XVI–XVII вв.”⁴².

Родина В.І. Стрельського з професором А. О. Введенським.
Зліва направо: дочка В. І. Стрельського – Лариса, проф. А. О. Введенський,
дружина В. І. Стрельського – Майя Василівна, син В. І. Стрельського – Геннадій.
За проф. А. О. Введенським стоїть В. І. Стрельський. 1959 р.
З родинного архіву Стрельських.

У період перебування А. О. Введенського на кафедрі історії СРСР Київського університету спостерігається урізноманітнення тематики наукових досліджень вченого за рахунок підвищення інтересу до загальної історії, зокрема періоду Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., а також регіональної історії України, краєзнавства та історії Київського університету⁴³.

Варто акцентувати увагу також на характеристиці А.О. Введенського як викладача. Крім блискучого читання лекцій, вчений дбав про належне методичне забезпечення навчального процесу, підготував відповідні навчальні посібники з історії⁴⁴, упорядкував методику її викладання в загальноосвітній середній школі, вищих навчальних закладах, розробив принципи організації та проведення семінарських та практичних занять тощо⁴⁵.

У колі наукових інтересів вченого також завжди були спеціальні історичні дисципліни. Перебуваючи у Київському університеті, вчений повертається до улюблених дослідницьких тем, пов'язаних із джерелознавством, дипломатикою та СІД⁴⁶. Як вже було зазначено, А. О. Введенського було звільнено у 1951 р. від роботи на кафедрі історії Росії Київського університету, однак він успішно витримав конкурс на заміщення вакантної посади професора та розпочав працювати на кафедрі архівознавства та допоміжних історичних дисциплін того ж навчального закладу.

Окрім основної роботи у Київському університеті, А. О. Введенський працював також в Інституті історії України АН УРСР (1952–1956 рр.) та з 1944 р. був членом Вченої ради Інституту⁴⁷. До цієї наукової установи його було запрошено на посаду старшого наукового співробітника за сумісництвом⁴⁸. У 1965 р. А. О. Введенський разом з провідними вітчизняними вченими на сторінках “Українського історичного журналу” виступив за необхідність видання бібліографії з історії УРСР⁴⁹. За дорученням Інституту історії України працював над написанням чотирьох розділів на тему: “Київ в XVIII ст.”⁵⁰

У 1950–1960-х рр. А. О. Введенський підтримав підготовку та оприлюднення багатотомного науково-довідкового видання – бібліографії історії України, робота над яким тривала з середини 1950-х рр.⁵¹ Факт опікування вченим науково-видавничим проектом вагомо доповнює його характеристику як людини і науковця, яка не стояла осторонь модерних починань в історичній науці, спрямованих на “достойну репрезентацію вторинних галузевих інформаційних ресурсів, зміцнення джерельної бази досліджень – запоруки успіху діяльності вчених”⁵².

Підсумком багаторічного розроблення основної теми вченого стала монографія “Дом Строгановых в XVI–XVII веках”⁵³, яка була опублікована незадовго до смерті автора. Слід відзначити, що торгово-промисловий дім Строганових являв собою унікальне явище у світовій історії. Дана тема стала об’єктом дослідження вченого в першу чергу тому, що з’ясування різноманітної господарської діяльності Строганових дозволяє висвітлити питання економічної історії Росії XVI–XVII ст., оскільки процеси, що відбувалися в їх господарстві, були характерними для тогочасної країни в цілому. У монографії досліджується історія однієї гілки роду Строганових – сольвичегодсько-пермських Строганових, які брали активну участь в політичному житті держави та були агентами уряду з управління Сольвичегодським та Пермським краєм. У праці висвітлюються такі питання, як торгівельна діяльність Строганових в Сольвичегодську, Вологді, Казані та ін. містах у XVI–XVII ст., організація виробництва та промислів в Строгановських вотчинах, а також розвиток сільського господарства в Помор’ї та Пермських вотчинах. Окрім того, досліджуються питання дому Строганових періоду селянської війни (кін. XVI– поч. XVII ст.) та польсько-шведської інтервенції (1608–1613 рр.). Увага автора звертається на висвітлення доручення уряду Івана IV Строгановим охороняти східні кордони держави, а також завоювання Сибіру Єрмаком Тимофійовичем, внаслідок чого було приєднано Західний Сибір до Руської держави.

Науковий інтерес до дипломатики знайшов продовження у колективному виданні – навчальному посібнику “Допоміжні історичні дисципліни” (1963), авторами якого були викладачі Київського університету – А. О. Введенський, В. А. Дядиченко та В. І. Стрельський⁵⁴. Вчений

З колегами:
С. О. Яковлевим
(1909–1997),
А. О. Введенським
(1891–1965).
Перша половина
1960-х рр.
*З родинного архіву
Стрельських.*

перший серед українських дослідників зробив спробу написати історію розвитку документознавства.

Варто відзначити, що у цьому виданні містилися розділи, присвячені архівознавству, археографії, джерелознавству, палеографії, дипломатиці, хронології, метрології, геральдиці, сфрагістиці тощо. Кожен із авторів узагальнив колективний і власний досвід викладання навчальних курсів на кафедрі архівознавства та допоміжних історичних дисциплін Київського університету. Зокрема, перу А. О. Введенського належали розділи з дипломатики та хронології. Розділ “Дипломатика” А. О. Введенського був, по суті, узагальнюючим підсумком тривалого студіювання вченим історії, теорії та практики актового джерелознавства, його історії та еволюції.

А. О. Введенський вважав, що дипломатика є “частиною загального історичного джерелознавства, що вивчає акти з юридичним, нормативним змістом”⁵⁵. До основних завдань дипломатики вчений відносив критичну оцінку вірогідності документу, виявлення підрбок та фальсифікатів, що унеможливує достовірне відтворення історичного процесу.

Вчений підкреслював, що “дипломатика як критичне документознавство виникла раніше за всі інші допоміжні історичні науки”⁵⁶. Він визначає основні етапи розвитку дипломатики, називає вчених, що досліджували історію її виникнення та становлення, зокрема К. Ф. Калайдовича, Є. О. Болховітінова, М. В. Калачова, С. Н. Валка, М. М. Тихомирова та ін. вчених-джерелознавців. Вчений розглядає еволюційний

поступ розвитку дипломатики. Він вважає, що наукові знання з дипломатики почали формуватися у другій половині XV ст. і до початку XVIII ст. вони функціонували лише як сума практичних навичок пізнання підроблених і справжніх документів. Теоретичні ж основи її почали складатися після 1718 р., коли А. Денисов опублікував свою працю “Поморские ответы”, у якій на основі застосування методу дипломатичного і палеографічного аналізу було викрито урядову документальну підробку⁵⁷. Наступний етап вчений асоціює з виникненням у 1834 р. Археографічної комісії у Санкт-Петербурзі, коли почалась інтенсивна публікація значної кількості актового матеріалу, зокрема видань “Акты юридические” (1838 р.), “Акты, относящиеся до юридического быта” (3 томи, 1857–1884 рр.), “Акты исторические” (5 томів), “Русская историческая библиотека” (35 томів) тощо. Звісно, що публікація актів викликала наукове зацікавлення, дослідження, а відтак і дипломатичний аналіз.

Суттєвим поштовхом до розвитку дипломатики стало заснування М. В. Калачовим у 1877 р. Археологічного інституту у Санкт-Петербурзі, співробітники якого займалися археологічною та джерелознавчою практикою, а відтак і дипломатикою. Варто відзначити також, що дипломатику як спеціальну частину історичного джерелознавства почали читати окремими курсами у Санкт-Петербурзькому і Московському археологічних інститутах та університетах.

А. О. Введенський відзначав, що дипломатика піддає критичній перевірці актові матеріали, критично аналізує історичні акти, виробляє свої специфічні методи дипломатичного дослідження, які зводяться до їх структурного аналізу. На його думку, дипломатичне вивчення актових матеріалів передає у розпорядження істориків ретельно перевірені та достовірні історичні джерела, які правильно висвітлюють історичний процес⁵⁸.

1963 р. ознаменувався у житті А. О. Введенського ще однією науковою подією – виходом у світ навчального посібника з дипломатики⁵⁹. В ньому автор акцентував увагу на історії виникнення та розвитку актового документознавства, його становлення у XV–XVIII ст., дипломатичних студіях професора Харківського університету К. Пауловича, творчості В. Ключевського тощо. Окрему увагу А. О. Введенський зосередив на вивченні питань фальсифікації та підробок документів в російській державі XVI–XVII ст., в Україні та Білорусії XVI – на початку XX ст. та в Грузії XVI – на початку XX ст. Вчений також визначив предмет та специфічні методи дипломатичного, структурного аналізу актів, а також навів ряд історичних досліджень, присвячених документознавству.

А. О. Введенський відзначив, що критичне документознавство виникло раніше інших допоміжних історичних дисциплін. Його поява була

зумовлена практичними потребами канцелярій та ін. діловодних установ, а також прагненнями приватних осіб використовувати документ як засіб впливу у суспільстві. Вчений вважав, що історики та архівісти повинні володіти методикою дипломатичного аналізу для підготовки до публікації окремих документів. Проте, на думку А. О. Введенського, дипломатичний аналіз розповсюджується на обмежене коло документів, зокрема актів з нормативно-правовим змістом. Вчений зазначав, що важливим завданням дипломатики є побудова класифікаційної схеми актового матеріалу⁶⁰.

Внесок А. О. Введенського в історичну науку відзначили такі відомі радянські історики, як академіки Б. Д. Греков, С. Г. Струмилін, професори С. В. Бахрушин, С. Н. Валк, В. К. Яцунський та ін. Зокрема, Б. Д. Греков відзначав, що роботи А. О. Введенського побудовані на свіжому документальному матеріалі та є досвідом самостійної його обробки. Історія вотчинного господарства “як предмет самостійного вивчення в історичній науці” була поставлена вченим вперше⁶¹.

За період своєї наукової та викладацької діяльності А. О. Введенський опублікував низку наукових розвідок. Він також брав участь у наукових сесіях університету та факультету, керував науковим студентським гуртком, неодноразово виступав з лекціями та доповідями, керував роботою аспірантів, брав участь у рецензуванні кандидатських та докторських дисертацій⁶². А. О. Введенський як вчений, який працював багато років в галузі історичної науки, був знаний в Москві, Ленінграді, на Уралі. Він був одним із перших радянських вчених, який започаткував розробку теми історії праці, зокрема мова йде про такі дослідження вченого як “Служащие и работные люди у Строгановых в XVI–XVII вв.”⁶³, “Заметки по истории труда в России XVI–XVII вв.”⁶⁴ тощо. Ці висліди були опубліковані ним протягом 1922–1925 рр.⁶⁵

Плідною була педагогічна робота вченого в Київському університеті. Слід зазначити, що А. О. Введенський розробив та викладав спеціальні курси з палеографії, дипломатики, історичної хронології, метрології та історії іноземних архівів. Прикметним є те, що ряд власних спецкурсів вчений забезпечив друкованими навчальними посібниками. Загалом, за 25 років роботи в Київському університеті вчений підготував близько 100 кандидатів наук, консультував чимало докторантів, був членом Вченої ради університету та Вченої ради історико-філософського факультету⁶⁶. Відомо, що він виступав офіційним опонентом на захистах кандидатських дисертацій М. Я. Варшавчика (9 червня 1948 р.), Ф. Є. Лося (4 липня 1953 р.) та багатьох інших вчених.

На усіх посадах в Київському університеті А. О. Введенський займався навчальною, науковою та організаційною роботою. Вчений користувався повагою серед професорсько-викладацького складу та студентів Київського університету. Він залишився в їх пам’яті як блискучий лектор, талановитий вчений, доброзичлива людина.

¹ Українські історики. Вчені Інституту історії України НАН України. – К., 1996. – С. 38.

² Архів Київського університету. Особова справа А. О. Введенського, ПВС–77, арк. 127.

³ *Войцехівська І.* Введенський Андрій Олександрович // Українська архівна енциклопедія. – К., 2008. – С. 200.

⁴ Архів Київського університету. Особова справа А. О. Введенського, ПВС–77, арк. 14–14 зв.

⁵ *Бездрабко В.* Історіографічні ескізи з документознавства, або Персональний текст про персональні тексти: [монографія] / В. Бездрабко. – К.: Четверта хвиля, 2010. – С. 84.

⁶ Архів Київського університету. Особова справа А. О. Введенського, ПВС–77, арк. 2.

⁷ Там само, арк. 105.

⁸ Там само, арк. 4.

⁹ Там само, арк. 35.

¹⁰ *Введенский А. А.* Аника Строганов в своём Сольвычегодском хозяйстве // Сборник статей по русской истории, посвящ. С. Ф. Платонову. – Пг., 1922. – С. 90–113; Его же. Происхождение Строгановых // Север. – Вологда, 1923. – Кн. 2. – С. 63–84. – Отд. оттиск: Вологда: Вологод. Госиздат, 1923. – 24 с.; Его же. Библиотека и архив у Строгановых (с приложением текстов трех документов описей старопеч. и рукоп. книг) в 16–17 веках // Север. – Вологда, 1923. – № 3. – С. 69–115; Его же. Значение Вологды как крупного торгово-промышленного центра на Севере и роль Строгановых в Вологде в XVI–XVII веках // Север. – 1928. – Кн. 7–8. – С. 30–49.

¹¹ *Войцехівська І.* Введенський Андрій Олександрович // Українські архівісти (XIX–XX ст.): Бібліографічний довідник / Держкомархів України, УНДІ-АСД; Упоряд. І. Б. Матяш (кер.), С. Л. Зворський, Л. Ф. Приходько та ін. – К., 2007. – С. 99.

¹² *Введенский А. А.* Торговый дом XVI–XVII веков / А. А. Введенский. – Пг.: Путь к знанию, 1924. – 182 с.

¹³ *Бездрабко В.* Наукова творчість А. О. Введенського: історіографічний вимір // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод / В. Бездрабко. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 19. – С. 289.

¹⁴ *Введенский А.* З минулого російської дипломатки // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С. 922–937. – (Збірник іст.-філол. від. УАН; № 51).

¹⁵ *Бездрабко В.* Історіографічні ескізи з документознавства, або Персональний текст про персональні тексти: [монографія] / В. Бездрабко. – К.: Четверта хвиля, 2010. – С. 88.

¹⁶ *Бездрабко В.* Наукова творчість А. О. Введенського: історіографічний вимір // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод / В. Бездрабко. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 19. – С. 292.

¹⁷ *Введенский А. А.* Фальсификация документов в Московском государстве XVI–XVII вв. // Проблемы источниковедения. – М.; Ленинград, 1933. – Сб. 1. – С. 85–109. – (Труды историко-археологического института АН СССР; Т. 9).

¹⁸ *Бездрабко В.* Наукова творчість А. О. Введенського: історіографічний вимір // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод / В. Бездрабко. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 19. – С. 292.

¹⁹ Архів Київського університету. Особова справа А. О. Введенського, ПВС–77, арк. 38.

²⁰ Там само, арк. 37.

²¹ Там само, арк. 39.

²² Там само, арк. 40.

²³ Там само, арк. 41.

²⁴ Там само, арк. 2 зв.

²⁵ *Бездрабко В.* Наукова творчість А. О. Введенського: історіографічний вимір // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод / В. Бездрабко. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 19. – С. 285–286.

²⁶ *Перевалов В.А.* Историк А.А. Введенский в Уральском университете // Вестник Уральского государственного университета. – 2000. – № 16. – С. 136.

²⁷ *Войцехівська І.* Введенський Андрій Олександрович // Українські архівісти: бібліографічний довідник. У 3-х вип. – Вип. 2: 1940–1960-і рр. // Держкомархів України. УНДІАСД; Упоряд.: Т. В. Портнова. – К., 2002. – С. 38.

²⁸ *Введенский А. А.* Торговый дом XVI–XVII веков / А. А. Введенский. – Пг.: Путь к знанию, 1924. – 182 с.

²⁹ *Введенский А. А.* Строгановы в Казани // Труды Исторического факультета Киевского гос. ун-та. – 1940. – Т. 1. – С. 71–90.

³⁰ Історія Київського університету. – К., 1959. – С. 522–524.

³¹ *Введенський А. О.* Підробка і фальсифікація історичних документів на Україні і в Білорусі в XVI–XVII ст. // Наук. записки: історичний збірник / Київ. держ. педінститут ім. О. М. Горького. – 1939. – Т. III. – С. 77–112.

³² *Введенский А.* Подлог и фальсификация исторических документов в Грузии в первой половине XIX в. // Труды Тбилисского гос. ун-та – 1940. – Т. XV. – С. 53–79.

³³ *Бездрабко В.* Наукова творчість А. О. Введенського: історіографічний вимір // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод / В. Бездрабко. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 19. – С. 285–287.

³⁴ *Введенский А. А.* Иван Грозный. Стенограмма публичной лекции проф. А. А. Введенского. – К., 1946. – 26 с.

³⁵ *Введенский А.* Урало-Печорский край на рубеже XIX–XX вв. // Наукові записки Київ. держ. ун-ту. – 1946. – Т. V. – Вып. 2. – С. 75–95.

³⁶ *Введенский А. О.* Классовая борьба и “одиначество” в Поморье в XVI–XVII вв. // Вопросы истории. – 1955. – № 5. – С. 116–123.

³⁷ *Введенский А. А.* Строгановы, Ермак и завоевание Сибири // Исторический сборник Киевского университета. – 1949. – № 2. – С. 5–43.

³⁸ *Введенський А. О.* Київ у XVIII ст. // Науковий щорічник за 1957 р. Київського університету. – К., 1957. – С. 80–82.

³⁹ Матеріали передвоєнного захисту докторської дисертації у травні 1941 р. були втрачені і А. О. Введенський змушений був повторно здобувати науковий ступінь.

⁴⁰ Архів Київського університету. Особова справа А. О. Введенського, ПВС–77, арк. 15.

⁴¹ Там само, арк. 16.

⁴² Українська архівна енциклопедія. – К., 2008. – С. 199.

⁴³ *Бездрабко В.* Наукова творчість А. О. Введенського: історіографічний вимір // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод / В. Бездрабко. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 19. – С. 291.

⁴⁴ *Введенский А. А., Предтеченский А. В.* Рабочая книга по истории. В 2-х кн. – М., Л.: ГИЗ, 1928. – 280 с.

⁴⁵ *Введенський А. О., Мельник Л. Г.* Предмет, метод, завдання історичної науки. – К.: Вид-во КДУ, 1962. – 58 с.; *Введенський А. О.* До питання про методіку проведення семінарських, лабораторних занять // Праці і матеріали наук.-метод. ради Київського університету. – К., 1957. – Вип. III–IV. – С. 103–107; *Введенський А. О.* До питання про методіку читання лекцій // Праці і матеріали наук.-метод. ради Київського університету. – К., 1957. – Вип. III–IV. – С. 27–29; *Введенський А. О.* Історія в школі: методичн. збірн. – К., 1949. – Вип. 1, та ін.

⁴⁶ *Введенский А.А.* Вспомогательные исторические науки в работе архивистов // Вопросы архивоведения. – М., 1962. – № 2. – С. 28–32; *Введенський А. О.* Значення допоміжних історичних наук для історичного дослідження // XV наук. сесія [Київ. держ. ун-ту]: тези доп. Секція історії. – К., 1958 та ін.

⁴⁷ *Стрельський Г. В.* Введенський Андрій Олександрович // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодні / Під ред. проф. Г. Д. Казмирчука. – К., 2004. – С. 168.

⁴⁸ Інститут історії України. 1936–2006. – К., Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 44.

⁴⁹ *Крип'якевич І. П., Марченко М. І., Введенський А. О.* та ін. Про необхідність видання бібліографії з історії УРСР / І. П. Крип'якевич, М. І. Марченко, А. О. Введенський та ін. // Український історичний журнал. – 1965. – № 1. – С. 158–159.

⁵⁰ Архів Київського університету. Особова справа А. О. Введенського, ПВС–77, арк. 104.

⁵¹ *Крип'якевич І. П., Марченко М. І., Введенський А. О.* та ін. Про необхідність видання бібліографії з історії УРСР / І. П. Крип'якевич, М. І. Марченко, А. О. Введенський та ін. // Український історичний журнал. – 1965. – № 1. – С. 158–159.

⁵² *Бездрабко В.* Історіографічні ескізи з документознавства, або Персональний текст про персональні тексти: [монографія] / В. Бездрабко. – К.: Четверта хвиля, 2010. – С. 103–104.

⁵³ *Введенский А. А.* Дом Строгановых в XVI–XVII веках. – М.: Соцэргиз, 1962. – 308 с.

⁵⁴ *Введенський А. О.* Джерелознавство // Введенський А. О. Допоміжні історичні дисципліни: короткий курс: [навч. посібник для студентів іст. фак.] / А. О. Введенський, В. А. Дядиченко, В. І. Стрельський. – К.: Рад. Україна, 1963. – С. 9–22.

⁵⁵ Там само. – С. 104.

⁵⁶ Там само. – С. 105.

⁵⁷ Там само. – С. 106.

⁵⁸ Там само. – С. 121.

⁵⁹ *Введенский А. А.* Лекции по документальному источниковедению истории СРСР (дипломатика) / А. А. Введенский. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1963. – 217 с.

⁶⁰ Там само. – С. 24.

⁶¹ Архів Київського університету. Особова справа А. О. Введенського, ПВС–77, арк. 69.

⁶² Там само, арк. 86.

⁶³ *Введенский А.* Служащие и работные люди у Строгановых в XVI–XVII вв. // Труд в России. Исторический сборник. – Ленинград, 1924. – Кн. 1. – С. 54–71.

⁶⁴ *Введенский А.* Заметки по истории труда в России XVI–XVII вв. // Архив по истории труда в России. – Кн. 3. – 1921. – С. 51–70.

⁶⁵ Архів Київського університету. Особова справа А. О. Введенського, ПВС–77, арк. 92.

⁶⁶ А. О. Введенский: [некролог] // Український історичний журнал. – 1965. – № 11. – С. 159.

Исследуется жизнь и деятельность украинского историка, источниковеда, документоведа, специалиста в области специальных исторических дисциплин, профессора Киевского университета – А. А. Введенского.

Ключевые слова: А. А. Введенский; документоведение; источниковедение; Киевский университет; научная деятельность.

There is an analysis of the life and activity of Ukrainian historian, specialist in the field of source study, documentologists, a specialist on special historical disciplines, the professor of Kyiv university – A. Vvedensky.

Keywords: A. O. Vvedensky; documentation; source study; Kiev university; scientific work.

Ю. А. ПРИЛЕПШЕВА*

**12-та ЗАГАЛЬНА КОНФЕРЕНЦІЯ ЄВРО-АЗІЙСЬКОГО
РЕГІОНАЛЬНОГО ВІДДІЛЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ РАДИ
АРХІВІВ ТА ЧЕРГОВЕ ЗАСІДАННЯ КОНСУЛЬТАТИВНОЇ
РАДИ КЕРІВНИКІВ ДЕРЖАВНИХ АРХІВНИХ СЛУЖБ
ДЕРЖАВ-УЧАСНИЦЬ СНД**

У міжнародних заходах, що проходили цього року в м. Мінськ (Республіка Білорусь), взяла участь делегація українських архівістів у складі 5 осіб на чолі з Головою Державної архівної служби України О. П. Гінзбург. Українська делегація стала також активним учасником пленарних засідань міжнародної наукової конференції “Державні архівні служби та приватні архіви: досвід взаємодії”.

21 червня 2011 р. в приміщенні Залу засідань Виконкому СНД в м. Мінськ відбулося урочисте відкриття чергового засідання Консультативної ради керівників державних архівних служб держав-учасниць СНД (далі – Консультативна рада).

З привітанням до учасників засідання звернувся Міністр юстиції Республіки Білорусь В. Г. Голованов, який виголосив вітальний адрес від імені Прем’єр-міністра Республіки Білорусь А. А. Тозика. У зверненні відзначалося, що архіви відіграють важливу роль у сучасному інформаційному світі. Професійний обов’язок архівістів полягає у збереженні, примноженні, донесенні до майбутніх поколінь історично важливих джерел, документів минулого та документів, що відображають сучасний стан суспільства.

Відповідно до порядку денного Консультативної ради відбулося обговорення підсумків розвитку архівної справи в державах-учасницях СНД в світлі реалізації Угоди про принципи та форми взаємодії держав-учасниць СНД в сфері використання архівної інформації від 4 червня 1999 р., а також виконання пунктів 2.16. та 2.20 Плану пріоритетних заходів у сфері гуманітарного співробітництва держав-учасниць СНД на

---

* *Прилепішева Юлія Анатоліївна* – кандидат історичних наук, начальник управління інформації та міжнародного співробітництва Державного комітету архівів України.

Учасники робочих засідань Консультативної ради керівників державних архівних служб держав-учасниць СНД та 12-ї Загальної конференції ЄВРАЗІКИ. Зал засідань Виконкому СНД (м. Мінськ, Республіка Білорусь).

2011–2012 рр., затвердженого Рішенням Глав урядів СНД 19 листопада 2010 р., розглянуто та вирішено інші організаційні питання.

О. П. Гінзбург як Голова Консультативної ради у період з червня 2010 по червень 2011 р. доповіла присутнім про проведену нею роботу. З урахуванням пропозицій, отриманих від членів Консультативної ради, було підготовлено та передано до Виконкому СНД перелік пріоритетних напрямків діяльності Консультативної ради на наступний дворічний період. Укрдержархівом розроблено та організовано обговорення проекту Регламенту Консультативної ради. Начальник управління інформації та міжнародного співробітництва Ю. А. Прилепішева на підготовчій зустрічі представників керівництва органів галузевого співробітництва СНД гуманітарної сфери, що проходила 11 лютого 2011 р. в м. Мінськ внесла, за погодженням з членами Консультативної ради, пропозицію розглянути питання щодо підтримки Міждержавним фондом гуманітарного співробітництва держав-учасниць СНД Всеросійського науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи (далі – ВНДІДАС) як базової організації СНД з підвищення кваліфікації архівних кадрів за рахунок коштів Фонду.

О. П. Гінзбург довела до відома присутніх протокольне рішення за результатами зустрічі керівників органів галузевого співробітництва СНД гуманітарної сфери, що відбулася 18 березня 2011 р. в Душанбе, особливу увагу в якому приділено поглибленню співробітництва членів Консультативної ради у напрямку підготовки та проведення спільних заходів, присвячених увічненню пам'ятних дат Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., а також реалізації спільних проектів у рамках Року історико-культурної спадщини та підготовці до участі у заходах в рамках Року спорту та здорового способу життя.

Відповідно до пункту 3 Плану заходів, присвячених 20-річчю СНД, затвердженого Рішенням Ради глав урядів СНД від 21 травня 2010 р., Укрдержархівом підготовлено довідкове видання “Консультативный совет руководителей государственных архивных служб государств-участников СНГ. Рабочие документы 1992–2010 гг.”, що містить протоколи Консультативної ради за 1992, 1994–1995, 1997, 2001–2010 роки, а також рішення Ради Голів Урядів та Економічної ради СНД з питань створення та діяльності Консультативної ради.

Про стан розвитку архівної справи доповіли керівники державних архівних служб Азербайджану, Вірменії, Білорусі, Казахстану, Киргизії, Росії, Узбекистану, України. Спостерігач від Литви – радник Міністра культури Литовської Республіки В. Григорайтіс – інформував присутніх про реформування архівної галузі республіки у зв'язку із змінами у національному архівному законодавстві, зокрема реорганізацію структури державної архівної служби, зміни у фінансуванні та пріоритетні напрямки розвитку, одним з головних серед яких визнано впровадження електронних технологій у діяльність архівів. До відома

О. П. Гінзбург, Ю. А. Прилепішева, О. В. Музичук (зліва направо)
під час робочого засідання Консультативної ради керівників державних
архівних служб держав-учасниць СНД
(21 червня 2011 р., м. Мінськ, Республіка Білорусь).

присутніх доведено текст звіту Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів Туркменістану про розвиток архівної справи в республіці за останні п'ять років.

Учасниками засідання розглянуто розроблений Укрдержархівом проект Регламенту Консультативної ради та довідку про його погодження з державними архівними службами держав-учасниць СНД. Підсумком обговорення стало прийняття рішення про затвердження пропонуваного тексту Регламенту.

З інформацією про стан виконання Плану пріоритетних заходів у сфері гуманітарного співробітництва держав-учасниць СНД на 2011–2012 рр., що належать до компетенції Консультативної ради, виступив директор ВНДІДАС, доктор історичних наук, професор М. В. Ларін, який доповів про стан підготовки Огляду архівної справи держав-учасниць СНД за 2001–2010 рр. та тематичну спрямованість курсів підвищення кваліфікації працівників архівних служб держав-учасниць СНД на наступний період.

У ході обговорення доповіді учасниками засідання прийнято рішення щодо доцільності розширення хронологічних меж цього Огляду, розпочавши його з 1998 р.

Учасники міжнародних заходів у Залі засідань Виконкому СНД
(21 червня 2011 р., м. Мінськ, Республіка Білорусь).

Відповідно до Положення та затвердженого Регламенту Консультативної ради Головою Консультативної ради на наступний період обрано директора Департаменту з архівів та діловодства Міністерства юстиції Республіки Білорусь В. І. Адамушка, місцем проведення засідання визначено Республіку Узбекистан.

У другій половині того ж дня відбулося відкриття 12-ї Загальної конференції ЄВРАЗІКИ. У ході обговорення Плану роботи Євро-Азійського регіонального відділення Міжнародної ради архівів на 2011–2012 рр. прийнято рішення направити до середини вересня 2011 р. Секретаріату відділення пропозиції щодо тематики наступної міжнародної наукової конференції, що має відбутися у рамках програми 13-ї Загальної конференції ЄВРАЗІКИ.

Секретар відділення К. Г. Черненко інформував про проект програми та стратегію 17-го Міжнародного конгресу архівів, що відбуватиметься 20–25 серпня 2012 року в м. Брісбен (Австралія). Більшість членів відділення підтвердило, що планують участь у конгресі делегацій архівістів від своїх держав за умови відповідного фінансування, вони також звернули увагу керівництва відділення, що розраховують на відповідну підтримку з боку МРА, як це було у 2004 та 2008 рр.

Члени ЄВРАЗІКИ підтримали пропозицію Голови відділення А. С. Вірабяна щодо необхідності проведення в рамках чергового Між-

Зліва направо: керівники та заступники керівників державних архівних служб Росії (В. П. Тарасов), України (О. П. Гінзбург), Азербайджану (А. А. Пашаєв), Білорусі (В. І. Адамушко), Узбекистану (Д. Л. Кучарова), Киргизстану (О. К. Ахмедов), Вірменії (А. С. Вірабян), Казахстану (Б. К. Арпабаєв).
Зал засідань Виконкому СНД
(21 червня 2011 р., м. Мінськ, Республіка Білорусь).

народного конгресу архівів спільного заходу у вигляді Круглого столу та практичних семінарів. Вони також висловили зацікавленість у забезпеченні синхронного перекладу російською мовою більшості заходів конгресу в Австралії. У результаті прийнято рішення до 1 вересня поточного року надіслати пропозиції до Секретаріату відділення щодо тематики спільних заходів та доручити Голові ЄВРАЗІКИ опрацювати з Секретаріатом МРА питання надання російській мові статусу однієї з робочих мов конгресу та визначити кількість пленарних засідань та секцій на конгресі, що будуть забезпечені синхронним перекладом на російську мову, а також внесення до програми конгресу заходів регіонального відділення у вигляді Круглих столів та практичних семінарів.

Почесний член ЄВРАЗІКИ, керівник Федерального архівного агентства (Російська Федерація) у 1996–2009 рр., керівник ЄВРАЗІКИ у 2000–2008 роках, доктор історичних наук, член-кореспондент РАН В. П. Козлов інформував учасників засідання про проект “Документальна спадщина радянської історії: проблеми, напрями та форми на-

Зустріч учасників міжнародних заходів з керівництвом Могильовської області.

У центрі (зліва направо) директор Департаменту з архівів та діловодства Міністерства юстиції Республіки Білорусь В. І. Адамушко, заступник голови Могильовського облвиконкому В. А. Малашко, голова Могильовської облради В. І. Пантюхов (22 червня 2011 р., м. Могильов, Республіка Білорусь).

уково-освітнього освоєння”. Головна мета проекту – проаналізувати архівні зібрання республік колишнього СРСР за радянську добу, у яких кількість документів цього періоду за попередніми даними дорівнює 70% від загальної кількості архівних документів, що зберігаються в архівосховищах державних архівних установ; організувати видання серій збірників документів з воєнної історії, культурного, економічного, промислового, наукового розвитку, інших напрямків розвитку радянського суспільства та забезпечити широке публічне обговорення цих документальних публікацій, що сприятиме запобіганню появі фальсифікацій з історії радянської доби. Планується також утворити інформаційно-пошукові системи та окремий веб-сайт, присвячені документальній спадщині колишнього СРСР. Весною 2012 р. має відбутися перша конференція, присвячена цій проблемі. В. П. Козлов запросив учасників засідання до участі у ній.

Розглянуто розроблений Секретаріатом МРА новий логотип регіонального відділення. Під час обговорення більшість учасників висловились за необхідність залишити старий варіант логотипу, оскільки

Покладання учасниками міжнародних заходів квітів до пам'ятного знаку Меморіального комплексу "Буйничкоє поле" у рамках участі у заходах, присвячених 70-ти річчю початку Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років (22 червня 2011 р., м. Могильов, Республіка Білорусь).

він найбільше відповідає меті та завданням ЄВРАЗІКИ. Секретаріату відділення доручено опрацювати з Секретаріатом МРА можливість паралельного використання пропонованого та чинного логотипу ЄВРАЗІКИ.

На Міжнародній науково-практичній конференції “Державні архівні служби та приватні архіви: досвід взаємодії” заслухано доповіді заступника керівника Росархіву В. П. Тарасова “Недержавні організації на російському ринку архівних послуг”, заступника Голови Укрдержархіву О. В. Музичук “Приватні архіви в Україні: законодавче врегулювання та проблеми взаємодії з державними архівами”, директора БелНДЦДАД А. Є. Рибаківа “Взаємовідносини Державної архівної служби та приватних архівів в системі управління документами та архівами в Республіці Білорусь (1991–2011 рр.)”, начальника управління Комітету інформації та архівів Мінзв’язку та інформації Республіки Казахстан Є. К. Жусупова “Окремі аспекти нормативно-правового регулювання взаємовідносин державних та приватних архівів”, начальника Головархіву Республіки Татарстан Д. І. Ібрагімова “Досвід Державної архівної служби Республіки Татарстан з приймання на державне зберігання документів з особових архівів”, директора ЦДАНТМД Республіки Узбекистан Д. Т. Закірової “Сучасні актуальні питання та фактори створення приватних архівів”.

Підбиваючи підсумки конференції, учасники прийняли рішення опублікувати матеріали конференції та розповсюдити їх серед учасників.

22 червня учасники міжнародних заходів взяли участь у заходах, присвячених 70-річчю початку Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Вони відвідали виставку фото- та архівних документів, присвячену 70-річчю героїчної оборони м. Могильова, поклали квіти до пам’ятного знаку Меморіального комплексу “Буйничкоє поле”.

У м. Могильов учасники міжнародних заходів зустрілися з керівництвом області, зокрема, головою облради В. І. Пантюховим, заступником облвиконкому В. А. Малашком, заступником начальника управління юстиції К. П. Крупенькіним, директором Держархіву Могильовської області П. І. Шевчиком.

У рамках робочих засідань ЄВРАЗІКИ та Консультативної ради О. П. Гінзбург провела консультації з керівниками державних архівних служб Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Литви, Росії, Узбекистану з питань поглиблення та подальшого розвитку конструктивного й взаємовигідного співробітництва за діючими міжвідомчими двосторонніми міжнародними договорами в галузі архівної справи, укладеними ними з Укрдержархівом.

Із заступником керівника Росархіву В. П. Тарасовим Головою Укрдержархіву О. П. Гінзбург узгоджено питання участі російських архівістів у підготовці спільної виставки документів до 70-ї річниці траге-

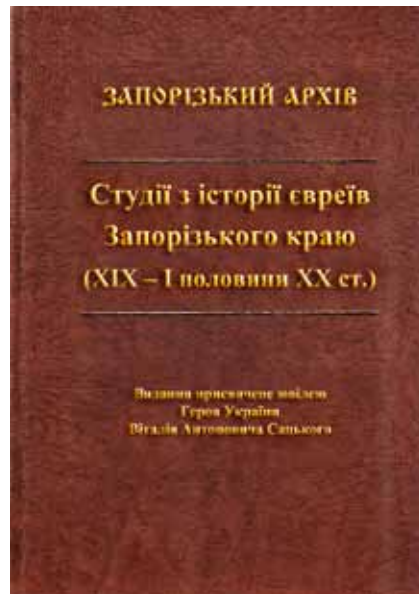

Меморіальний комплекс
“Буйничкоє поле”.

дії Бабиного Яру, а також участі української делегації у тристоронній зустрічі керівників архівних служб України, Росії та Білорусі, що має відбутися на початку жовтня 2011 р. у Великому Новгороді.

Голова Укрдержархіву узгодила з Головою ЄВРАЗІКИ А. С. Вірабяном питання щодо надання підтримки з його боку у вирішенні з керівництвом МРА проблеми перенесення строків оплати Україною щорічного членського внеску до Міжнародної ради архівів за 2010 р. на 2011 р. і відповідно за 2011 на 2012. Також вирішено питання участі української делегації у 17-у Міжнародному конгресі архівів.

За результатами участі у міжнародних заходах можна констатувати, що Державна архівна служба України на високому рівні забезпечила роботу Консультативної ради за період головування в ній Голови Укрдержархіву О. П. Гінзбург та виконала усі покладені на неї завдання; на засіданні ЄВРАЗІКИ керівництво Державної архівної служби забезпечило відстоювання своїх інтересів, а доповідь заступника Голови Укрдержархіву О. В. Музичук “Приватні архіви в Україні: законодавче врегулювання та проблеми взаємодії з державними архівами” визнано учасниками однією з найбільш цікавих та змістовних.

Р. Б. ШИХАНОВ*

НОВЕ НАУКОВО-ДОВІДКОВЕ ВИДАННЯ З ІСТОРІЇ ЄВРЕЇВ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

Запорізький архів. Студії з історії євреїв Запорізького краю (XIX – I половина XX ст.): збірник документів і матеріалів: наук.-довід. вид. / Упоряд.: В. О. Бондар, О. Г. Величко, І. В. Козлова. – Мелітополь: ТОВ “Видавничий будинок ММД”, 2010. – 356 с., 2 с. : іл.

Активізація національної самосвідомості народів, які населяють сучасну Україну, викликала природній інтерес до вивчення їх історії, як у

середовищі самих національних громад, так і в середовищі українських науковців. З початку 90-х років Запоріжжя стало одним з визнаних наукових центрів України, де вдале поєднання цих двох інтересів викликало появу цілої низки досліджень та публікацій з історії єврейських громад Південної України.

Переважна більшість досліджень з історії єврейських громад різних регіонів базується на матеріалах регіональних архівів. Використання дослідниками матеріалів Державного архіву Запорізької області дозволило реконструювати чимало аспектів локальної історії євреїв Запорізького регіону. На жаль, до цього часу практично були відсутні фахові публікації комплексів документів із зазначеної проблематики. Саме тому поява рецензованого видання робить суттєвий внесок у справу розширення бази опублікованих джерел з історії єврейських громад.

Рецензоване видання структурно складається з трьох розділів. Перший містить розвідки запорізьких архівістів, у яких охарактеризовано основні типи документів з історії діяльності єврейських громад Запорізького регіону XIX– XX ст., що відклалися у фондах Державного архіву Запорізької області, розглянуто різні аспекти історії Гуляйпільської, Новомиколаївської, Олександрівської та Оріхівської єврейських релігійних громад у XIX – на початку XX ст. та діяльність

---

* Шиханов Руслан Борисович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету.

єврейських навчальних закладів півдня України в цілому та Гуляйпільського і Люксембурзького районів зокрема, реконструйовано історію родини єврейських купців Мознаїмів, визначено роль євреїв-кустарів у створенні Мелітопольської швейної фабрики, розкрито особливості переселення євреїв до Запорізької округи у 20-х роках ХХ ст., подано біографічні довідки запорізьких євреїв – жертв політичних репресій I половини ХХ століття, прослідковано долю євреїв Запорізької області під час Другої світової війни а також участь євреїв у антифашистській боротьбі на окупованій території у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Другий розділ видання запроваджує до наукового обігу значний за обсягом та інформаційним потенціалом комплекс документальних матеріалів (загалом запорізькими архівістами було опубліковано більше 200 документів Державного архіву Запорізької області), що стосуються життя єврейської громади Запорізького краю і охоплюють період 1851–1931 рр. Переважна більшість документів містить інформацію щодо духовного аспекту життя єврейської громади, а саме: відкриття та закриття молитовних будинків та синагог, обрання рабинів, духовного правління, відомості щодо чисельності релігійних громад та їх діяльності, актові записи з метричних книг синагог, а також формулярні списки та біографічні відомості окремих єврейських діячів.

Третій розділ видання присвячено характеристиці тих фондів Державного архіву Запорізької області, в яких містяться матеріали з історії євреїв України. Ці фонди упорядники умовно розподілили на дві групи: фонди установ і організацій (дорадянського періоду, радянського періоду та періоду нацистської окупації 1941–1944 рр.) та колекції документів.

У систематизованих переліках основних документів з історії єврейських громад, що відклалися у фондах низки установ та організацій дорадянського періоду, насамперед відзначимо документи установ місцевого самоврядування (Олександрівської міської ратуші, Олександрівського спрощеного громадського управління, Олександрівської міської думи та управи, Олександрівської повітової земської управи, Веселянського волосного правління Мелітопольського повіту Таврійської губернії), фінансових установ (Олександрівського повітового казначейства), землевпорядкувальних (Олександрівської повітової землевпорядкувальної комісії та Олександрівського повітового землеміра) та релігійних установ (синагоги міста Олександрівськ).

Документи з історії єврейських громад радянського періоду представлені фондами: військово-революційних комітетів (Олександрівського губернського, Гуляйпільського повітового та Новозлатопольського волосного); виконавчих комітетів рад та їх підрозділів (Запорізького губернського, Запорізького окружного, Гуляйпільського повітового,

Приютненського, Новозлатопольського та Александро-Невського волосних, Гуляйпільського, Люксембурзького та Новозлатопольського районного); комітетів незаможних селян різного рівня (Гуляйпільського повітового, Люксембурзького та Новозлатопольського районного; Межириченського, Ротендорфського, Фрайдорфського, Красносільського та Ворошиловського сільських) різноманітних комісій та бюро (з вилучення церковних цінностей та у справах національних меншин та ін.); органів контролю (робітничо-селянської інспекції); органів суду та міліції, установ статистики, фінансових та кредитних установ, установ сільського господарства та продовольчих організацій; установ народної освіти, партійних та громадських організацій.

Фонди періоду нацистської окупації представлені документами Запорізької міської управи (1941–1943 років).

Колекції документів представлені фондами, в яких зберігаються метричні книги синагог та актові записи відділів ЗАЦСу низки населених пунктів Бердянського та Мелітопольського повітів Таврійської губернії, а також Олександрівського повіту Катеринославської губернії.

Зауважимо, що інформаційну цінність збірника, на нашу думку, збільшили б іменний та географічний покажчики, наявність яких у виданні значно полегшило б його використання.

Загалом рецензоване видання є суттєвим внеском до бази досліджень та публікацій джерел з історії єврейських громад України і, безумовно, стане у пригоді історикам, краєзнавцям, архівістам, працівникам музеїв та бібліотек, а також тим хто самостійно досліджує історію своїх родин. Воно також сприятиме активізації подальших досліджень з історії євреїв України в цілому, а Запорізького регіону зокрема, а також міжнаціональних та міжнародних взаємин.

О. В. КОЗАК*

ДОКУМЕНТАЛЬНІ СВІДЧЕННЯ ПРО ЖИТТЯ ЛАТИСЬКОЇ ГРОМАДИ НА ХАРКІВЩИНІ

Латыши на Харьковщине: сб. документов и материалов / Гос. архив Харьков. обл., Центр краеведения ХНУ им. В. Н. Каразина, Академическая библиотека Латвийского ун-та, Х.: ИПП "Контраст", 2011. – 160 с.

В епоху посилення міждержавних і міжнаціональних контактів велике значення відіграють комплекси архівних матеріалів, які дозволяють простежити виникнення і розвиток таких відносин на тривалому відрізку часу. Зібрані разом, такі документи часто бувають красномовніше багатьох праць істориків, політологів та інших представників гуманітарного знання, ствердження яких, часом, без достатньої аргументації виглядають непереконливо. Саме документ та історичний факт, який стоїть за ним, має силу безумовного доказу.

Виходячи з вищезазначеного, рецензований збірник документів (упорядники: О. С. Гнезділо, О. С. Коптева, Л. А. Панасенко, Є. В. Сафонова, А. В. Скупневська) має важливе значення для вивчення не тільки життя і діяльності латиської діаспори в Харкові, але й ширше – для всієї України і для Латвії. Збірник з'явився завдяки співпраці Державного архіву Харківської області, Центру краєзнавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Академічної бібліотеки Латвійського університету. Запропоновані читачеві матеріали розкривають панораму життя латиської громади в одному з найбільших промислових і культурних центрів нашої країни. Доречно буде нагадати про те, що в окремі роки громада налічувала до 20 тис. чоловік. Це була найбільша в історії колонія латишів за межами етнічної батьківщини, яка утворилася в результаті евакуації в 1915 р. багатьох підприємств Риги до Харкова. Серед евакуйованих підприємств завод ЗКЕ ("Загальної компанії електрики"), завод Лейтнера та ін. Серед тисяч ла-

* Козак Олена Валентинівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка.

тишів, які проживали в Харкові і на Харківщині, деякі зіграли визначну роль в історії, а саме: знаменитий лінгвіст Я. М. Ендзелін, композитори і музиканти брати Юр'яни, провідні політичні державні діячі брати Межлауки, народна артистка СРСР Е. Радзіня, талановитий архітектор Ю. С. Цауне, а також такі діячі радянської епохи, як Я. Ф. Фабриціус і А. Я. Пельше та інші. Але й серед особистостей так би мовити “другого плану” такі непересічні діячі, як керівник Харківського міського самоврядування латиш І. К. Кожухов та багато інших. Свого часу в Харкові діяв латиський клуб “Дарбс” (у перекладі – “Праця”), виходило три газети латиською мовою.

Збірка документів, яка вийшла друком під редакцією проф. С. І. Посохова, має не тільки необхідний науково-довідковий апарат (коментарі, бібліографію, іменний та географічний покажчик, ілюстрації та ін.), а й передмови Харківського міського голови Г. А. Кернеса, депутата міської ради А. П. Денисенка, а також звернення до читача від укладачів. Редакційну колегію очолив член-кореспондент НАН України, ректор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна проф. В. С. Бакіров. Секретар редколегії – кандидат історичних наук, доц. О. Г. Павлова. Рецензентом видання виступила доктор філологічних наук, директор Академічної бібліотеки Латвійського університету В. Коцере (м. Рига). Відповідальний за випуск – заступник директора Центру краєзнавства А. В. Григор'єв.

Упорядники збірки позначили її як випуск перший. Сподіваємося, що за ним незабаром вийдуть друком чергові випуски.

Знайомство зі змістом даного видання переконує в тому, що архівні працівники знайшли і прокоментували найбільш репрезентативні документи, що зберігаються у Державному архіві Харківської області (директор Л. М. Момот). На нашу думку, укладачі виконали заповіт нашого великого земляка М. В. Гоголя: “Все, что ни является в истории: народ, события – должны быть непременно живы и как бы находиться перед глазами слушателей или читателей, чтобы каждый народ, каждое государство сохраняло свой мир, свои краски...”*.

Збірник підготовлено на належному професійному археографічному рівні, він буде корисний не тільки історикам, а й усім тим, як зазначено в анотації до книги, хто “з повагою відноситься до історичної пам'яті різних народів”.

---

* *Гоголь Н. В.* Полн. собр. соч.: В 14 т. – М., 1937–1952. – Т. 8. – С. 27.

**ПАМ'ЯТІ
ОЛЕКСАНДРА ГЕОРГІЙОВИЧА
МІТЮКОВА**

22 липня 2011 року пішла з життя чудова людина, історик, архівіст, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури УРСР, начальник Архівного управління (з 22 жовтня 1974 р. – Головного архівного управління) при Раді Міністрів УРСР (1969–1988).

Понад 20 років в архівній справі тривала епоха Мітюкова, під час якої відбулося будівництво корпусу споруд центральних державних архівів і приміщень державних архівів областей, у Києві вперше проведено Круглий стіл архівів Міжнародної ради архівів, вийшло друком нове покоління путівників по фондах державних архівів, за участі архівістів видано енциклопедичне видання “Історія міст і сіл Української РСР”.

Народився Олександр Георгійович Мітюков 20 квітня 1923 р. у багатодітній селянській родині в селі Подболотье Леденського району Північного краю (нині – Бабушкінський район Вологодської області Російської Федерації). Після закінчення семирічної школи навчався в Архангельському педагогічному училищі (1938–1941). У травні 1941 р. вступив до Ленінградського артилерійського училища. Від початку Великої Вітчизняної війни Олександр Георгійович воював у складі Карельського, Західного, Південно-Західного, Сталінградського, 2, 3 і 4-го Українських фронтів як командир взводу, командир батареї, згодом – начальник штабу артилерійського дивізіону. Після двох серйозних поранень повертався на фронт.

У повоєнні роки (1945–1952) працював викладачем Київського індустріального технікуму трудових резервів, одночасно навчався на історичному факультеті Київського педагогічного інституту ім. М. Горького (1948–1952). Після закінчення інституту впродовж 1952–1969 рр. – на партійній роботі (завідувач парткабінету Жовтневого райкому, інструктор Київського міського КПУ, в апараті ЦК КПУ). 1964 р. Олександр Георгійович закінчив аспірантуру Академії суспільних наук при ЦК КПКР і захистив кандидатську дисертацію.

8 жовтня 1969 р. Олександр Георгійович був призначений на посаду начальника Архівного управління при РМ УРСР. Його діяльність на чолі архівної системи була спрямована на розбудову та реформування архівної галузі України, залучення до роботи молодих фахівців, зміцнення матеріально-технічної бази архівних установ, впровадження новітніх технологій зберігання архівних документів, розвиток видавничої діяльності архівних установ та використання архівної інформації.

Олександр Георгійович поєднував організаційну роботу з науковою, він – автор понад 200 наукових праць.

Після виходу на пенсію він певний час працював в Інституті архівознавства НБУВ НАН України на посадах старшого та провідного наукового співробітника. Олександр Георгійович постійно приділяв увагу діяльності архівних установ, надавав кваліфіковані поради, брав участь в архівознавчих дослідженнях з історії архівної справи. Співробітники архівних установ, яким пощастило працювати разом з Олександром Георгійовичем Мітюковим, часто згадували часи, коли вони працювали під його керівництвом.

Заслуги Олександра Георгійовича Мітюкова відзначено на офіційному рівні – йому присвоєно звання заслуженого працівника культури УРСР, нагороджено орденами Трудового Червоного Прапора, орденами Вітчизняної війни I і II ступеня, орденами Червоної Зірки і “Знак Пошани”, Орденом Богдана Хмельницького, 20 медалями; Почесною грамотою Президії Верховної Ради України; галузевим знаком “Відмінник архівної справи СРСР”, іншими державними нагородами.

Архівісти України висловлюють щире співчуття родині Олександра Георгійовича, усім рідним і близьким йому людям.

Світла пам'ять про цю людину, яка любила і цінувала життя, була відданою своїй справі, назавжди залишиться з тими, кого щаслива доля звела на життєвому шляху з Олександром Георгійовичем Мітюковим.

Державна архівна служба України

Редактор *Володимир Янішевський*
Літературне редагування *Людмили Приходько*
Коректор *Людмила Стоян*
Переклад англійською та російською мовами *Ольги Волкотруб*
Художньо-технічний редактор *Майя Притикіна*
Оригінал-макет *Ірини Собко*

Співзасновники:

Державна архівна служба України
Інститут історії України Національної академії наук України
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України
Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства

Здано до набору 14.06.2011. Підписано до друку 08.07.2011. Формат паперу 70x108/₁₆.
Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 21,35, умовн. фарбо-відб. 21,98, обл.-вид. арк. 23,78.
Наклад 250. Зам. 279.

“Архіви України”, № 4, 2011. Науково-практичний журнал. Видається з 1947 р.

Свідоцтво про реєстрацію: КВ № 15005-3977 ПР від 01.04.2009.

Адреса редакції:

03110, Київ-110, вул. Солом'янська, 24.

ДЦЗД НАФ 03110, Київ-110, вул. Солом'янська, 24.